

श्रीरामनाथकृष्णन्यास विद्या प्रकाशिता ग्रन्थाः

(१) वाक्यपदीयम् — मन्त्रार्थसंग्रहस्य सारनाथं वृषभदेवदेवासनेपसंयुक्तं
प्रथम काण्डम् (३)

(२) वाक्यपदीयम् — मन्त्रार्थसंग्रहस्य सारनाथं वृषभदेवदेवासनेपसंयुक्तं
काण्डम् (द्वितीयभागे प्रथम खण्ड) (१०)

(३) Vedic Anthology — कर्तव्यानां वैदिकयुगानामाहुलभाष्यप्रामुखिता
श्रीमत्स्वामिभूषानन्दसरस्वतीकृता कश्चिदा व्याख्या। (१०)

मुद्रयमाणग्रन्थाः

(१) यजुर्वेद भाष्यम् श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकान्तायं गडपिडयानन्दसर-
स्वतीस्वामिना प्रणीतं विना णमदितम्

(२) वाक्यपदीयम् (द्वितीयभागे द्वितीयखण्ड)

प्राप्तिस्थानम् —

श्री० रामनाथ कृष्णन्यास

प्रचारकः

लक्ष्मी

विद्या प्रकाशिता ग्रन्थाः

कृष्णन्यास विद्या प्रकाशिता ग्रन्थाः

हस्तलिखितं कृष्णन्यास विद्या प्रकाशिता ग्रन्थाः

वाक्यपदीयम्

सर्वद्वयगुणवृत्तिमन्त्रं पुण्यमन्त्रदीकामन्त्रं

द्वितीयं वाक्यपदीयम्

(द्वितीयं वाक्यपदीयम्)

श्रीगणेशाय नमः । वाक्यपदीयम् । प्रमाणम् ।

वाक्यपदीयम्

द्वितीयं वाक्यपदीयम्

अथ
सटीके वाक्यपदीये
द्वितीयं काण्डम्

एवं शब्दस्य प्रयोजनसहितं स्वरूपादिकं लेशतो निर्णीतम् । तस्य च साधारण्येन वाचकत्वं व्यवस्थापितम् । इदानीं मतभेदेन केषां चित्पदं वाचक-
मन्येषां वाक्यमिति वाचकात्मनो वाक्यस्वरूपस्य तावद्वित्य स्वरूपप्रतिपादनाय
द्वितीयकाण्डप्रारम्भः । तत्राचार्यमतभेदाश्रयेण तावद्वाक्योद्देशार्थमाह—

आख्यातशब्दः सङ्घातो जातिः सङ्घातवर्तिनी ।

एकोनवयवः शब्दः क्रमो बुद्ध्यनुसंहतिः ॥१॥

पदमाद्यं पृथक्सर्वं पदं साकाङ्क्षमित्यपि ।

वाक्यं प्रति मतिभिन्ना बहुधा न्यायदर्शिनाम् ॥२॥

एतेऽष्टौ वाक्यविकल्पा आचार्याणाम् । तत्राखण्डपक्षे जातिः सङ्घातवर्तिनी,
एकोनवयवः शब्दः, बुद्ध्यनुसंहतिः इति त्रीणि लक्षणानि । खण्डपक्षे तु आख्यात-
शब्दः, क्रमः, सङ्घातः, पदमाद्यम्, पृथक्सर्वपदं साकाङ्क्षम् इति पञ्च लक्षणानि ।
अत्रापि सङ्घातः क्रम इत्यभिहितान्वयपक्षे लक्षणद्वयम् । आख्यातशब्दः पदमाद्यं
पृथक्सर्वपदं साकाङ्क्षमित्यन्विताभिधानपक्षे लक्षणत्रयमिति विभागः । इह च
पदप्रकृतिः सहिता इति प्रातिशाख्यम् । तत्र पदानां प्रकृतिः कारणं पदप्रकृतिः संहिते-
त्यखण्डपक्षः । पदानि प्रकृतिर्यस्याः सेति खण्डपक्षः प्रादुर्भवति ।

तत्राख्यातशब्दो वाक्यमिति परस्ताच्छब्दार्थनिर्णय इति प्रकरणे दर्शयि-
ष्यति । यथा—

आख्यातशब्दे^१ नियतं साधनं यत्र गम्यते ।

तदप्येकं समासार्थं वाक्यमित्यभिधीयते ॥^२ इति ॥

केवलेन पदेनार्थः^३ इत्यादिना श्लोकाष्टकेन सङ्घातो वाक्यमिति दर्शयिष्यति ।

१. आख्यातः शब्दः—क ५, ग १.३.४ ।

आख्यातं शब्द—पा० सा०.

२. ०सर्वं—छ १.३.४, का०.

३. सापेक्षमि०—ग १.३.४, पा० सा०,

वा० दे० सू.

४. न्यायवादिनाम्—टीकाकोशाः, का०.

५. इदं श्लोकद्वयं पार्थसारथिमिश्रेण मी० श्लो०

वा० व्याख्यायां ८६० तमे पृष्ठे, वादिदेव-

सुरिणा च स्याद्वादरत्नाकरे (४१०॥)

संगृहीतम् । पदमाद्यमित्यादि पूर्वार्थे

परत्रिंशिकाव्याख्यायामभिनवगुप्ताचार्ये-

णोदाहृतम् । तत्र किमपि पाठान्तरं नास्ति

६. चाष्टौ—ज

७. निरुक्ते १११७॥ ऋक्प्रातिशाख्ये तु सहिता

पदप्रकृतिरिति विपर्यासेन पाठः.

८. वा० पा०. २१३१६॥ इत्यतः प्रभृति.

९. ०शब्दो—छ १.३.४, का०.

१०. समासार्थं—छ १.२, ज । समात्यर्थं छ ४

११. वा० प० २१३२८॥

१२. वा० प० २१४१॥

यथैक एव सर्वार्थः^१ इत्यादिना देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः इत्यन्तेन ग्रन्थेन । तथा अन्यक्तः क्रमवान्^२ इत्यादिना व्यावृत्तभेदो येनार्थः^३ इत्यन्तेन चाक्षण्ड एष स्फोटलक्षणः शब्दो वाक्यमिति दर्शितम् । उक्तं च—येनोच्चारितेन सास्नात्ताङ्गलखुरककुदविषाण्यर्थरूपं प्रतिपाद्यते स शब्दः । तथा स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः^४ इति । स्फोटश्च द्विविधो बाह्य आभ्यन्तरश्चेति । बाह्योपि जातिव्यक्तिभेदेन द्विविधः । तत्र जातिलक्षणस्य जातिः सङ्घातवर्तिनीति । व्यक्तिलक्षणस्यैकोनवयवः शब्द इति । आभ्यन्तरस्य तु बुद्धयनुसंहतिरित्यनेनोद्देशः । तत्र जातिव्यक्तिलक्षणस्य बाह्यस्य यथैक एव^५ इत्यादिना पुनर अन्यक्तः क्रमवान्^६ इत्यादिना ग्रन्थेन स्वरूपमुक्तम् । यदन्तःशब्दतत्त्वम्^७ इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन आन्तरस्यै स्वरूपमुक्तम् । संज्ञ एव विशेषा ये^८ इत्यादिना समानेपि त्वशब्दत्वे^९ इत्यन्तेन श्लोकपञ्चकेन क्रमो वाक्यमिति दर्शयिष्यति । नियतं साधने साध्यम्^{१०} इत्यनेन च श्लोकद्वयेन पदमाद्यं पृथक्सर्वपदं साकाङ्क्षमिति लक्षणद्वयं व्याख्यास्यति । अन्यदपि वार्तिककारीयं पारिभाषिकं शास्त्रे वाक्यलक्षणमास्ति—आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम्^{११} । एकतिङ्^{१२} इति च । जरन्मीमांसकोक्तं लौकिकमप्यस्ति—अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागं स्मात्^{१३} इति । अनयोः संघातपक्षेन्तर्भावः । एतेपि प्रथममेव निघातादिव्यवस्थार्थम् इत्यादिना विचारयिष्येते^{१४} । इत्थमष्टावेव वाक्य-

१. वा० प० २।७॥	न्काण्डे सम्प्रत्ययप्रमाणत्वात् २।३४॥
२. वा० प० २।१४॥	सम्प्रत्ययार्थादुयाद्योर्थः २।४४४॥ इति द्वावेष
३. वा० प० २।१९॥	श्लोकौ सम्प्रत्ययादी । परं नैकतरेणापि
४. वा० प० २।२७॥	क्रमो वाक्यमिति निरूपणमुपक्रान्तम् ।
५. पा० महा० भा० १।१।१॥	अतः प्रमाद एवायमित्यवधारयामः ।
६. पा० महा० भा० १।१।७०॥ ^१ वार्तिके ॥	१३. वा० प० २।४९॥
७. वा० प० २।७॥	१४. वा० प० २।५३॥
८. वा० प० २।१९॥	१५. स्वरूपं निरूपयिष्यति—छ १.
९. वा० प० २।३०॥	१६. वा० प० २।४७॥
१०. आन्तरस्य—उक्तम् इत्यस्य स्थाने बुद्धयनुसंहतिरूपस्य वाक्यस्वरूपमुक्तम् छ १.	१७. पा० महा० भा० २।१।१। वा० ९.
एष पाठः श्लोकपञ्चकेन इत्यतः परं विन्यस्तः सोयं स्थानव्यवस्थासः ।	१८. पा० महा० भा० २।१।१। वा १०.
११. आन्तरस्य—दर्शयिष्यति इति नास्ति—छ २.३.४.५.	१९. ज० म० २।१।४६॥
१२. सन्तः—०पञ्चकेन इत्यस्य स्थाने सम्प्रत्ययेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन—ज, का० अयमस्थाने निवेशोऽसाहचर्यात् । अत्र द्वितीयस्मि-	२०. विचारयिष्यन्ते—छ १.२.३.४, ज, का० । विचारयिष्यन्ते—छ ५. उभयमसाधु । एते इत्यनेन द्विवचनान्तेन विरोधान् । अतः संशोधितम् ।

विकल्पा मन्भेदेन स्वस्पद्यन्त इति बोद्धव्यम् । यत्पुनरजेन वृत्तावुक्तम्—ददाहरणमात्र-
मेतत् । अन्यान्यपि वाक्यलक्षणानि दर्शयिष्यति इति । तद्वार्तिककारीयवाक्यलक्षणादेरन्त-
र्भावमनपेक्ष्येति मन्तव्यम् । उद्दिष्टानां च वाक्यलक्षणानां यथान्यासमग्रे कारिका-
भिरेव दर्शितक्रमेण स्वरूपमुन्मीलयिष्यतीति नार्थ इह तत्प्रदर्शनेन ।

वाक्यलक्षणप्रसङ्गेन च तथा वाक्यार्थस्य सम्बन्धस्य च मतभेदं दर्शयिष्यति ।
तत्राखण्डपक्षे त्रिष्वपि लक्षणेषु प्रतिभा वाक्यार्थः । यथा दर्शयिष्यति—

विच्छेदग्रहणेषानां प्रतिमान्यैव जज्ञते ।

वाक्यार्थ इति तामाहुः (२।१४४॥)

इति । अवशिष्टेषु पञ्चसु लक्षणेषु मध्यादाख्यातशब्दो वाक्यमित्यस्मिन्पक्षे

१. भगवद्भेदेहरिणापि स्वस्मिन्ग्रन्थे वाक्यपदीये
काचिद्वीका व्यग्रचीति दृढमनुमानम् । प्रमा-
थितं चेदं सोपपत्तिकं सविस्तरं च भूमि-
कायामिति तत एवावधार्यम् ।
२. अत्रोद्दिष्टा वाक्यविकल्पा अव्याकृतस्वरूपा
न सुबोधाः, इह च तद्व्याकृतिर्व्यवहितवि-
प्रकृष्टा नैकत्र सुलभा चेति तत्स्वरूपमात्र-
प्रतिपादनकरः संक्षिप्तः स्याद्वादगत्ताकरग्रन्थः
संगृह्यते—भाख्यातशब्दो वाक्यमिति ।
आख्यातशब्देन हि व्याख्यारिकस्य प्रवृत्ति-
निवृत्तिलक्षणस्य लौकिकस्य कारकसंभिन्नस्य
वाक्यार्थस्याभिधाने सति नामपदानि निय-
मानुवादाय वा प्रयुज्यमानान्याख्यातपद-
वाच्यस्यैवार्थस्य संस्कारकारीणि विज्ञायन्ते
इति । अपरं पदानां संघातो वाक्यमिति
प्रतिपन्नाः । इतरे तु देवदत्त गामभ्याजेस्ति
वर्णैर्ध्वनिविशेषैः क्रमभाविभिरनित्यैर्युग-
पदत्रस्तान्तरभिव्यज्यमानसेकमनेकाधारं देव-
दत्तादिवर्णव्यतिरिक्तं जातिस्फोटं नित्यम-
तत्रयस्य वाच्यं प्रतिपेदिर । अन्ये तु
ओद्गुगोऽनत्रयवः शब्दः परिकल्पितवर्णपद-
विभागो वाक्यमित्याहुः । पदानां क्रमो
वाक्यमिति कतिपये परिकीर्तयन्ति । तेषां
हि मते वर्णानां क्रमः पद पदानां क्रमो
वाक्यमिति । बुद्धरनुमहारमन्तस्तत्त्वं

वाक्यमन्ये मन्यन्ते । तथा हि संहतसकल-
क्रमस्यैकस्यादेशप्रदेशत्वेऽप्यन्तरात्माऽन्तर्या-
मीत्येवमाख्यायमानस्य प्रतिप्राणिवृत्तेः
शब्दतत्त्वस्याक्षरत्रिहादिभिरिवातथाभूतैः
क्रमवद्भिर्भागैर्योयं बुद्धरनुमहारः क्रमशः
पूर्ववर्णभागप्राहिणीभिवृद्धिभिर्जनितो यः
संस्कारस्तत उत्पन्नस्य स्मरणस्य बलादन्य-
वर्णभागग्रहणतुल्यकालः स वाक्यमिति ।
आद्यं पदं वाक्यमिति परे समीरयन्ति ।
यदेव पदं प्रथमतः प्रयुज्यते तदेव वाक्यं
तेनैवेतराक्षेपात् । यतः प्रथमतः प्रयुज्यमानं
पदं क्रियावाचि साधनवाचि वा भवेत् ।
क्रियासाधनयोश्च परस्परविनाभूतत्वात्तयो-
र्यदेव पदमादौ प्रयुज्यते तदेव स्वार्थस्य
धर्मभूतमर्थान्तरमपि तत्र सन्निधापयति
धूम इवामिम् । इत्येवं प्रथममुपादीयमाने
पदे सर्वरूपार्थोपप्राहिण्याख्यातशब्द इव
नियमानुवादफलानि पदान्तराण्यभ्यनुज्ञायन्त
इति । पृथक्मवपदं सापेक्षं वाक्यमिति
कति चिदुपवर्णयन्ति । पृथगिति सङ्ज्ञाना-
दवच्छिनत्ति । सर्वमित्याद्यपदादाख्यात-
शब्दाचावच्छिनत्ति । तेन सर्वाण्येव पदा-
न्यन्योन्यसापेक्षाणि प्रत्येकं वाक्यमित्यर्थः ।

क्रिया वाक्यार्थः । यथा वक्ष्यति—क्रिया क्रियान्तराद्भिन्ना इत्यादि । यथा च—

प्रतिभा यत्प्रभृतार्था यामनुष्ठानमाश्रितम् ।

फलं प्रसूयेत यतः सा क्रिया वाक्यगोचरः॥^१ इति सङ्घातपक्षे क्रमपक्षे

च संसर्गो वाक्यार्थः । स च

सम्बन्धे सति यत्वन्यदाधिक्यमुपजायते ।

वाक्यार्थमेतं^२ संप्रादुरनेकपदसंश्रयम् ॥^३

इत्यादिना दर्शयिष्यते । तथा सङ्घातपक्ष एव सर्वभेदानुगुण्यम्^४ इत्यादिना प्रकारान्तरेणाभिहितान्वयपक्षे प्रतिपाद्यमाने^५

कार्यानुमेयः सम्बन्धो रूपं तस्य न विद्यते ।^६

इत्यनेन श्लोकेन विशेषविश्रान्तः पदानामेवार्थो वाक्यार्थ इति लक्ष्यते । पदमाद्यं पृथक्सर्वपदं साकाङ्क्षमित्यस्मिस्तुं पक्षद्वये संसृष्ट एव प्रथमतरं प्रक्रम्यते वाक्यार्थः । यथा निरूपयिष्यति—

तेषां तु कृत्स्नो वाक्यार्थः प्रतिभेदं समाप्यते ।^७

तथा—

पूर्वैरेणुगतो यथार्थात्मा परः परः ।

संसर्ग एव प्रक्रान्तस्तर्थाद्येष्वर्थवस्तुषु ॥ इति ।

अभिधेयैः पदस्यार्थो वाक्यस्यार्थः प्रयोजनम् ।^८

इत्यनेन प्रयोजनं वाक्यार्थत्वेन प्रदर्शितम् । तत्केषां चिन्मते सर्वलक्षणसाधारणमिति न प्रयोजनं^९ वाक्यार्थो वाक्यलक्षणेषु पृथग्विभज्यते । तदेवं प्रतिभा, संसर्गः, संसर्गवशान्निराकाङ्क्षो विशेषावस्थितः पदार्थ एव, संसृष्ट एवार्थः, क्रिया, प्रयोजनं चेति षड्वाक्यार्था इहोपदर्शिताः । संसर्गं संसर्गवशाद्विशेषावस्थिते पदार्थे च वाक्यार्थेभिहितान्वयः । संसृष्टे क्रियायां चान्विताभिधानम् । प्रतिभायां त्वेकरसैव प्रतिपत्तिरिति न तत्र काचिदभिहितान्वयान्विताभिधानचर्चा । प्रयोजने त्वभिहितान्वय एव ।

१. वा० प० २।४१७॥

२. यत्प्रभृत्यर्था—छ ५.

३. °गोचरा—छ ५.

४. इदमन्विष्यम्.

५. °मेव—छ ५.

६. वा० प० २।४२॥

७. वा० प० २।४४॥

८. °मानः—छ १.

९. रूपस्य तु—छ ५.

१०. वा० प० २।४६॥

११. विशेषतः—छ ५.

१२. लभ्यते—छ ५.

१३. °स्मिन्—ज.

१४. वा० प० २।१८॥

१५. तथा ह्येष्वपि वस्तुषु—ज.

१६. वा० प० २।४१४॥

१७. अविधेयः—ज.

१८. वा० प० २।११४॥

१९. प्रयोजन—छ १, ज, का०.

२०. संसृष्ट—छ ४.

विधिनियोगभावनासंज्ञास्तु वाक्यार्था न निरूपिताः । यस्मान्भावनाक्रिययोः पर्यायता प्रायशो लक्ष्यते । केवलं प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थतायामत्र वैयाकरणमीमांसकयोर्विवादः । किञ्च । भावना सकर्मिकैवाकर्मिकापि क्रियेति सत्यपि भेदे साध्यत्वाविशेषादभेद एवानयोः । यथा धात्वर्थभूता क्रिया साध्यरूपैव तथा भावनापीति कथमवान्तरभेदाद्भेदोनयोर्भवेत् । विधिनियोगौ तु लिङ्गोद्कृत्यान्तेष्वेव वाक्येष्वर्थावित्यसर्वविषयत्वाद्नाहताविहेति न तत्प्रदर्शनं कृतम् ।

तत्तदनादिवाक्यार्थविकल्पाहितवासनाप्रबोधजन्मा क्रमवद्भिरिवाक्रमैर्बहीरूपतयाध्यस्तैः पदार्थैश्चित्रीकृत इव विकल्पविशेषोल्लिख्यमान आकारो बहीरूपतयाध्यस्तो निर्विभाग एव शाक्यानां वाक्यार्थ इति प्रायशः प्रतिभासोदर एवासौ मन्तव्यः । वाक्यमपि तत्तदनादिवाक्यविकल्पाहितवासनाप्रबोधजन्म क्रमवद्भिरिवाक्रमैः पदैश्चित्रीकृत इव बहीरूपतयाध्यस्यमानो विशिष्टविकल्पोल्लिख्यमान आकारविशेष एव बहीरूपतयाध्यस्त इति प्रायशो बुद्ध्यनुसंहतिरित्यस्य सोदरमेवेति न तन्मतानुसारेण वाक्यवाक्यार्थयोरिहासंग्रहो वेदितव्यः ।

नैयायिकादीनां तु पूर्वपूर्ववर्णस्मृतिसचिवोन्त्यो वर्णो नश्यदवस्थानुभवविषयीक्रियमाणः पदं यथा, तथैव पूर्वपूर्वपदस्मृतिसचिवमन्त्यमेव पदं नश्यदवस्थानुभवविषयीक्रियमाणं वाक्यमिति प्रायशः संघातपक्ष एवान्तर्भवति । तथा पूर्वपूर्वपदार्थस्मरणसचिवेनान्त्येन पदेनोपजन्यमाना प्रतीतिर्वाक्यार्थ इति प्रायशः संसर्गपक्ष एवास्यान्तर्भाव इति न तदसंग्रहेणाव्याप्तिरत्र वक्तव्या ।

अथात्रानवयवै एकस्मिन्स्फोटलक्षणै वाक्ये प्रतिभालक्षणे च वाक्यार्थे वाक्यवाक्यार्थयोरध्यासरूपः सम्बन्धः । तद्वक्ष्यति—वाक्यवृत्तस्य वाक्यार्थं वृत्तिः^१ इत्यादि । अवशिष्टेषु पक्षेषु वाच्यवाचकभावलक्षणो योग्यताख्य एव शब्दार्थयोः सम्बन्धो मीमांसकदृष्ट्या । शाक्यदर्शनानुसारेण तु विज्ञानवादनेन बौद्धे शब्दार्थे सर्वत्र कार्यकारणभाव एव । वाक्यार्थवादे तु तत्र सङ्केतलक्षणोसौ बोद्धव्यः ।

नैयायिकाद्यनुसारेण च सङ्केतलक्षण एवासावित्येवमत्र वाक्यवाक्यार्थसम्बन्धानां संक्षेपतः स्वरूपं बोद्धव्यम् । सम्बन्धेषु मध्यादत्राध्यासमेव दर्शयिष्यति पदकाण्डे तु सर्वानभिधास्यति । तत्र वैयाकरणस्याखण्ड एवैकोनवयवः शब्दः स्फोटलक्षणो वाक्यं प्रतिभैव वाक्यार्थोऽध्यासश्च सम्बन्ध इति पदवादिपक्षदूषणपरः परं टीकाकारो व्यवस्थापयतीत्यस्य काण्डस्य संक्षेपः ॥२॥

१. संसर्गपक्ष—छ १. २. ३. ४, का०.

४. सर्वानेवाभि—इ १.

इदमयुक्तम् ।

२. इत्यतः परम् एव इत्यधिकम्—का०.

५. भाष्यत्रिपाद्या व्याख्यातत्वाद् भर्तृहरेष्टीकाकार इति वैयाकरणनिकाये रुडिगभूदित्यनुमितिः ।

३. वा० प्र० २।२६३॥

अथ वार्तिककारमीमांसकोक्तयोर्वाङ्मूलक्षणयोः किं समावेश उत भिन्न-
विषयतेति विचारार्थमाह—

निघातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत्परिभाषितम् ।

साकाङ्क्षावयवं तेन न सर्वं तुल्यलक्षणम् ॥३॥

इहं पदविधिः सामर्थ्ये सति परिभाषितः । तत्र सत्यपि पदानां सामर्थ्ये
निघातादयः क चिन्नेष्यन्ते । यथा—अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच मम भविष्यति ।
ओदनं पच तव भविष्यति इति । अत्रानेनेति सर्वनाम्ना दण्डस्य परामर्शाद्धरतिना
सह तस्य सामर्थ्यम् । एवं च सति सामर्थ्ये तिङ्ङितिङः इति निघातः प्राप्नोति ।
तेमयावेकवचनस्य इति चादेशौ । न चेष्यन्ते । वाक्यभेदात् । सामर्थ्याभावेपीष्यन्ते ।
यथा—नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति । अत्र नद्यास्तिष्ठतीत्यस्य
च सम्बन्धानुपपत्तेः सामर्थ्यं नास्ति । इष्यते च निघातः । तथा शालीनां युष्मदश्च
सामर्थ्याभावः । इष्यते च तेमयावेकवचनस्य इति युष्मदादेश इत्यालोच्य वार्तिककृता
निघातादिव्यवस्थार्थमारब्धम्—समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः इति । एवं
चायं दण्ड इत्यत्र सत्यपि सामर्थ्यं नास्ति निघातस्य प्रसङ्गोऽवध्यवधिमतोर्भिन्न-
वाक्यतयावस्थानात् । अस्तीत्यध्याहारेण ह्ययं दण्ड इत्येकं वाक्यम् । हरानेन इति
च द्वितीयं वाक्यम् । नद्यास्तिष्ठतीत्यादौ त्ववध्यवधिमतोः पदयोः सामर्थ्याभावे-
प्येकवाक्यव्यवस्थितौ प्रवर्तन्त एव निघातादय इति नास्त्येषामव्यवस्था । समान-
वाक्ये निघातादयो वक्तव्या इत्युक्तम् । तत्र वाक्ये विज्ञाते समानवाक्यत्वं ज्ञायत
इति प्रसङ्गात्तत्र वार्तिककारेणादावेव वाक्यलक्षणमुक्तम्—आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं
वक्ष्यम् । एकतिङिति चं इति ।

एवं च मीमांसकोक्तेनास्य सर्वत्र समावेशोऽस्ति न वेति विचार्यते । शास्त्रे
वाक्यकारेण निघातादिव्यवस्थार्थं यद्वाक्यलक्षणं परिभाषितं तेन मीमांसकोक्तं
वाक्यलक्षणं सकलं न तुल्यलक्षणम् । साकाङ्क्षावयवम् इत्यनेन मीमांसकोक्तं वाक्य-
लक्षणं सूचितम् । तत्र कचिदेते समाविशतः । यथा—नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां ते
ओदनं दास्यामि इति । अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच तव भविष्यति इत्यादावसमावेशः ।

१. साक्षाद्बहुविधानेन—क२, ख. । आका-
ङ्क्षावयवं तेन—ग१.३.४,
साकाङ्क्षावयवं तेन इति टीकापाठः—
—ख३ (पृष्ठप्रान्ते).

२. पा० २।१।१।

३. पा० महा० भा० २।१।१ सूत्रे ११
वार्तिके ।

४. पा० ८।१।२।८।

५. पा० ८।१।२।८।

६. पा० महा० भा० २।१।१ सूत्रे १३
वार्तिके ।

७. पा० महा० भा० २।१।१ सूत्रे १३
वार्तिके । तत्र ददामि इति पाठः ।

८. पा० ८।१।२।८।

९. पा० महा० भा० २।१।१।वा० ११।।

१०. इहं (२।२) इत्यत्र टिप्पणे द्रष्टव्यम् ।
भाष्ये तु एकतिङ् इत्येव वार्तिकशरीरम् ।

मीमांसकवाक्यलक्षणसमाश्रयणेनात्र प्राप्नुवन्ति निघातादयः । एकप्रयोजनत्वात् ।
न चेष्यन्ते । तस्माद्वातिककारीयमेव वाक्यलक्षणं ज्यायः ॥३॥

अथात्र प्रसङ्गान्मीमांसकवाक्यलक्षणमर्थद्वारेण प्रदर्शयितुमाह—

साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।

कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ॥४॥^१

भेदे विभागे विशेषजिज्ञासायां यत्साकाङ्क्षावयवम् । अविभागे तु पराना-
काङ्क्षाः शब्दाः पदानि यस्मिन् तत् परानाकाङ्क्षशब्दकम् । कर्मप्रधानं क्रियापदप्र-
धानमित्यर्थः । तस्यैव प्रधानाभिधेयप्रयुक्तत्वादित्यभिप्रायः । गुणवद् विशेषणपद-
युक्तम् । एकार्थम् एकप्रयोजनम् ॥४॥

इदानीं वार्तिककारीयस्य वाक्यलक्षणस्याव्याप्तिमाशङ्क्याह—

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषकम् ।

व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सति ॥५॥^२

व्रजानि देवदत्तेत्यत्र देवदत्तेत्येतत्पदं नाव्ययं न च कारकं नापि तद्विशेषणमिति
वाक्यलक्षणेनासंगृहीतत्वादाष्टमिक आमन्वितस्य च इति निघातो न प्राप्नोतीति
चोद्यम् । आख्यातं साव्ययं सकारकं सविशेषणमिति सामान्येनाभिधानात्सक्रिया-
विशेषणस्याप्याख्यातस्य वाक्यतेत्यदोषः । तथा हि । अत्र सम्बोध्यमानदेवदत्तविषया
व्रजतिक्रिया असम्बोध्यमानदेवदत्तविषयायाः सम्बोध्यमानयज्ञदत्तविषयाया वा
पृथगेवेति विशिष्टैवात्र व्रजतिक्रिया ।

क्रियायाश्च विशेषणं कदा चित्तमानाधिकरण्येन भवति । यथा—सुष्टु
करोति । शोभनं करोतीति । अत्र करोत्यर्थस्य सुष्टुत्यादिविशेषणविशिष्टस्यैव
प्रतीतेः सुष्टुत्यादीनां करोत्यादिक्रियाया सामानाधिकरण्यम् । एवं चासत्त्वभूतायाः
क्रियाया विशेषणमित्यसत्त्वप्रधानत्वात्सिद्धसर्वनाम्ना नपुंसकेन योगः । क्रियायाश्च
निर्वर्त्यत्वात्कर्मत्वमिति न्यायमिद्धमेव कर्मत्वं नपुंसकता चेति क्रियाविशेषणानां
कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च इति नारम्भणीयं वचनम् ।

वैयधिकरण्येनापि विशेषणं भवति यथा—व्रजानि देवदत्त इति । अत्र हि
देवदत्त व्रजानीति देवदत्तस्य व्रजनक्रियायाश्च सामानाधिकरण्यं नास्ति । केवलमा-

१. म्भियते—टीकाकोशाः, का०.

२. व्यक्तिविवेके ७ पृष्ठ उद्धृतम् ।

तत्र क्रियाप्रधानम् । इध्यते इति च
पाठभेदौ । प्र० कौ० प्रसादे ४६३ पृष्ठे
प्युदाहृत्य कारिका । तत्र किमपि पाठान्तरं
नास्ति ।

३. पदमञ्जर्या ३३९ पृष्ठ उदाहृतम् । तत्र

यद्यत् इति पाठभेदः । प्र० कौ० प्रसादे
७१ पृष्ठे पूर्वाधे उदाहृतः, तत्र च क्रिया-
याम्, विशेषणम् इति पाठभेदौ ।

४. पा० ८।१।१९॥

५. भाष्यात्सारुढमभियुक्तोक्तं वचनम्.

मन्व्य देवदत्तं व्रजत्यसाविति देवदत्तामन्त्रणविशेषिता केवलाया विलक्षणा व्रजन-
क्रियेत्याख्यातं सविशेषणमेवेति वाक्यलक्षणसद्भावात्प्रवर्तत एव निघातः । देवदत्त
व्रजानीत्येवमुदाहरणं न प्रदर्शितम् । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद् इति न निघातः
स्यादिति ॥५॥

पुनरप्यव्याप्तिं वार्तिककारलक्षणस्याशङ्क्य परिहर्तुमाह—

यथानेकमपि क्तान्तं तिङन्तस्य विशेषकम् ।

तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषकम् ॥६॥^१

इह पूर्वं स्नाति पचति ततो व्रजति तत इत्यत्र तत इत्येतस्मादुत्तरस्य व्रजती-
त्यस्य निघातो न प्राप्नोति । वाक्यभेदात् । इष्यते च । अत्र तिङन्तादुत्तरस्य तिङन्त-
स्य अतिङ् इति प्रतिषेधान्निघातनिवृत्तिः सिद्धेति नात्र स्नातीत्यस्मादुत्तरस्य
पचतिशब्दस्य निघातः प्राप्नोतीति चोद्यमुद्भावनीयम् । इष्टस्य निघातस्याप्राप्तिरे-
वात्रोद्भावनीया । अत्रोच्यते-नास्त्यत्र वाक्यभेदः । व्रजतीत्येतत्प्राधान्येनैकं क्रिया-
पदमत्र स्थितम् । अन्यानि क्रियान्तराणि तद्विशेषणान्येव । यथा स्नानभोजनपानैः
कृदन्तैर्विशिष्यते व्रजतिक्रिया । तथात्र तिङन्तैः स्नातिप्रभृतिभिः प्रधानं व्रजति-
क्रियैव विशिष्यत इत्येकैत्रात्र सविशेषणा व्रजतिक्रिया, केवलायास्त्वस्याः पृथगे-
वेत्येतत्सविशेषणमेकमेव वाक्यमिति वाक्यभेदाभावान्नास्ति निघातासिद्धिदोषः ।
एकवाक्यत्वे च तिङन्तादुत्तरस्य तिङन्तस्य अतिङ् इति प्रतिषेधान्निघाताभावः ।
यथा वक्ष्यति—

बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेष्वेकवाक्यता ।

तिङां तिङ्म्यो निघातस्य पर्युदासस्तथार्थवान् ॥ इति ॥

एवं चानिङ्ग्रहणे सप्रयोजने स्थिते वार्तिककारेण यदुक्तम्—अतिङ्ग्रहणम-
नर्थकं समानवाक्याधिकाराद् इति । तत्राभिप्रायो वाच्यः । एवंवादिनस्तस्य वाक्यभेदो
ऽत्राभिमत इत्यभिप्राय आख्यातं साव्ययकारकविशेषणमित्यत्रैकवचनस्य विवक्षित-
त्वादिति । तथा च टीकाकारः प्रदर्शयिष्यति—

एकतिङ्गस्य वाक्यं तु शास्त्रे नियतलक्षणम् ।

तस्यातिङ्ग्रहणेनार्थो वाक्यभेदान्न विद्यते ॥ इति ॥

सूत्रकारस्य त्वतिङ्ग्रहणादेकमेवाखण्डं वाक्यमर्थकत्वादाख्यातभेदेऽप्यभि-
प्रेतमिति गम्यते । तदभिप्रायानुसारेणैव निरूपयिष्यति—

१. पा० ८।१।७२॥

५. प्रतिषेधाभावान्—छ१.२.

२. तिङन्तं तत्राहुं—ग १. ३. ४. टीका-

६. वा० प० २।४४६॥

कोशाश्च । तिङन्तमत्राहुं—ब्र.

७. पा० महा० भा० ८।१।२८॥ वा० १॥

३. प्र० कौ० प्रसादे ७१ पृष्ठ उद्धृतम् ।

तत्र अतिङ्ग्रहणमनर्थकम् इति पाठः.

४. विशेष्यत—छ.

८. वा० प० २।४४७॥

अनेकाख्यातयोगेपि वाक्यं न्यायपथानुगेः ।

एकमेवेष्ट्यते कैश्चिद्विन्नरूपमिव स्थितम् ॥ इति ॥६॥

टीकाकारश्चासुमेव पक्षे सूत्रकाराभिप्रायसमाश्रयणेन युक्तियुक्तं मन्यमानो बहीरूप आन्तरो वा निर्विभागः शब्दार्थमयो बोधस्वभावः शब्दः स्फोटलक्षण एव वाक्यमिति क्रमेण व्याजेहीर्षुश्चित्रज्ञानचित्ररूपदृष्टान्तप्रदर्शनं पूर्वमुपक्रमते । तत्र चित्रबुद्धिदृष्टान्तप्रदर्शनार्थमाह—

यथैक एव सर्वार्थः प्रकाशः प्रविभज्यते ।

दृश्यभेदानुकारेण वाक्यार्थानुगमस्तथा ॥७॥

चित्रज्ञानं सर्वाकारमेकमेव । प्रविभागस्त्वस्य दृश्यभेदसमाश्रयेण क्रियते नीलपीताद्यनेकाकारमेव विज्ञानमुपजातमिति । वस्तुस्थित्या तत्र ज्ञान आकारभेदो नास्ति । तथा वाक्यवाक्यार्थयोः स्वरूपं बोद्धव्यम् । वाक्यार्थानुगमस्तथा इत्यनेन हि वाक्यवाक्यार्थयोस्खण्डत्वं पानकरसमयूराण्डरसचित्ररूपनरसिंहगवयाचित्रज्ञानवत् समानमेवेत्युच्यते । यथा वाक्यं निर्विभागं स्फोटलक्षणं वाचकं तथा वाक्यार्थोपि तथाविध एवेत्यनयोरेकयोगक्षेमत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

एवमान्तरं दृष्टान्तमुपदर्श्य बाह्यमप्युपदर्शयितुमाह—

चित्रस्यैकस्य रूपस्य यथा भेदानिदर्शनैः ।

नीलादिभिः समाख्यानं क्रियते भिन्नलक्षणैः ॥८॥

चित्रं हि रूपमवयवविगतमनंशमेकमेव । तस्यैवावयवगतैर्यथा नीलादिभिः भेदेन निदर्शनं प्रदर्शनं येषां तैः पृथग्रूपैरेव समाख्यानं क्रियते ॥८॥

तथा प्रकृते किमित्याह—

तथैकस्य वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्य सर्वतः ।

शब्दान्तरैः समाख्यानं साकाङ्क्षानुगम्यते ॥९॥

एकस्य निर्विभागस्य वाक्यस्य सर्वतः परिपूर्णस्य वाक्यान्तरगतैः पदान्तरैरन्वाख्यां न तथैव क्रियत इति ॥९॥

न वा पदस्यार्थं प्रयोगार्द्धं इत्यस्मिन्दर्शने यथाखण्डमेव पदं प्रकृतिप्रत्ययादिभिः कल्पितैरेव विभज्यते तथा वाक्येष्वसत्यभूतानामेवावुचबोधनाय पदानां विभागे द्रष्टव्य इति प्रदर्शयितुमाह—

१. वा० प० २।३।१॥

२. सर्वार्थ—ग १. ४, ३. ज, छ.

३. प्रत्ययः—छ ३, ज.

४. °नुसारेण—ग २.

५. °धनिगम०—ग १. ३. ४ । वाक्यानां

गतयसं—ग २.

६. चित्रस्यैकस्व—क ७, छ.

७. °निदर्शनम्—क २, ख, ज.

८. पा० महा० भा० १।२।३।४। वा० १९॥

यथा पदे विभज्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययादयः ।

अपोद्धारस्तथा वाक्ये पदानामुपवर्ण्यते ॥१०॥

पदे हि यथा प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽसत्य एव बालव्युत्पादनाय क्रियते तथा वाक्ये वाक्यार्थप्रतिपादनायापोद्धारः पदानामुपवर्ण्यते इति बोद्धव्यम् ॥१०॥

तत्र वाक्यादपोद्घृतानां पदानां केवलमितरपदसारूप्यमात्रं दृश्यते इति प्रतिपादयितुमाह—

वर्णान्तरसरूपत्वं^१ वर्णभागेषु दृश्यते ।

पदान्तरसरूपाश्च पदे भागा ईव स्थिताः ॥११॥

यथा सन्ध्यक्षरेषु भागा वर्णान्तरसरूपा दृश्यन्ते परमार्थतस्त्वव्यवृत्तत्वा-
न्निविभागा एव । एवं वाक्ये पदान्तरसरूपाः पदरूपा भागा पदभागाः । पदे वा
निरंशे ये भागाः प्रकृतिप्रत्ययरूपास्तेऽवस्थिता इति ॥११॥

एतदेव व्यक्तीकुर्वन्नाह—

भागैरनर्थकैर्युक्ता वृषभोदकयावकाः ।

अन्वयव्यतिरेकौ तु व्यवहारे^२ निवन्धनम् ॥१२॥

न हि वृषभे ऋषभस्योदकयावकयोर्वाद्यावशब्दयोरर्थानुगमः कश्चिदास्ति ।
अपि तु शास्त्रे पदस्य प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विना कथमज्ञो व्युत्पाद्येत ।
एवं च निरंशमेव वाक्यं वाचकमित्येव युक्तम् ॥१२॥

शब्दस्य न विभागोऽस्ति कुतोर्थस्य भविष्यति ।

विभागैः प्रक्रियाभेदमविद्रान्प्रतिपद्यते ॥१३॥

(विवरणम्)—यस्तावन्निमित्तरूपफलभेदादप्रसिद्धभेदक्रमवद्विरयुगपद्भावै-
रवयवैर्युक्त इत्येवं प्रतीतशब्दः तस्यैवं नित्यत्वपक्षे योऽयं परिकल्पितो व्यवहार-
विषयो ब्रह्मशक्तिनिमित्तानुगती शब्देषु प्रत्यस्तरूपो विभागः स नास्ति । कुतो
बुद्धिष्वलम्बयौगपद्यासु बुद्धयन्तरस्य बुद्धयन्तरे सततसन्निधानेनानुग्रहं कुर्वति
व्यवहारं प्रत्येकबुद्धिप्रत्यवसृष्टरूपेषु मूर्तिभेदक्रमयुक्तेषु व्यर्थरूपेषु विभागरूपे-
णाविभागमापादितेषु आत्मान्तरत्वादनवयवायामनथाभ्युपगतभेदरूपबुद्धावुपसंसृष्ट-
बुद्धिमात्रारूपनिर्भासेषु सत्यप्यात्मभेदे सर्वार्थेषु विभागो भविष्यति । तस्मात्
समीहितपूर्वापर्योऽर्थात्मा स्वरूपाद्बुध्युतोऽपि सर्वो विभागातीततस्त्व एव ।

१. उपपद्यते—ग १.३.४.

५. टीकाकोशेषु कारिकायासपि अवस्थिता

२. 'सरूपं च—ख २.

इत्येव पाठः ।

३. पद—ख, ग १.३.४, टीकाकोशाश्च ।

६. व—क ३.५, ख.

४. व्यवस्थिताः—क ५ । अवस्थिताः—ख,

७. व्यवहार—इति सर्वेषु टीकाकोशेषु काशि-

टीकाकोशाश्च ।

संस्करणे च.

विभागैः प्रक्रियाभेदम् इति । भेदग्रहणं हि तस्यार्थात्मनः शब्दात्मनश्चाभिन्नस्य प्रतिपत्तिद्वारम् । पदप्रतिपत्तिपूर्विका हि सामान्यविशेषावग्रहणोपाया लघुप्रक्रमा विभागेनाविभक्तस्य प्रतिपत्तिः, प्रकृतिप्रत्ययादिप्रतिपत्तिवत् । गुरुप्रक्रमा त्वत्र संसृष्टरूपस्य प्रतिपत्तिरविभागेन प्रतिपदं पाठवत् । कुशलस्तु प्रतिपत्ता सर्वमेव भेदमभेदानतिक्रमेण पश्यति । प्रक्रियाभेदास्तु शास्त्रे विभागनिबन्धनम् । तथा हि । हरिद्रुर्भितद्रुर्दृशो दुस्तर इत्यत्र भितद्रुरवगृह्यो हरिद्रुरनवगृह्यः । तत्र विभागे प्रक्रिया भिद्यते । हरिद्रुःहरितरवः हरिद्रव इति । तथा दुस्तर इत्यपि तरतेस्त्वृणातेर्वा । अतश्च विभागे भिद्यमानायां प्रक्रियायामनवग्रहः । तथा इन्द्राणी वरुणानी पूतक-
तायी । इन्द्रादीनामानुक पूतकतारे चेति सामान्यविशेषवता लक्षणेन भेदेनान्वाख्यानैः शास्त्रप्रक्रियाभेदेनाविद्वांसः प्रतिपद्यन्ते ॥१३॥

टी०—अथ वाक्यार्थस्यापि तथैव निर्विभागत्वं प्रतिपादयितुमाह—शब्दस्य इति ।

शब्दस्य स्फोटलक्षणस्य विभागो नास्ति । तद्राज्यस्य प्रतिभास्यार्थस्य कृतो भविष्यति । यथा निदर्शयिष्यति—

विच्छेदग्रहणार्थानां प्रतिभास्यैव जायते ।

वाक्यार्थं इति तामाहुः ॥

इति । तस्य पदानुरोधेन पदार्थस्यापि प्रकृतिप्रययानुरोधेन भागकल्पना । मृदस्तु विभागेन प्रक्रियाभेदं प्रक्रियाभेदं तार्थभेदमन्यमपि प्रतिपद्यत इति किं कुमः ॥१३॥

कथं पुनः भूयमाणरूपा एव देवदत्तादयः प्रतीयमानाभिधेया अनर्थका स्युः, इत्येतद्विचारयिष्यामः । अपि तु —

ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले ।

देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः ॥ १४ ॥

यथा हि विच्छेदेनोच्चार्यमाणे ब्राह्मणकम्बले इति ब्राह्मणशब्द उपलभ्यमान-
स्वरूपोपि विच्छेदप्राहिभिः समाप्तिमनपेक्षमाणैः प्रतिपत्तुभिः प्रतीयमानार्थोप्यन-
र्थक एवेति प्रसिद्धः, एवं सत्यपि रूपविच्छेदग्रहणे सप्रत्यये चानर्थका एव
वाक्यरूपापञ्चा देवदत्तादिसरूपा अत्यन्तमसन्तः परिकल्पितात्मानो विभागा-
भिन्नाः ॥१४॥

युक्तं च तद् यद्राज्ये पदार्थभेदो नास्तीति दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकमाह—ब्राह्मणार्थः इति ।

यथा ब्राह्मणकम्बलशब्दे ब्राह्मणशब्दस्य न कश्चिदर्थो विद्यते तथैव देवदत्तं गामस्याज
इत्यादौ वाक्ये देवदत्तादीना पृथगर्थो नास्तीत्यनर्थकान्येव पदानि । अतश्च स्थितमेतत् यदखण्डं
निराकाङ्क्षमेकं पदव्यतिरिक्तं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तो वाक्यार्थश्च तथैवति ॥१४॥

१. वा० प० २।१४४॥

संगृहीतम् । तन्त्रवार्तिके पृ० २२० उच्य-
तम् ।

२. हेलाराजेनापि जातिसमुद्देशे समासप्रत्यय-

विधौ इत्यादिश्लोकव्याख्यायां, वृत्तिसमु-

३. पा० महा० भा० १।१।१॥ १ वार्तिके

देशे शब्दान्तरेपि इत्यादिश्लोकव्याख्यायां च

देवदत्तादीनां च भागाभिमतानामर्थयोगाभ्युपगमे सामान्येऽवस्थितानां पदानां विशेषेऽवस्थानमित्येतस्मिन् सत्येकात्वेन परिगृह्यमाणे—

सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेवनिष्ठते ।

उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तः कावतिष्ठताम् ॥१५॥^१

इह सामान्यवृत्तिरुच्चारितो देवदत्तशब्दः सामान्यार्थसंबद्ध एव तिरोभवति । तत्र येन शब्देनाविर्भावकाल एव विशिष्टोर्थो न प्रतिलब्धः स शब्दः सामान्यार्थः तिरोभूतो विशेषेऽवस्थातुं न पुनस्तस्य हते । न च सामान्यविशेषयोर्विवक्षा युगपत्संभवति । विशेषविवक्षायां हि सर्वस्यानियमेन सामान्यादवच्छेदो विज्ञायते । तत्रोपात्तस्य नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे कुतस्त्यागः, युक्तिनिरूपणेषु चार्थात्मस्वभिधान-क्रियायोगाभावे विनिवृत्ताऽनवधार्यमाणात्मा शब्दः शब्दोपक्रमस्यार्थस्याभावाद्-विषयः कावस्थाप्यताम् ॥१५॥

यत्पुनर्मीमांसकैरुच्यते यथा—पदसंघात एवाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधानवशात्परस्परसमन्वितो वाक्य संसर्गश्च वाक्यार्थ इति तद् दृश्यितुमाह—सामान्यार्थः इति ।

इह देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन इति देवदत्तादीन्येव पदानि वाक्यम् । तत्र देवदत्त-पदे तावद्यदि सामान्यमात्रे प्रथमं वर्तते तत्तस्य गवादिपदकाले वाचः क्रमवर्तित्वात्तिरोधानादसत्त्वमे-वेति कुतः पदान्तरश्रवणकाले तदर्थप्रतीतिः । असत्त्वादेव च न पदान्तरसंनिधाने तस्य विशेषेवस्थानम् । अभ्युपगम्यापि स्मर्यमाणतया पदान्तरसंनिधाने विद्यमानत्वं पदस्य न विशेषेवस्थानं युज्यत इत्याह—उपात्तस्य इति । सामान्यलक्षणस्य सकलपदार्थसाधारणस्यार्थस्य पूर्वमुपात्तस्य वाच्यत्वेन परिगृहीतस्येदानीं पदान्तरसंनिधाने त्यागः कुतो युज्यते शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यताप्राप्तेः । न च तथा मीमांसकस्याभ्युपगम इति । तदभ्युपगम्योच्यते—निवृत्तः इति । स्वार्थान्वित्तोऽसौ पदान्तरसंनिधाने शब्दः क्रेदानीभवतिष्ठताम् । शब्दान्तरवोच्यर्थे तस्य वाचकभावविरहात्स्थितिः कथं युज्यते ॥१५॥

एवं तर्ह्यशब्दो वाक्यार्थः । शब्देऽस्वात्मरूपमात्राप्रतिपत्तिहेतुषु तिरोभूतेष्वप-देश्यसंस्कारविशेषायां बुद्धावुपजातायां, पदेषु पदार्थमात्रं प्रत्याय्य निवृत्तेष्वशब्द-वाच्योऽसत्त्वभूतः सम्बन्धः संज्ञार्थानां सामान्यरूपाणां भेदहेतुरपप्लवमानः शोकहर्षा-दिवदुस्त्रेषु बुद्धचन्तरेऽनुसन्धीयते । एतस्मिन्दर्शन उच्यते—

१. इदं ह्यलाराजेन जातिसमुद्देशे तयोस्तु	संगृहीतम् ।
पृथगर्थित्वेत्यादिश्लोकव्याख्यायां कालममु-	२. इदमर्थद्वारेण मीमांसकमतप्रदर्शनम्.
देश आमिश्र एवेत्यादिश्लोकव्याख्यायां च	३. स्मर्यमाण—ज

अशब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोपि तथा भवेत् ।

एवं सति च सम्बन्धः शब्दस्यार्थेन हीयते ॥१६॥^१

कथं वर्णेष्वप्यनर्थकेषु स्वरूपमात्रं बुद्धौ संनिवेद्य निवृत्तेष्वभ्यासान्नियत-
निमित्तमनाख्येयोपायमर्थरूपं बुद्धचन्तरेष्वनुसन्धीयते । तथा च शब्दार्थयोः
सम्बन्धो हीयते । तथैव तु द्रव्यगुणकर्माणि विनिविष्टनिमित्तरूपाणि प्रयोजकैर्नि-
मित्तैः सम्बद्धान्याख्यायन्ते । ज्ञानं च विनिविष्टज्ञेयरूपम् । अपरेण सम्बन्धकल्पेन
ज्ञेयैरर्थैः सम्बन्ध इत्याख्यायते । ज्ञानाच्चोपगृहीतबुद्धिरूपो बुद्ध्या सम्बन्ध
उच्यते । तथा शब्दोऽप्यपरेण योग्यताख्येन सम्बन्धकल्पेनोपगृहीतार्थरूपो विनि-
वेशिताभिधेयत्वः शब्दार्थयोर्भेदे तेन तेनार्थेन सम्बन्ध इत्युच्यते । अर्थभावपरि-
णतिपक्षे तु सर्वतो नेदीयान् सम्बन्ध इति ॥१६॥

अथोच्यते—अर्थप्रतिपत्तिदृष्टा देवदत्तेत्यादिकात्समुदायान् सा कथमपह्नन्त्यते । तत्राह—
अशब्दः इति ।

उक्तनीत्या शब्दा न युज्यन्ते वाचकाः । तदभावाच्चाशब्दो वाक्यार्थो यद्यभ्युपगम्यते तदय-
मपरस्ते दोषः । पदार्थोपि पदप्रतिपाद्यो न कश्चित् । अनेकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रभवंसित्वाच्च
वर्णानाम् इति पदमप्येकं नास्ति । तदभावत्कः पदार्थः स्यात् । इत्थमशब्दोऽवाचको वाक्यार्थ
इति वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः शब्दार्थयोस्तुक्तः स्यान्मीमांसकेनेत्याह—एवं च इति ॥१६॥

विशेषशब्दाः केषां चित्सामान्यप्रतिरूपकाः ।

शब्दान्तराभिसम्बन्धाद् व्यज्यन्ते प्रतिपत्तृषु ॥१७॥

केषां चित्तु प्रक्रियान्तरवादिनामक्षादिवदश्नोत्यादिक्रियायोगविशेषे विशेषा-
न्तरयुक्ता देवदत्तादयो वाक्यविषया नित्यं परितः परिच्छिन्नार्थवृत्तयो विशेषशब्द-
वाचकस्य विशेषस्य प्रतिपत्तृभिः सामान्यापहृतबुद्धिभिः परोक्षविशेषैरपरिच्छेदात्
सामान्यशब्दप्रतिरूपकाः । शब्दान्तराभिसम्बन्धादागन्तुना केन चिदप्यर्थेनायुज्य-
माना नित्यसिद्धनियतत्वान्नियमं विशेषान्तराधारोपरूपं चातिक्रान्ताः केवलमनु-
वादमात्रेण शब्दान्तराणां यथायथमर्थाभिधानसिद्धये व्यज्यन्ते प्रतिपत्तृषु प्रयोक्तृ-
भिर्निर्धारितविशेषा इत्यभिप्रायः ॥१७॥

एवं तावदभिहितान्वयवादी निरस्तः । इदानीमन्विताभिधानसमाश्रयणेन पदमाद्यं पृथक्स-
र्वपः साकाँश्चम् इत्युद्दिष्टे वाक्यलक्षणे प्रदर्शयितुकाम आह—विशेषशब्दाः इति ।

१. च सति—क २. ५, ख, छ.

२. काशिसंस्करणे तु अर्थे न इति विभज्य

पदद्वयं पठितम् । तद्विषयानवबोधमूलकं

वा स्यात्प्रमादपूर्वकं वेत्यत्र सुधियः
प्रमाणम् ।

३. इदं स्याद्वादीरत्नाकरे ४।१०॥ सूत्रे संगृहीतम् ।

४. ०हियते—छ १.

५. ०रीत्या—छ ४

६. पा० महा०भा० १।४।१०९।त्रा० १०। तत्र
एकैकवर्णेत्यादिः पाठः स एव च युक्तः ।

७. वा० प० २।२॥

इह देवदत्त गामभ्याज इत्प्रत्र देवदत्तपदं गां वधान इत्यन्माद्रिशिष्टमेव वक्त्रा समुदीरितम् ।
भ्रमान्तु सकलसाधारणं प्रतिभाति । उत्तरकालं गवादिपदसम्बन्धाद्रिशिष्टा प्रतिपत्तिरभिव्यज्यत इति
तदेव वाक्यम् । सकलविशेषणखचितश्च प्रथमतरमेवोपक्रान्तः समष्ट एवार्थो वाक्यार्थ इति । यथा वक्ष्यति—

पूर्वैरर्थैरनुगतो यथार्थात्मा परः परः ।

संसर्ग एव प्रक्रान्तस्तथाद्येष्वर्थवस्तुषु । इति ॥१७॥

निर्भागैकशब्दाभिधेयं त्वेकं वाक्यार्थं प्रतिपन्नाः स्वमतमुपपादयन्तो निदर्शयन्ति—

तेषां तु कृत्स्नो वाक्यार्थः प्रतिभेदं समाप्यते ।

व्यक्तोपव्यञ्जना सिद्धिर्स्थस्य प्रतिपत्तृषु ॥१८॥

तेषामेवमुपगृहीतसर्वविशेषे एकस्मिन्नर्थे बहुशब्दानभ्युपगच्छतामविकल्पः
कृत्स्नो वाक्यार्थः प्रतिपदं प्रतिवर्णं वा समाप्यते । तदेतत्पश्चान्तरैः सह दर्शनं
विचारयिष्यते । एवं व्यक्तेषु ह्युपव्यञ्जनेष्वर्थः प्रतिपत्तृषु प्रसिद्धिं लभते । न तु
सन्निधानमात्राद् अनभिव्यक्तोपव्यञ्जन इति ॥१८॥

एतदेव स्फुटीकर्तुमाह—तेषां तु इति ।

उपक्रम एव विवक्षितार्थप्रत्यायनाय विशिष्टपदोदीरणमारभते इत्याद्य एव पदे प्रत्येकं वा
सकलस्य वाक्यार्थस्य समाप्तिरवगन्तव्या ।

यद्येकस्मादेव पदात्मकलवाक्यार्थप्रतीतिः, तर्हि इतरपदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—व्यक्तेति ।

प्रतिपत्तृषु वाक्यार्थस्य सिद्धिरवगतिर्व्यक्तोपव्यञ्जना । व्यक्ता उदीरिता उपव्यञ्जना अभि-
व्यञ्जकाः पदविशेषा यस्याः सा तथोक्ता । अभिव्यक्ताभिव्यञ्जका वाक् [र्थावगतिरिति पदान्तराणां
वाक्ये नास्त्येव वैयर्थ्यमित्यन्विताभिधानप्रदर्शनम् । दृषणमस्यामे तत्र तत्राभिधास्यति । यथा—
नियमार्था श्रुतिर्भवेत् इत्यादि तथा हि : यद्येकेन पदेन सकलवाक्यार्थस्याशेषविशेषणखचितस्या-
वगतिस्तदोत्तरं पदानां नियमानुवादाय बोधार्थं स्यात् । न चेतद्युक्तमिति वक्ष्यामः । एकस्मादेव
पदात्ममस्तविशेषणखचितस्य वाक्यार्थस्य प्रतीतिरुत्तरं पदार्थक्यं स्यादेव । न च तस्मादेव वाक्यार्थ-
प्रतीतिर्हरयते ।

व्यक्तोपव्यञ्जना इत्यसमाधानमेव । यतः किमेकस्माद्वाक्यार्थावगायोन्वेषामुपव्यञ्जकत्वम् ।
अथ समस्तेभ्य एव तेभ्यः । सर्वथोत्तगणि पदानि वाक्यार्थप्रतीतय उपदीयन्त एवेत्यन्विताभिधा-
नमसमञ्जसमेव । एकस्य वापरपदोच्चारणकाले तिरोधानादभिहितान्वयस्याप्यसम्भव इत्यर्थभागे
दृषणम् । शब्दभागमसाश्रयणेन द्वयोरपि पक्षयोर्दृषणं पदानि वाक्ये ताभ्येव इत्यादिश्लोकद्वये-
नाभिधास्यति ॥ १८ ॥

१. प्रतीति०—छ १.

२. वा० प० २ ॥४१४॥

३. ०भेत—छ १.

४. ०व्यञ्जका छ २

५. अवयवविशेषा—छ ६

६. वा० प०. २१४४॥

७. ०विशेषख०—ज.

८. वा० प० २१२८॥

अव्यक्तः क्रमवाञ्छब्द उपांशु यदधीयते ।

अक्रमस्तु वितत्येव बुद्धिर्यत्रावतिष्ठते ॥१९॥

उपाधिमतो ह्येकस्य शब्दस्य विभागो इवावस्थिताः संहितासंहिनयो-
द्रुतमधमविलिम्बितासु वृत्तिषु शनैरुच्चैर्हपांशु परमोपांशु संहतक्रमं चेति । तत्र
प्राणवृत्त्यनुग्रहे सत्येव यत्र शब्दरूपं परैरसंवेद्यं भवति तदुपांशु । अन्तरेण तु
प्राणवृत्त्यनुग्रहं यत्र केवलमेव बुद्धौ समाविष्टरूपो बुद्ध्युपादान एव शब्दात्मा
तत् परमोपांशु । यत्र तु प्रतिसंहतक्रमशक्तियोगया बुद्ध्या निमित्तान्तरोपसम्प्राप्त-
मव्यक्ते शब्देध्यारोपितं हि शब्दानां क्रमरूपमिव साक्षात्क्रियते तत् प्रतिसंहतक्रमम् ।
शब्दानां क्रमरूपोपसंहारविषयायां बुद्ध्यावसम्प्रख्यातत्वामिव प्रतिपद्यमानायामा-
रभ्यते शब्दातीतो व्यवहारः । संसृष्टशक्तयश्च क्रमसंहारेण समाविष्टत्राचां प्रयो-
क्तृणां शब्दा बुद्धौ प्रयत्नेन प्राणे करणेषु च क्रमवृत्तितामनुभूय प्रतिपत्तृष्वपि
क्रमप्रत्यस्तमयेनैवं समावेशं प्रतिपद्यन्ते । तत्रोपलब्ध्युपायानुपाती क्रमवृत्तिलक्षितो
भेदो व्यावहारिकमपि शब्दतत्त्वं नानुपतति । क्रमसंहारानाश्रयणे हि व्यवहार
एव विच्छिद्यते । तस्माच्च नभोगादिवत् प्राप्तदेशविभागेवैका यत्र बुद्धिः स
एवाद्यन्तगोरेको वाक्याख्यः शब्द इति ॥१९॥

सम्प्रति प्रतिभाभेदव्याचिल्यासयाऽस्तु उपाधमेवानुवक्षन्नाह—स व्यक्त इति ।

इह निरंश एवाभिन्नो व्यक्तिस्फोटो जातिस्फोटो वा वहीरूप आन्तरः शब्दार्थमयो वा बुद्ध-
नुसंहारो वाक्यमिति स एव वाचक उपपन्नः । यस्तु भेदप्रतिभासः सोऽसावुपाधिकृत एवेत्यर्थः ।
तत्रोपांशु परमोपांशु व्यक्तो व्यक्ततरश्च विलिम्बितो विलिम्बिततरश्च द्रुतो द्रुततरश्चेत्यादिकाः प्रतिभासा
अभिव्यञ्जकश्चनिकृता न पुनः सत्या इति बोद्धव्यम् । तस्माद्यः शब्दो व्यक्तं उपांशु कृत्वाधीयते
सोऽभिव्यञ्जकश्चनिकृतात्क्रमात्क्रमवान्नाविधावस्थायुक्तः प्रतीयते । परमार्थतत्त्वसावक्रम एव स्फो-
टात्मा प्रतिभासः । उपाधिवशात्, तत्र बुद्धिविततेवानुगम्यत इति बोद्धव्यम् । अनेन एकोनवयवः
शब्दः इत्युद्दिष्टस्य व्यक्तिस्फोटस्य स्वरूपमुक्तमिति बोद्धव्यम् ॥१९॥

एतस्मिंश्चैकत्वपक्षे निरवयवा शब्दव्यक्तिरेवैका स्यात् । या वा शब्दव्यक्तिः
शब्दाकृतिरेव वाक्यमिति प्रतीयेत । तत्र निरवयवस्यैकस्यार्थस्य कुतो भेदसा-
दृश्ये । भेदसिद्धिर्विशेषो ह्यात्मान्तरं सादृश्यं च । न ह्यात्माभेदः सादृश्यं वा । अपि
तु विनापि सामान्यविशेषाभ्यां सामान्यविशेषान्तरवत्प्रसिद्धिः । तद्यथाऽप्रसिद्ध-
रूपस्यापि निरवयवस्योत्क्षेपणत्वादेः ।

१. स व्यक्तः—ग. १. ३. ४.

३. अर्थतस्तु—ग. १. ३. ४.

२. उपांश्वयमधीयते—टीकाकोशाः ।

४. विभक्ता—कोशः

उपांशु समधीयते—ख.

५. रूपमुक्तोपादानं तमो—कोशः

उपांशुमधीयते—ग. १. ३. ४.

६. शब्दाध्यारोपि—कोशः

वृत्तिकोशस्थस्तु पाठः परिगृहीतः ।

७. ऽव्यक्त—ङ्ग. १. ३. ४.

यथाक्षेपविशेषेपि कर्मभेदो^१ न गृह्यते ।

आवृत्तौ व्यज्यते जातिः कर्मभिर्भ्रमणादिभिः ॥२०॥

वर्णवाक्यपदेष्वेवं तुल्योपव्यञ्जना श्रुतिः ।

अत्यन्तभेदे तत्त्वस्य सरूपेव प्रतीयते ॥२१॥

आक्षेपविशेषाद्धि स्वजातिप्रयुक्ते भिन्नात्मनि प्रतिभेदं विनिविष्टस्वजाति-
विशेषे भ्रमणादौ कर्मणि कम्पनरेचनोत्क्षेपणादिभ्यो यो भेदः स न गृह्यते ।
आवृत्तौ तु दिग्विशेषावधिसंयोगविभागोपाधिकायामुपलब्धायामनुपलब्धपूर्वाऽव्य-
क्तोपलब्धा वा भ्रमणरेचनाख्या जातिरुपलब्धूणां स्वनिमित्तप्रत्ययहेतुः सम्पद्यते ।
तथैव यावत् सदृशानि जात्युपव्यञ्जनानि तावदात्यन्तभिन्नोप्यर्थः सर्व एव सारूप्येण
गृह्यते ।

अपरः कल्पः । शब्दजातेरेव वाक्यत्वे भ्रमणत्वादयो दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्ताः ।
वर्णत्वपदत्ववाक्यत्वानि हि तुल्यातुल्योपव्यञ्जनानि, यावत्तुल्योपव्यञ्जनसन्निपात-
स्तावद् बुद्धिभेदं कुर्वन्ति । कथम् । अपचित्तध्वनिव्यङ्ग्यस्तावदेको वर्णस्तस्याभि-
व्यक्तिनिमित्तैः सदृशैरन्यैश्च श्रुतिभिर्नैरेकं निरवयवं च पदं व्यज्यते । तथैव तुल्या-
तुल्यैः प्रचित्तमैर्वाक्यमिति ॥२०॥२१॥

अथ जातिः सङ्घातवर्तिनी^२ इत्युद्दिष्टस्य जातिस्फोटस्यापि दृष्टान्तप्रदर्शनद्वारेण स्फुटीकर-
णायाम्—यथाचेपेति ।

इह भ्रमणलक्षणा कर्मजातिर्यथा विशिष्टप्रयत्नजनितेन क्षेपविशेषेणाभिव्यक्ता प्रत्येकपरिसमाप्त-
त्वात् । न च पार्श्वस्थेन सा विज्ञायते । भ्रमणानामावृत्तौ तु भ्रमणं भ्रमणं प्रति प्रतिपत्ता सा गृह्यते ।
एवं वर्णपदवाक्येषु श्रुतिरभिव्यञ्जको ध्वनिरत्यन्तभेदे तत्त्वस्य वर्णपदवाक्यस्फोटलक्षणस्याभि-
व्यञ्जिका सरूपेव प्रतीयते । परमार्थतो भिन्नापि सती । कीदृशी । तुल्यापव्यञ्जना इति । तुल्यः
सदृश उपव्यञ्जनः स्थानकरणाभिघातलक्षणो यस्याः सा तथेति । तेन सितप्रयत्नोदीरितध्वन्यभिव्यक्तोयं
जातिस्फोटो विलक्षण एवेति बोद्धव्यम् । युक्तं चैतत् ॥ २०—२१॥

व्यक्त्येकत्वपक्षे तु वाक्यस्यैकस्य पौर्वापर्यव्यवस्थां प्रत्युच्यते—

नित्येषु तु कुतः पूर्वं परं वा परमार्थतः ।

एकस्यैव तु सा शक्तिर्यदेवमवभासते ॥२२॥

कालाख्या हि कर्तृशक्तिः कार्येष्वेव प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां पौर्वापर्यं प्रकल्प-

१. यथोत्क्षेप—ग १. ३. ४.

२. भेदेपि—क २. ५. ७.

३. स्वरूपे च—ग १. ३. ४.

४. वा० प० २१॥

५. प्रत्येक—ङ ५.

६. मता—ङ ५.

७. युक्तं—^०दिति इति मन्दभः छः, ज
इत्यतोऽन्यत्र कोशेषु यथाक्षेपेत्यादिश्लोक-
द्वयस्य टीकायामन्तर्भावितः परं नैव
विन्यासः साधुमित्यवगच्छामः ।

८. च—ग १. ३. ४.

यति । न ह्यणूनामविशिष्टे सतां योगे पौर्वापर्यमस्तीति ।

ननु च नित्यत्वग्रहणे न तस्य पौर्वापर्यं स्यात् । एकस्मिन्स्तु वाक्याख्ये निरवयवे एकग्रहणविषये वर्णपदविषयं पौर्वापर्यं न संभवतीति । अत इदमुच्यते— एकस्यैव तु सा शक्तिः इति । यदेवम् इति । क्रमप्रत्यवभासत्वमेकत्वानतिक्रमेण अक्रमे बुद्धिलक्षणे क्षणिकवादिनः सर्वस्य विरुद्धरूपमिवाविरुद्धं भवति । त्रय्यन्त-विदां तु विश्वात्मन्येकत्वानतिक्रमेण क्रमप्रत्यवभासत्वं भवति । तथा शब्देऽपि स्यादिति नास्ति विरोधः । स्वशक्तियोगाद्धि प्रत्यवभासमात्रभेदान्नात्रोपायापायौ कचिदपि पक्षे विद्येते ॥२२॥

यथा निरंशस्यास्य स्फोटस्य पूर्वापरभाव उपाधिकृतो न स्वतो नित्यत्वादिति वैतत्येन नित्यत्वसमर्थनार्थमाह—नित्येषु इति ।

नित्येषु हि परमार्थतः पूर्वापरभावोऽसंभवं्युपाधिकृतो दृश्यत एव । ननु सैदेकरूपतया किं नावभासते । न हि तत्र स्वभावभेदस्य सम्भव इत्याशङ्क्योक्तम्—एकस्य इत्यादि । एकस्वभावोऽपि तथाविधशक्तियुक्त एव वस्तुस्वाभाव्यात् । यदेवं वैतत्येन पूर्वापरभावस्वरूपतया उपाधिभेदानुवर्तनेनावभासत इति ॥२२॥

कथं पुनर्वाक्यपदह्रस्वदीर्घप्लुतव्यञ्जनादिषु नित्येष्वविशिष्टेषु कालभेद उप-पद्यते—

चिरं क्षिप्रमिति ज्ञाने कालभेदादृते यथा ।

भिन्नकाले प्रकाशेते स धर्मो ह्रस्वदीर्घयोः ॥२३॥

तद्यथा चिरमिति ज्ञानस्य यदात्मकत्वं क्षिप्रमित्येतस्मिंश्च ज्ञानेऽपि । न च तयोरान्तमनोः कश्चिदपि स्थितिकालभेदोऽस्ति । लब्धात्मकं हि सर्वज्ञानमविशिष्टकालं ज्ञानान्तरेण । अथ च चिरमित्येकं ज्ञानं ज्ञानान्तरेण अतिक्रान्तप्रत्यवमर्शरूपेण तद्भावनाविशेषावधानाच्च भाविनापि प्रत्यवमर्शरूपेण प्रकृष्टतामिव कालाध्वनः प्रदर्शयति । क्षिप्रमित्येतस्मिन्स्तु लघुप्रवृत्तिरूपेण प्रत्यपकृष्यत इव कालाध्वा ॥२३॥

पुनरण्युपाधिभेदेनैव शब्दस्य भेदप्रतिभासो न स्वतो नित्यत्वादिति दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकमाह—चिरम् इति ।

चिरमिति ज्ञानं क्षिप्रमिति च यथा ज्ञानत्वाविशेषादेककालमपि ज्ञेयसमाश्रयणेन भिन्नकालमिव प्रथते । चिरज्ञानं विततप्रतिभासमिर्वाभाति । क्षिप्रज्ञानमेतद्विपरीतम् । तद्ब्रह्मस्वदीर्घयोर्धर्मः स्वभावोऽवगन्तव्यः । न तु ह्रस्वादिरूपता काचित्स्फोट इति नास्ति स्फोटस्य स्वतो भेदः ॥२३॥

१. पूर्वपर°—छ १.२.३.४.

४. वर्णो—ग ३.४.

२. ऽसंख्याद्युपा—छ ५.

५. दीर्घह्रस्वयोः—क ५.७, ग १.३.४.

३. शक्यरु°—छ ५.

६. °भवभाति—ज.

कथं दीर्घप्लुतादिषु कालाध्वपरिमाणभेददर्शनमधिरुद्धम् ।

न नित्यः परमात्राभिः कालो भेदमिहार्हति ।

व्यावर्तिनीनां मात्राणामभावे कीदृशः क्रमः ॥२४॥

नित्यपक्षेऽनित्यपक्षे वा कालस्य मात्राणां वाऽऽश्रीयमाणे न कालात्मनः सत्यतः कौचित् प्रकर्षोपकर्षौ विद्येते । यदि नित्यः कालः, नास्य आदित्यगति-भिर्बह्वीभिरात्मपरिमाणमुत्कृष्यते नाप्यल्पाभिरपकृष्यते । क्रोशयोजनादिपरिमाण-मिव भिद्यमानाभिर्गन्तुक्रियाभिः । कालस्यैव चोपाधिविशिष्टस्य परिमाणत्वात् कुतोऽस्यापरं परिमाणमित्येतत्कालसमुद्देशे व्याख्यास्यते ।

अथ गतिरपि नित्या सर्वमेवाव्यतिपाति च प्रतिज्ञायते । अथैता व्यावर्तिन्य एव विश्वस्य मात्राः, तत्र न पूर्वमपरेणानुसन्धीयते, सर्वं समीहितमसंसृष्टमेव व्यतिपतति, निरुपाख्ययोश्च पूर्वापरयोः कोटयोर्मध्यमनवबद्धं पश्चात्पुरस्ताच्चा-नालम्बनमनुपाख्यं पूर्वभागापरभागप्रत्यवमर्शितेवाहङ्कारेणानुस्यूतमपकर्षपर्यन्तगत-मभेद्यमव्यसतः पररूपस्योपग्रहेण चात्यन्तमनुपग्राहि परिमाणाभेदेऽपि मिथ्याभ्यासादविदुषो दीर्घमिव प्रकाशते । तदेतस्मिन्पक्षे एकधर्मावबद्धेष्वेक-धर्मप्रतिष्ठितेष्वभिन्नकालेषु सर्वव्यवहारेषु कीदृशः सतामत्यन्तासतां च मात्रा-भेदानां क्रमः । न हि शशविषाणस्योष्ट्रविषाणेन हिमलता वा कश्चिदपि क्रमो विद्यते । यद्यप्येकशयार्थस्य संमुखीभावे सद्भिः समानकालैर्भिन्नकालैश्च व्यापारैः सह क्रमो न संभवति तथाप्येतस्मिन्दर्शने नान्यथा क्रमः संभवतीत्येवम्भूतैव क्रमव्यवस्था । सत्यमेवम्भूता क्रमव्यवस्था न तु कस्य चिन्मूर्तिपरिमाणभेदा-तिक्रमेण परिकल्पितपरिमाणभेदो विद्यते । सहोत्पादा हि सर्वे भावाः कालान्तरा-वस्थापरिकल्पिते कालाध्वनि मन्वन्तराख्ये क्षणाख्ये वा नात्मतत्त्वमतिक्रामन्तोऽ-नैकान्तिकेनागन्तुनाप्यनागन्तुकेन भेदेन संस्पृश्यन्ते । न हि तेभ्यो व्यतिरिक्तः क्षणाख्यः कालाध्वा मन्वन्तराख्यो वा कश्चिदन्यो विद्यते यस्मिन्नधिकरणभूते प्राप्तविशेषभावाः कालान्तरावस्थायिनो नित्याः क्षणिका इति वा प्रतिज्ञाभेद-विषयतामापद्येरन् ॥२४॥

अथान्यतं—न नित्यमुपाधिवशाद्भिन्नं वक्तुं युक्तं स्वभावभेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—न नित्यः इति ।

इह कालोपि नित्य एवाभ्युपगतो नित्यमेकम् इत्यादिलक्षणकथनात् । तस्येदानीं क्षणलवनि-मेपेयादिव्यवहारः कथमुपपद्यते । अथ परमात्राभिस्तस्य भेद उपचर्यते । यथा परमाणोः स्वावहृद-नभेदेशन्यागोपलक्षितः कालः क्षणः, क्षणद्वयं च लव इत्यादि । तथा निरुद्धे वाक्ये औपाधिकभेदपरि-कल्पनायां क्रः प्रद्वेषः ।

१. क्रममा^०—ग १.३.४.

३. वा० पा० ३ ।

२. क्रामद्भिर्नेकत्वान्तेना—क्रोशः .

४. तस्य भेदानां—छ ५.

अथ वृत्ते—न वयं नियमकमिन्यादिलक्षणलक्षितं कालं व्यतिरिक्तं जानामः । पूर्वापरीभृताः पदार्थमात्रा एव स्वभावभिन्नाः कालः । तत्पमाश्रयणेन चायं क्रमयोगपद्यव्यवहारः, न पुनस्तद्व्यतिरिक्त-
नित्यस्वभावकालकृत इति । तत्राप्याह—व्यावर्तिर्नानाम् इति । ताः पूर्वापरीभृताः पदार्थमात्रा
उदयव्यययोगिन्य एवेति विशगरूपां तासां कीदृशः क्रमः, कथं च तत्पमाश्रयणेन कालव्यवहार इति
यत्किञ्चिदतत् ॥ २४ ॥

एवं तर्हि क्रमवतीभ्यो मात्राभ्य उत्पन्ना बुद्धिः प्रचितमात्रा वाऽ प्रचितमात्रा
वा परिमाणभेदव्यवहाराय कल्पिष्यते सर्वथा साध्वनुपात्तमात्रारूपैव ।

ताभ्यो या जायते बुद्धिरेका सा भागवर्जिता ।

सा हि स्वशक्त्या भिन्नेव क्रमप्रत्यवमर्शिनी ॥२५॥

एकत्वाद्धि बुद्ध्यावात्मभूतानि संसर्गिणीनां विरोधिनीनां वा मात्राणां
भिन्नानि तत्त्वानि न संभवन्ति । सा त्वेका भागवर्जिता बुद्धिः प्रकाशस्वरूपत्वा-
न्मात्राणां क्रमसंकीर्णपूर्वापर्याणां तद्रूपापरित्यागेनासंहार्यमपि संहृत्येव प्रत्यव-
मृशति । एवम्भूत एव बुद्धिप्रत्यवमर्शः ॥ २५ ॥

अथ तथाविश्वपदार्थसमाश्रयणेन बुद्धिरुपजायमाना कालव्यवहारं निर्वर्तयिष्यतीत्याशङ्क्याह—
ताभ्य इति । ताभ्यः पदार्थमात्राभ्यो या जायते बुद्धिः सापि न शक्नोति कालव्यवहारं निर्वर्तयितुम् ।
यत एकामौ बुद्धिर्निर्विभागेति कथं पूर्वापरव्यवहारं निर्वर्तयेत् ।

तत्राह—सा हि इति ।

बुद्धिर्हि भिन्नेव स्वशक्त्या क्रमप्रत्यवमर्शिनी भविष्यति ।

क्रमोल्लेखानुपद्वेण तस्यां यद्वीजमाहितम् ।

तत्त्वनानात्वयोस्तस्य निरुक्तिर्नावतिष्ठते ॥२६॥

इह यद् व्यवहितानां मात्राणामनुपाल्यानां पूर्वासु बुद्धिषु उपयुक्तसामर्थ्यानां
सामापशिनी न रूपोपग्रहोल्लेख्या... (?) बीजानामिव व्यपदेशातीतं तत्त्वम् । कुतः ।
तत्र विरुद्धफलानां मात्रोपहितानामात्मशक्तिबीजानामेकस्यां बुद्धौ लौकिकमेकत्वं
लौकिकं वा नानात्वं निर्वक्तुं न शक्यते । कथं हि विरुद्धात्मकमनवयवमेकं वस्तु
स्याद्नेको वा विरुद्ध आत्मा कथमेकस्य प्रकल्पकः ॥२६॥

यतः क्रमोल्लेखानुपद्वेणवायावनुभववागनावशाद्पजायते इति कालव्यवहारनिर्वर्तनचतुरं
सा । एतद्द्रूपयितुमाह—तस्याम् इति ।

तस्यां बुद्धौ यदोहितं पश्यमात्राभिरनुभववशाद्बीजं वायनारूपं संस्कारस्वभाव तत्किं व्यतिरिक्त
तस्या उतव्यतिरिक्तमिति द्वयी गतिः । व्यतिरिक्ते तस्यास्तेन न किञ्चिदिति कथं तद्वशात्क्रमादिको

१. ऽसौ—ख, छ.

२. °वर्तिनी—का०. अपपाठः. टीकां चेद-

वाधास्यत नेमं पाठमुपादास्यत ।

३. अत्राह—उ ३. ४.

४. तत्तदा°—छ २. ३. ४. ५.

५. तद्वर्णक्र°—छ ५.

व्यवहारः । अव्यतिरेके पुनरपि 'मेवेका निर्विभागेति' पदार्थमात्रावत्कालव्यवहारं कथं निर्वाहयेदिति तत्त्वतानान्वाभ्यां निर्वचनं बुद्धेः कर्तुं न पार्यत इति यत्किञ्चिदेतत् ॥२६॥

भावनाममये' त्वेतत्क्रमसामर्थ्यमक्रमम् ।

व्यावृत्तभेदो येनार्थो भेदवानुपलभ्यते ॥२७॥

भेदभावनानुगतबुद्धीनामेकत्वेन व्यवहरतामनादिना मिथ्याभ्यासेन विहित-
ममवायानामेकस्यां बुद्ध्यावव्यतिरिकास्वनपायोपाधिनीषु सर्वमात्रासु क्रमाख्यायाः
शक्तं सामर्थ्यमविद्यमानं प्रकल्पते क्रमप्रसिद्धये । तद् व्यावृत्तभेदोपि सर्वा प्रा(?)
शब्दाख्योऽर्थो विरुद्धवर्मक्रमरूपोपग्रहेणासनामपि भेदेन प्रयुक्त इवोपलभ्यते ।
तथा हि । ऊर्ध्वमथस्तिर्यगित्येकत्वेपि दिशां यथायथं विनिविष्टभावनाविशेषाः
सर्वपाणिनः । गुरुत्वाद्युक्ता लोष्टादयोऽपि नात्मवत् (?) प्राणिनां भावनासमय-
मनुवर्तन्ते । एकं तु वाक्यं प्रतिपद्यमानस्यासदपि नित्यत्वादस्यन्तनानात्वं व्यव-
हारेण ॥२७॥

पुनश्चातकाण्डकलत्वदन्निभक्त एव युक्त इति प्रतिपादयितुमाह-भावमेति ।

प्रत्यकाण्डे सर्वशब्दानिवाणपुर्वकं स्फोटस्वरूपं निरूपितमेव । तस्मादेतद्वाक्यमक्रमं स्फोटस्व-
भावमेक वाचकम् । अथवाभावनावसंगं तृपाधिवशात् क्रमसामर्थ्यं क्रमे सामर्थ्यं शक्तियस्य तत्र
क्रमसामर्थ्यमवगतम् । येनार्थो वाच्यस्वरूपो व्यावृत्तभेदोऽस्वण्ड एव पदार्थोपाधिवशाद्देवानिवोप-
लभ्यते न परमार्थतः ॥२७॥

पदानि वाक्ये तान्येव वर्णास्ते च पदे यदि ।

वर्णेषु वर्णभागानां भेदः स्यात्परमाणुवत् ॥२८॥'

भागानामनुपश्लेषाच्च वर्णो न पदं भवेत् ।

तेषामव्यपदेश्यत्वात्किमन्यदपदिश्यताम् ॥२९॥'

यदि वाक्ये तान्येव पदानि यानि पृथगुपलब्धानि वर्णाश्च ये पृथगुपलब्धास्त
एव समुद्रिता यदि पदेष्वश्रीयन्ते, न च वर्णेषु वाक्यपदयोरान्ता व्यतिरिक्त इति
प्रतिज्ञायते । तथा सति वर्णेष्वपि यावदपकर्षपर्यन्तगतिस्तावद्वर्णभागानां परमाणु-
कल्पो भेदः प्रसज्यते । तथा च क्रमवतामलभ्ययौगपद्यानां भागानामन्योन्यासंस्प-

१. 'समय'— ग १.३.४, ड.

२. व्यावृत्तिभेदो— ग ३. ४। व्यावृत्तिभेदो—
ग १.

३. येनार्थो— ड.

४. इदं स्याद्वादरत्नाकरं ॥४११॥ सूत्रं संगृ-
हीतं व्याख्यातं च यथा—

किं च प्रत्यभिज्ञानत्रलादेकत्वेन प्रतीयमानाः

पदेषु त एव वर्णा वाक्येषु चेतान्येव पदा-

नीति न वर्णेषुः कथं त्विद्व्यतिरिक्तो

वाक्यपदयोगत्मास्तीति यद्युपगमस्तदा वर्णा-

नामपि पूर्वपरोपपरादिभागभेदेन वास्तवो

भेदः स्यात् ।

५. 'द्व्यपदिश्यताम्'— ग १.३.४, ड.

६. स्याद्वादरत्नाकरं ४११०॥ इत्यत्र संगृहीतं

व्याख्यातञ्च ।

शास्त्रं वर्णो नाम कश्चिदेकः पदं वा विद्यते । अव्यपदेश्यत्वाद्धि तेषु प्रतिभागं व्यवहाराभावात् किं तदेकमस्ति शब्दरूपं यदिदं तदित्युपाख्यायत । एवं तर्हि नानिर्देश्यभागभेदरूपेण बहिरनुपसंहारेण शब्दतत्त्वेन व्यवहारोस्तीति ॥२९॥

यस्य पुनस्तानि पदान्येवोपलभ्यमानानि वस्तुमन्ति वाक्येऽभिमतानि, न तद्व्यतिरिक्तमकमनशमस्त्यखण्डत्वभावं वाक्यं, तस्य पदान्यपि न वर्णव्यतिरेकेण विद्यन्ते । वर्णा अपि भागवन्त इति प्रकर्मप्रामो भेद एव सर्वत्र स्यादिति पदवादिनं दृषयितुमाह—पदानि इति ।

यथाव्यव्यतिरेकेणावयविन एकस्यानङ्गीकरणेऽवयवानामपि भागवत्त्वाद्भागपरिकल्पनाया अतिप्रसङ्गात्परमाणूनामवशेषः । तेषामपि केषां चिन्मते पट्टकेन युगपद्योगात्संशतायामणीयस्योप्यवयवस्यानुपपत्तिः । अतश्च व्यपदेश्यपदार्थविरहितं निरीडमेव जगदापतितम् ॥२८॥

तथैव वर्णभागानामनुपक्षेपान्न वर्ण एकः कश्चित्स्यात् । तदभावे पदमपि न भवेदिति प्रतिपादयितुमाह—भागानाम् इति ।

अतश्चोक्तरीत्या भागानामसत्त्वाद्ब्रह्मपदेशत्रिरहात्किमत्र वाचकमेतद्व्यतिरिक्तमन्यदपदिश्यताम् । अखण्डस्यानङ्गीकरणात्पदानामुक्तेन न्यायेनानुपपत्तेरिति न कश्चिद्वाचकः स्यात् । अस्ति च वाक्यार्थस्य प्रतीतिः । सा सनिमिता भवितुमर्हतीत्येक एव नित्यः पदाभिव्यङ्ग्योऽखण्डो व्यक्तिस्फोटो जातिस्फोटो वा वाचकोऽङ्गीकार्य इति सिद्धान्तः ॥२९॥

यदन्तःशब्दतत्त्वं तु भाँगैरेकं प्रकाशितम् ।

तदाहुरंपरे शब्दं तस्य वाक्ये तथैकर्ता ॥३०॥

बाह्यस्याक्षरचिह्नादिवच्छब्दव्यपदेशमात्रायुक्तस्य यदुदयास्तमयनिबन्धनं वाचस्तत्त्वमक्षरचिह्नादिवदेवातथाभूतैः क्रमवद्भिर्भागैरक्रमं प्रकाश्यते तदेव मुख्यं शब्दस्यात्मरूपमित्यपरे मन्यन्ते । स चैव बुद्धयनुसंहारलक्षण आन्तरः शब्दात्मा तत्र समाप्नातः । तस्य चेत्थम्भावे विच्छिन्नपदरूपप्रविभागदर्शन एक एवायं वाक्याख्यः शब्दो यथैव वर्णपदाख्य इति प्रसिद्ध एव समाप्नाये मार्गः ॥३०॥

एवं तावद्ब्रह्मरूपं व्यक्तिस्फोटं जातिस्फोटं वा वाचकमाश्रित्य वाक्यं व्याख्यातम् । इदानीमन्तरैवानवयवं बोधस्वभावं शब्दार्थमयं निर्विभागं शब्दतत्त्वमिति यद्गीतं तदेव नादैर्ब्रह्मिः प्रकाशितं

१. °प्राप्नो—ज.

२. वर्णे°—छ ४.

३. पदाभिधेयो—छ १.२.३.४.

४. नादैर्°-का०, टीकाकोशाः तत्र वर्णपदा-

दीनां भागानामभिप्रेतत्वाद् अनन्तरं च

वक्ष्यमाणे श्लोके अर्थभागैरिति प्रयोग-

साम्यादयमेव पाठो ग्रन्थकारस्याप्यभीष्ट

इति प्रतीमः । किं च । भरतमिश्रोपि

स्फोटसिद्धौ स्फोटदर्शनभेदान् व्याचक्षाण

इमामेव वाक्यपदीयकारिकां मनसि

कृत्वाह—बुद्धयनुसंहार मन्तस्तत्त्वमेक

भागैः प्रकाशितमपरे शब्दमाहुः इति ।

तेनापि भाँगैरित्युपादानात्तस्योपादेयत्वं

पुरातनत्वं च द्रढीयो भवति ।

मूलकोशेषु वृत्तिकोशे च भाँगैः इत्येव

पाठः ।

५. तमाहु°—ग १.३.४.

६. तथैकर्ताम्—मूलकोशाः ।

७. काशिसंस्करणे अन्तरे वा इति विभज्य

पठितम् । तत्र पण्डितवृग्भिप्रेत इत्यम् ।

वाक्यसाहचर्या इत्यान्तर बुद्धयनुसंहतिः इत्युद्दिष्टं व्याख्यातुमाह—यदन्तः इति ।

वाक्यविचारं प्रस्तुते तस्यान्तरस्यैकता निरंशतैव प्रतिपाद्यत इति तदेव सत्यत्वाद्वाक्यमस्तु ।
किं तद्बुद्धिनिरिकेनागन्तयेन वाक्येनेत्यर्थः ॥३०॥

अर्थभागेस्तथा तेषामान्तरोर्थः^१ प्रकाश्यते ।

एकस्यैवात्मनो भेदौ शब्दार्थावपृथक्स्थितौ ॥३१॥

यथैवाव्यपदेश्यशब्दभागोपायमन्तर्निवेशिवाक्तत्वमभिन्नं मुख्यशब्दात्मेति प्रसिद्धं तथा व्यतिपातिनीषु व्यावहारिकीषु बाह्यास्वर्थमात्रास्वव्यपदेश्योपचीयमानविशेषं क्रमेण प्रत्यर्थनियतमुत्पद्यमानं बुद्धितत्त्वं बाह्यवस्तुतत्त्वेनैव प्रत्युपभुज्यते । नित्यपक्षे वा क्रमशक्तिरूपनिर्भासमात्रया विवर्तते । न हि प्रतिबन्धार्थरूपविपर्यासां बुद्धिमन्तरेण बाह्यं वस्तु व्यावहारिकीष्वर्थक्रियासु समर्थं भवति । तस्मादन्तर्निविष्टरूपेणार्थेन सर्वो व्यवहारः क्रियते ।

अन्ये तु संक्रान्तविषयरूपाया बुद्धेरात्मनि समवायाद् बुद्धिरूपनिवेशेन तद्रूपतामिवापन्ने बोधात्मके पुरुषे पुरुषार्थस्य प्रसिद्धिं मन्यन्ते । प्रकाशस्वभावया बुद्ध्या चितिस्वरूपस्यार्थरूपस्य च प्रतिबिम्बकयोगेनोपग्रहे सम्भवति प्राप्तविषयरूपविपर्यासायामुपगृहीतपुरुषरूपायां बुद्धौ भोग्यभोक्तृशक्तयोरत्यन्तविभक्तयोरत्यन्तासंकीर्णयोरविभागप्राप्ताविव सत्यां विभागः प्रकल्पते । अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्बृत्तिमनुपतति । तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रया बुद्धिवृत्त्या विशिष्टज्ञानस्य प्रवृत्तिराख्यायते । सर्वेषु च पक्षेष्वन्तर्निवेशिन इव प्राप्तानुसंहारात् शब्दादन्तर्निविष्टरूपेष्विव प्रतिसंहतेष्वविभक्तेषु विभागरूपानतिक्रमेणार्थेषु गृह्यमाणेष्वेक एवायं परिसमाप्तिप्राप्तानुसंहारो बुद्ध्यात्मा प्रतिपादकप्रतिपक्षव्यशक्तयोरविभागेन पृथगात्मनो भेदशक्तिरूपापरित्यागमात्रया व्यवतिष्ठते । नित्यवादिनां त्वनागन्तुकमतिक्रान्तमनुपचयापचयम् ॥३१॥

न केवलं वाक्यं तथा यावद्वाक्यार्थोप्यखण्डः प्रतिभात्मकः पदार्थभागेरभिष्यज्यत इति प्रसङ्गादाह—अर्थभागेः इति ।

तेषामान्तरवाक्यवादिनामात्राग्याणां मते आन्तर एवात्रापि वाक्यार्थ इति बोद्धव्यम् ।

तौ च शब्दार्थावभिन्नवैकस्यान्तरस्य तत्त्वस्य सम्बन्धिनौ वस्तुतः वहिः स्थितौ भेदाविव प्रतिभासेते इति बोद्धव्यम् इत्याह—एकस्यैव इति ।

प्रकाशकप्रकाश्यत्वं^३ कार्यकारणरूपता ।

अन्तर्मात्रात्मनस्तस्य शब्दतत्त्वस्य सर्वदा ॥३२॥

१. वा० प० २।१॥

२. अर्थः—अ.

३. प्रकाशत्वे—ग १. तौ प्रकाशप्रकाश्यत्वे

ग ३. ४. तत्र तौ इत्यपवादः ।

अयमन्तर्मात्रा शब्दोऽनपायिन्यपायिनीभ्यां द्वाभ्यां शब्दशक्तिभ्यामनुगतः । तस्यैतस्मिन्नात्मन्यविभक्तमपि प्रकाशकत्वेन प्रकाशयत्वं विभक्तमिव प्रत्यवभासते । अन्योन्यानुविधायिरूपतया च कार्यकारणरूपता तस्यादेशस्यान्तर्मात्रेत्येवमाख्यायमानस्य शब्दात्मनः सर्वदा । सर्वदेति नास्यान्यः कालाध्वा विद्यते । भावाभावविभागाभावप्रतिपत्त्यर्थं तु व्यवहारप्रदर्शनाय सर्वदेत्युच्यते । भावाभावविभागाभावाद्न्तर्मात्रानिवेशिशब्दार्थकत्वं, सर्वदेवानपायिनिर्भासोपगमोपि चास्याव्यतिरेकानतिक्रमेण तथैव व्यवस्थितः । सर्वव्यतिरेकानतिक्रमात् तत्र किञ्चित् कदाचित् संप्रत्ययहेतुत्वम् । सर्वदा कदाचिदित्येतद्व्यतिरिक्तस्थाधाराधेयभावविकल्पनावस्थितेरर्थस्य मिथ्याभ्यासभावनानुगमात् परिकल्पितभेदमात्मतत्त्वमेव तत्राविशेषो विशेष इव व्यामोहं जनयति ॥३२॥

ननु शब्दार्थौ वाच्यवाचकाविति प्रसिद्धम् । अतः कथं तयोरभेद इत्याशङ्क्याह—प्रकाशकंति ।

तस्य हि शब्दतत्त्वस्यान्तरस्य ज्योतीरूपस्य शक्तिभेदादयं भेदप्रतिभासो न विरुद्धः । एतच्चादिवोक्तमागमकाण्ड एकस्य सर्वबीजस्य इत्यादिना ॥३२॥

अपि च—

तस्यैवास्तित्वनास्तित्वसामर्थ्ये समवस्थिते ।

अक्रमे क्रमनिर्भासे व्यवहारनिबन्धने ॥३३॥

एकस्यात्मनो ह्यन्तर्मात्रानिवेशिनः शब्दार्थतत्त्वस्यात्मभूते नित्ये अनागमापगमे एकत्वमनतिक्रान्ते द्वे सामर्थ्ये भावाभावाख्ये एकबुद्धिगतमिव क्रमरूपमक्रमे संवेद्यते यथैव भावाभावावित्येका प्रख्या ।

(अत्र ग्रन्थपातः)

इदमपि तस्य शक्तिभेदादवभासत इति प्रसङ्गाह—तस्यैव इति ।

तस्य तदेवैकं निर्विभागं परं तत्त्वमाश्रित्यायं सकललोकसंव्यवहारः शक्तिभेदात्प्रतीयते, किं पुनरयं वाच्यवाचकविभागमात्ररूप इत्यखण्डपक्ष एव युक्तः ॥३३॥

सम्प्रत्ययप्रमाणत्वे^१ पदार्थास्तित्वकल्पने ।

पदार्थाभ्युच्चये त्यागादानर्थक्यं प्रसज्यते ॥३४॥

इदानीं पदवादिमतमाशङ्क्य पुनरपि दूषयितुमाह—सम्प्रत्ययेति ।

यदि पदार्थसम्प्रत्ययः प्रमाणं पदपदार्थसत्तायामुच्यते । तदा देवदत्त गामभ्याञ्च शुक्लां दण्डेन^२ इत्यस्मिन्वाक्ये पूर्वपूर्वपदार्थानामुत्तरोत्तरपदार्थाभ्युच्चये स्वार्थत्यागात्तत्पदोपादानस्यानर्थक्यं प्रसज्यते । ततश्चानर्थकस्योच्चारणवैफल्यादुच्चारिताद्वा तस्माच्छब्दमात्रात्पदार्थप्रत्ययस्यानुपपत्तेः किनिबन्धना वाक्यार्थप्रतीतिः स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् ॥३४॥

१. °चादावुक्त—छ २. ३. ४. ५.

२. वा० प० १।४॥

३. °नास्तित्वे—क ३. ६. ७, ख ३.

४. °नभिनिर्भासे—क १. २. ५. ७.

५. °त्याशय—क०

६. प्रमाणत्वात्—छ १. २. ५. ७. ख, टीकाकोशाः ।

७. पा० महा० भा० १।१।१।१२ वार्तिके.

तथा च पदानामव्यवस्थितेः पदवादोऽनुपपन्न एव लक्ष्यते इत्यभिधानुमाह—

राजशब्देन राजार्थो भिन्नरूपेण गम्यते ।

राजा राजाने राज्ञा राज्ञे राज्ञो राज्ञि राजनीत्येवमनियतस्वरूपेण राजपदेन राजार्थप्रतीति-
दृश्यते । यदि पदस्य सत्यता स्यात्तदा नियतं तत्परिदृश्येत । सर्वत्र न च दृश्यतेऽतो मन्यामहे
मिथ्यैव पदानीति ।

इतोऽपि नास्ति पदमित्याह—

वृत्तावाख्यातसदृशं पदमन्यन् प्रसंज्यते ॥३५॥

राजपुरुष इत्यस्यां वृत्तौ राजशब्द आख्यातसदृशः । ततश्च हे राजपुरुषेत्यत्र राज भ्राजस्व
पुरुषेत्यर्थप्रतीतिः स्यात् । न चैतदिष्टम् । तस्मात्परमार्थिकानि पदानि न सन्त्येव ॥३५॥

यदि च न केवलो राजशब्दोऽन्यत्र दृष्टप्रयोगः स राजपुरुषादिषु भिद्यते
किंकृता पुरुषे राजपुरुषो ब्राह्मणपुरुष इति विशिष्टार्थस्यावगतिः—

यथाश्वकर्ण इत्युक्ते विनैवाश्वेन गम्यते ।

कश्चिदेव विशिष्टोर्थः सर्वेषु प्रत्ययस्तथा ॥३६॥

तद्यथा अजकर्णोऽश्वकर्ण इत्युक्ते नाश्वार्थस्य कर्णार्थस्य वा स्वल्पोऽपि सम-
न्वयो विद्यते । भेदविषयेण त्वत्यन्तमतदर्शनेन वाक्येनार्थप्रदर्शिका क्रियते, बहुव्री-
हितत्पुरुषसंज्ञादिभिः समुदायान्तरेषु शब्दसंस्कारः । अश्वदीनां पदार्थानामत्यन्ता-
समन्वयेऽपि गम्यते व्यावृत्तानुवृत्तस्वलक्षणः कश्चिदेव नियतोर्थः । तथैव सर्वासु
वृत्तिषु अर्थान्तरासमन्वये गंस्यत एव विशिष्टोर्थः ॥३६॥

न केवलं केवलानां नियतरूपासंभवस्तेषां यावद् वृत्तावपि स्थितानामित्याह—यथाश्वकर्ण इति ।

अश्वकर्ण इत्यत्राश्वपदार्थेन विनैव जात्यन्तरविशिष्टः कश्चिदर्थो गम्यते । तस्मात्सर्वेष्वेव पदेषु
परामृष्टविभागेषु वाक्याभिव्यञ्जकेषु सस्वखण्डवाक्यावगतिपूर्वको वाक्यार्थप्रत्यय इत्येव युक्तम् ॥३६॥

यदि तर्हि राजपुरुषादीनामश्वकर्णादिभिस्तुल्यः पूर्वपदोत्तरपदार्थसमन्वयः
तत्कुतो रूढ्यरूढिविभागः ।

वाक्ये त्वर्थान्तरगतेः सादृश्यपरिकल्पने ।

केषां चिद्रूढिशब्दत्वं शास्त्र एवानुगम्यते ॥३७॥

१. गृह्यते—ग ३.

२. वृत्तौ वाक्यार्थसं—ग ३.

३. °न्यत्र—का.

४. प्रयुज्यते—ग १. ३. ४, टीकाकोशाः ।
पुज्यते—का०.

वृत्तौ भवेन केनापि पदेन सादृश्यात् पदा-
न्तरस्याख्यातस्य प्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थादस्मा-
भिरङ्गीकृतः कोशगत एव पाठोऽनवद्यः ।

५. वाक्येष्व—ग १. ३. ४.

६. अर्थान्तरगते—ग १. ३. ४, ३.

७. सादृश्यं परिकल्प्यते—क १. ५. ७ ।

सादृश्ये परिकल्प्यते—ग १ ।

सादृश्ये परिकल्पने—ग ३. ४. १.

द्वितीयवृत्तीययोः पाठयोगद्वीकारेऽर्थासाह-
स्यमिति नादौ ।

इह स्वभावसिद्धे वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तमर्थस्याभेदे वृत्त्या वाक्येन प्रक्रम्यमाणे ऽस्य यत्र प्रधानस्याविशिष्टः क्रियादिसम्बन्धस्तत्र वाक्यस्य विच्छेदवृत्तिमात्र-
कृतभेदमिव सादृश्यं कल्प्यते, सत्स्वप्नुपसर्जनविशेषणादिषु भेदेषु । अतश्च
सादृश्यकल्पनया ते रूढिशब्दा इत्यवगम्यते । येषां तु वाक्यप्रक्रमो ऽन्य एवार्थः
क्रियासम्बन्धी वृत्तिप्रक्रमोऽन्य एव तेषां रूढिशब्दत्वम् । तेषु च शिल्पिनि चाकृत्रः,
संज्ञायां च, संज्ञायामनाचितादीनाम्, उच्यतेः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं, बहुलं तर्हि इत्येवमादीनि
कार्याणि शास्त्र एवोपव्याख्यायन्ते ॥३७॥

ननु एवं सति योयं रूढ्यरूढिविभागः शब्दानामुच्यते स वृथेत्याशङ्क्याह—वाक्ये इति ।

वृत्तिवाक्ययोः सादृश्यपरिकल्पने केषां विच्छेदानां वाक्ये विप्रहारेऽर्थान्तरप्रतीतिः रूढिशब्द-
त्वमुच्यते । यथा तैलपायिकेति^१ । अत्र तैलं पिवतीति वाक्यवेलायामर्थप्रादुर्भावः । वृत्त्यवस्थायां
तैलपायिकेति जायन्तग्युक्तार्थस्य कस्य चित्प्रतीतिः । न च तस्य तैलपानक्रिया लभ्यत इति रूढिरूप-
तास्योच्यते । केषां चित्तु वृत्तिवाक्ययोरर्थस्य सादृश्यात् यौगिकत्वम् । यथा राजपुरुष इति । परि-
कल्पने इत्यनेन सर्वमेतदवयवविभागादिकं शास्त्रसमर्थ एव कल्पनामात्रम्, परमार्थतस्तु व्यवहारकाले
निर्विभागमेवोपलभ्यत इति प्रतिपाद्यते । एतदेव शास्त्र एवानुरूपते इत्यनेन व्यक्तीकृतम् ॥३७॥

उपादायापि ये हेयास्तानुपायान्प्रचक्षते ।

उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठते ॥३८॥

इह शब्दसंस्कारे क्वचिदर्थस्यापि समधिगममात्रायां बुद्धौ पदानि वाक्य-
स्योपकारायोपादीयन्ते । चर्चादिपदानि संहितायां वाक्यपदानि समासतद्धित-
सुब्धात्वेकशेषवृत्तिषु । तेषां च यदर्थमुपादानं तत्सन्निधाने नियत एषां त्यागः ।
उपायभावात् । शास्त्रे हि आमन्त्रितस्य पदात्परस्य तिङ्ङितिङ् इति निघातादयः शब्द-
संस्काराः । तथा एकादेश उदात्तेनोदात्तः, स्वरितो वा अनुदात्ते पदादौ, उदात्तस्वरितयोर्यस्य इति ।
तथा तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया, सप्तमीहारिणौ इत्येवमादयो ऽर्थप्रतिपत्तिमात्रा अपि दृश्यन्ते ।
यथा मे माता तथा मे पिता, सुस्नातं भोः, नमो भरन्त एमसि, सौभाग्यमस्यै दत्त्वा
यथास्तं विपरेतनेति । तः परो यस्मात्सोयं तपरः, तादपि परस्तपर इति, विघातस्य
भावो वैयात्यम् इति । तत एते पुरुषसंबोधनोपायाः । यदि त्वन्यथापि पुरुषाः प्रति-
पादायितुं शक्यन्ते तदर्थान्युपायान्तराण्यपि प्रक्रम्यन्ते ॥३८॥

कथमेतदुच्यत इत्याह—उपादायापि इति ।

शास्त्रमुपायः शब्दपरिज्ञाने । ज्ञातेषु तेषु प्रयोजनसम्पत्तेरनुपयोग इति तस्य परित्यागः ।

उपायाश्च न नियता इत्याह—उपायानां च इति ॥३८॥

१. तैलपायिका कीटभेदः

२. उपादेया न—ग ३.

३. अयं सम्पूर्णश्लोको भरतमिश्रेण स्फोट-

सिद्धौ (अर्थपरिच्छेदे) संगृहीतः । तत्र

उपादायापि हेयास्तानुपायान्सम्प्रचक्षते इति

पूर्वाभिः ।

अर्थं कथंचित्पुरुषः कश्चित्सम्प्रतिपद्यते ।

संसृष्टा वा विभक्ता वा भेदा वाक्यनिबन्धनाः ॥३६॥

विविक्ता हि बहुधा प्रतिपत्तृणां प्रतिपत्तिः । श्रोत्रियंश्रद्धन्दोऽधीते इति वाक्यार्थे पदवचनं, छन्दसो वा श्रोत्रभावः घञ्च प्रत्ययः, श्रोत्राभ्यां कृतं कर्मेति वा । तथा इको वक्तव्यः आखनिकः, इकवको वक्तव्यः आखनिकवकः । पात्रेसमितादिषु वा आखनिकवक इति पठ्यते । तथा उष्ट्रगोयुगाश्वपड्वादिषु प्रत्ययत्वेनान्यथान्यथा चान्वाख्यानं क्रियते । ते यदि विभक्ताः कदाचिदप्यनिबद्धा वाक्ये । विद्यन्ते संसृष्टा राजपुरुषः प्लक्षन्यग्रोधौ विभक्ता राज्ञः पुरुषः, प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति ।

अपर आह—संसृष्टा देवदत्त गामभ्याज शुक्लामिति । विभक्ताः, यत्र पदान्तरैः सह पदस्याप्रयोगः, सर्वथा यान्यविच्छिन्नरूपग्रहणानि निदर्शनाय सामान्यरूपावस्थितानि पदान्युपादीयन्ते तान्यप्यन्ततः सत्तायामुपनिबद्धानि न कस्याश्चिदप्यवस्थायां निदर्शनायालम् । तस्माद्यदि संसृष्टा यदि विभक्ता नानिबद्धा वाक्ये भेदा विद्यन्ते । भेदसंसर्गा त्वध्यारोपनियमानुवादैः पुरुषप्रतिपत्युपायावेवेति ॥३९॥

कश्चिदाचार्यः पाणिनिविरचितेन लक्षणशास्त्रेण शब्दानधिगच्छति । कश्चिदन्येनेति न नियमः । एतदेव स्पष्टीकृतम् अर्थं कथं चिद् इत्यादिना ।

तस्मात्संसृष्टस्य विभक्तस्य वार्थविशेषस्य वाक्यमेकमनंशमेव प्रतीतिनिबन्धनमिति पदपदार्थप्रविभागकल्पनमसमञ्जसमेवेति प्रतिपादयितुमाह—अर्थम् इति ॥३९॥

सोयमित्यभिसम्बन्धो बुद्ध्या प्रक्रम्यते यदा ।

वाक्यार्थस्य तदैकोपि वर्णः प्रत्यायकः कश्चित् ॥४०॥

नावश्यं विच्छिन्नपदरूपविग्रह एव शब्दः पौर्वापर्ययुक्तमनुगतविभागमेवार्थं प्रत्याययति । यदा हि वाक्यार्थस्यैवेग्यणः स्थाने भवतीत्येवमादेर्वुद्धिविषयः सम्प्रसारणमिति वा, भ मि इति वा सोयमित्यभिसम्बन्धः क्रियते, अथो यथैवेग्यण इत्यनेन पौर्वापर्यानुपातिनी प्रतिपत्तिर्भवति । एवमपौर्वापर्यया भमि इत्येकवर्णया तस्यार्थस्य संज्ञया प्रत्यस्तमितपौर्वापर्यः स एवार्थात्मा प्रतीयते । न चावश्यं शब्दव्यवाहितैव तत्र प्रतिपत्तिर्भवति । कृताभ्यासानां हि शब्दान्तरेणार्थप्रतिपत्तिर्न व्यवधीयते । यदि च लघूपायं सामान्याविशेषयुक्तं शास्त्रं सहशसंव्यवहारमलस(?) इतीव मिथ्याभ्यासविपर्ययः तद्दर्शिनो लोके नानुपतेत्तदा प्रतिपत्तारस्तमेवाक्रमं प्रतिपद्येरन् । भेदरूपेण चैकत्वं संकीर्णम् । तेन सापाराधैव प्रकर्षविनिवेशिन्याः प्रक्रान्तक्रमरूपोपप्लवाया वाचो वृत्तिः । सा हि सापाराधेषु पुरुषेष्वन्यथैवात्मानं दर्शयति । अतश्च नामके पश्यन्तोपि न पश्यन्ति शृण्वन्तोपि न शृण्वन्ति । तां तु वैयाकरणा वाग्योगविदः शब्दात्मानमभिसंभूता भेददर्शनमतीत्य स्वैव स्वरूपतत्त्वेनोपलभन्ते ।

सा च तेभ्य एवात्मानं विवृणोति । उक्तमिदम्—अर्थं कथञ्चित् पुरुषः कश्चित्सम्प्रति-
पद्यते इति । अतः पुरुषप्रतिपत्तिभेदानां परिमाणविकल्पानां निदर्शनमात्रं
क्रियते ॥४०॥

अतश्च निरंश एवायं पदार्थशून्यो वाक्यार्थोऽध्यासमात्रसम्बन्धगर्भं एकस्मादपि वर्णात्प्रतीयत
एवेत्यभिधातुमाह—सोयम् इति ।

सोयमित्यभिसम्बन्धोऽध्यासरूपो वाक्यार्थस्य वाक्येन सह यदा वक्त्रा प्रक्रम्यते तदैकोपि
वर्णो वाक्यार्थस्य वाचको भवत्येव । किं पुनरनेकमशेषविशेषाभिधानविवक्षयोदीरितं पदमिति ।
एवमध्यासवशाद्वाक्यवाक्यार्थयोरभिन्नस्वरूपत्वाद्वाक्यार्थाभिव्यक्तौ वाक्यमपि स्फोटोत्क्रमभिव्यक्तमे-
वेत्युक्तं वाक्यार्थस्य तथैकोपि इत्यादि ॥४०॥

केवलेन पदेनार्थो यावानेवाभिधीयते ।

वाक्यस्थं तावतोर्थस्यं तदाहुरभिधायकम् ॥४१॥

इह यावन्तं केवलो वृक्षशब्दो जातिमात्रं भिन्नमर्थं ब्रवीति तावन्तमेव वृक्षो-
स्ति वृक्षो नास्ति वृक्षश्छिन्न इत्येवमादिष्वपि वाक्येषु प्राप्तयोगं प्रत्याययति ।
भावाभावच्छेदादियोगो भिन्नजातियुक्तात्मकतां प्रदर्शयति । नापि जातियोग्यो
भावाभावच्छेदादिसम्बन्धः । न हि मात्रान्तरनिबन्धनस्य मात्रान्तरप्रत्यायने सा-
मर्थ्यमस्ति ॥४१॥

सम्बन्धे सति यैस्त्वन्यदाधिक्यमुपजायते ।

वाक्यार्थमेव तं प्राहुरनेकपदसंश्रयम् ॥४२॥

यत्तु पदान्तरेण सम्बन्धे वीरः पुरुष इति विशेषणाविशेष्यत्वात् सामानाधि-
करण्यं जातिगुणविशेषयोरेकार्थसमवायप्रतिपत्तिपूर्वकमर्थेष्वधिक्यं दृश्यते
वाक्यार्थ एवासौ । न हि तस्यान्तःपदं शब्दसंस्कारे निमित्तत्वेन व्यापारआश्रीयते ।
यस्त्वेकपदविषयो व्यतिरेकः कर्मादिवद्वाह्यनिमित्तोपजनितो राज्ञः पुरुष इति सोन्तः-
पदं प्रातिपदिकान्येव विभक्तियोगविशेषयोगे नियमयति । स चायं वाक्यपदयो-
राधिक्ययोर्भेदो भाष्य एवोपव्याख्यातः । अतश्च तत्रभवानाह—यथैकपदगतः प्रातिपदिके
ऽन्तःपदं संस्कारहेतुरर्थो वचनं प्रति..... भवति तथैकपदगतः पदसंस्कारहेतुरेव विभक्तियोगं प्रत्य-
हेतुर्भवति । ग्रामो ग्रामो रमणीय इति । अनेकपदसंश्रयस्तु वाक्यार्थः प्रतिनिवातादिव्यवस्थार्थ-
हेतुराख्यायते इति ॥४२॥

इदानीमभिहितान्वयपक्षसमाश्रयणेन सङ्घातपक्षस्य प्रदर्शनायाह—केवलेन इति ।

केवलं पद यस्यैवार्थस्य वाचकं वाक्यस्थमपि तदेवाभिदधाति । ततः समुदाये पदाना

१. °एवावगम्यते—ग १. ३. ४.

३. तमा°—ग १. ३. ४.

२. वाक्यार्थान्तरवतो—ग १ ।

४. यदन्य°—छ १.

वाक्यार्थान्तरवर्ते—ग ३ । वाक्यार्थता...

५. समुदाये—छ १.

ग ४. एषां साधुरूपमुन्नतं दुःशकम् ।

परस्परान्वये पदाथेवशाद्यदाधिक्यं संसर्गः स वाक्यार्थः । उक्तं च । यदत्राधिभ्यं वाक्यार्थः सः इति । अनेकपदसंश्रयम् इत्यनेन सङ्घातो वाक्यमिति दर्शितम् ॥४१॥४२॥

अथाप्यनेकपदसंश्रयत्वेऽपि अपरो दर्शनभेदः—

स त्वनेकपदस्थोऽपि प्रतिभेदं समाप्यते ।

जातिवत्समुदायेऽपि संख्यावत् कल्प्यते परैः ॥४३॥

तद्यथा जातिवत्सत्तावानेकाधिकरणयोगेऽपि प्रत्यधिकरणमन्यूनकार्या, तथायमेकेषां वाक्यार्थं आवृत्तिन्यूनतासमातिक्रमेण प्रतिपदमेवात्रिकलः समाप्यते । अथापरः कल्पः—यथैकस्या विशत्यादिकायाः संख्यायाः प्रत्यधिकरणं तन्निमित्त-प्रत्ययहेतुत्वं तथा वाक्यार्थस्य प्रतिपदं प्रत्याययत्वेनावस्थानमिति ॥४३॥

वाक्यार्थस्य चास्य जातिवत्प्रत्येकपरिसमाप्तिः, केषां चिन्मते संख्यावत्समुदायपरिसमाप्तिरिति पक्षद्वयं दर्शयितुमाह—स त्वनेकेति ।

सर्वभेदानुगुण्यं तु सामान्यमपरे विदुः ।

तदर्थान्तरसंसर्गाद्भ्रजते भेदरूपताम् ॥४४॥

भेदानाकाङ्क्षतस्तस्य या परिप्लवमानता ।

अवच्छिन्नत्ति सम्बन्धस्तां विशेषे निवेशयन् ॥४५॥

अपरे तु मन्यन्ते—स्वार्थमात्रोपादायिनः सर्वभेदान्प्रति या योग्यता तदेवानु-गुण्यमात्रं सामानाधिकरण्यमात्रम् । न हि तथान्यथा सर्वथा चेति सामान्यावस्थारूपं किञ्चिदस्ति । सर्व एते विशेषा एव । तस्यान्तु सामान्यावस्थायां भेदस्य कस्य चिदनिरूपणादानुगुण्याच्च या सर्वभेदोपग्रहयोग्यता परिप्लवमानकल्पनार्थस्य तां सम्बन्धो विषयान्तरादवच्छिद्य विशिष्टे विषये नियमयति । तस्मिंश्च योग्यताव-च्छेदमात्रेऽर्थस्य क्रियमाणे नाध्यारोपनियमो, नानुपादानयोग्यता किञ्चिदर्थरूपं नाप्यर्थरूपादन्या ॥४४॥४५॥

अथात्र सङ्घातपक्ष एक प्रकारान्तरेणान्विताभिधानप्रदर्शनात्पदार्थ एव वाक्यार्थ इति प्रक्रमितुमाह—सर्वभेदेति ।

सर्वेषां भेदानामानुगुण्यं यस्मिन् तत्तथाविधं सामान्यं संसर्गलक्षणमाकाङ्क्षयोग्यतासन्निधान-वशेन पदान्तरसंसर्गान्नियतस्वरूपं वाक्यार्थः ॥४४॥

तत्र चाकाङ्क्षावसरे येयमस्फुटरूपता वाक्यार्थस्य तामितरपदार्थसन्निधिनिवारयतीत्याह—भेदान् इति ।

पूर्वत्र पदानां वाक्ये तावानेवार्थो यावानेव केवलानां संसर्गस्तु सङ्घातवाच्यः । इह तु तथा-भूत एव सामान्यरूपः पदस्यार्थः, यस्तत्तद्विशेषसन्निधौ तत्तद्विशेषविश्रान्त इति ॥४५॥

१. पा० महा० भा० २।३।४६॥ २ वार्तिके ।

छ १ इत्यत्र च, टीकागतस्य पाठस्य

२. न धृतम्—छ ४.

साधीयस्त्वात्स एव मूले धृतः ।

३. निवेशयेत् इति सर्वत्र मूलकोशेषु वृत्तिकोशे

४. दन्याप्राच्च—वृत्तिकोशः .

यस्तर्हि योग्यतावच्छेदहेतुः सम्बन्धः, स च नार्थभ्यो वाक्यस्याभिधेय इति प्राप्तं सोऽपि सर्वाभिधेयधर्मानतिक्रान्तः सम्बन्धः । यदि सर्वाभिधेयधर्मानतिक्रान्तः कथं तर्हि सोऽस्तीत्यवसीयते—

कार्यानुमेयः सम्बन्धो रूपं तस्य न दृश्यते ।

असत्त्वंभूतमत्यन्तमतस्तं प्रतिजानते ॥४६॥

न हि तस्य सम्बन्धस्य स्वरूपमवधारयितुं शक्यम् । स एव योग्यतावच्छेदकार्यप्रसवानुमेय एव नित्यं प्राप्तसंविज्ञानपदविशेषनिबन्धनः साक्षात्सम्बन्धेऽसंबन्धे वा सर्वप्रत्ययात्मसु विशिष्टस्वरूपः । अतश्चेदन्तदिति साक्षात्पर्यायशब्देन वा व्यपदेश्टुमशक्यत्वादत्यन्तासत्त्वभूतमनेकसम्बन्धिविषयं संबन्धमाचक्षते ॥४६॥

सङ्घातपक्षे संसर्गो वाक्यार्थ इत्युक्तम् । स च पूर्वत्र जातिवत् संख्यावद्वा पदार्थव्यतिरेकेण वाक्यार्थत्वेन कल्पितः । इदानीं पदार्थव्यतिरेकेणासन्नेवैकान्तानुमेयो न समुदायवाच्यः, किं तर्हि सर्वभेदानुगुणसामान्यरूपो विशेषान्तरसन्निधानाद्विशेषविश्रान्तः पदार्थ एव वाक्यार्थ इति दर्शयितुमाह—कार्यानुमेय इति ।

कार्येण पदार्थानां विशेषविश्रान्तिलक्षणेनानुमीयत इति कार्यानुमेयः । इदं तदति तु रूपं तस्य न दृश्यते । अत एवासत्त्वभूतं पदार्थव्यतिरेकेण सत्त्वं नास्ति यस्य तमेवंभूतमाचार्याः प्रतिजानते ॥४६॥

नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसाधना ।

स सन्निधानमात्रेण नियमः सन् प्रकाशते ॥४७॥

नियतसाधनः साध्योर्थः । नियतक्रियाणि च साधनान्यविभक्तरूपोपकाराण्यपि युतव्यवस्थानि प्रतिपदमभिधेयत्वेनावस्थितानि । नित्यनियतत्वाच्च नियमोऽप्यत्र विधेयः । संस्तु नियमः प्रयोगे सन्निधिमात्रेण पदान्तराणां पुरुषं प्रति प्रकाशते नानुगृह्यते ॥४७॥

एतदेव व्यक्तीकर्तुमाह—नियतम् इति ।

साध्यं साधनं च परस्परं नियतमेव । केवलमाकाङ्क्षावशादितरपदार्थसन्निधाने सति नियमः सन्नेव प्रकाशत इत्याक्षिप्तपदान्तराणि पदान्येव वाक्यं, पदार्थश्च वाक्यार्थ इत्यव्यतिरिक्तः सङ्घातपक्षोयम् ॥४७॥

यदि तर्हि नियतसंसर्ग एव नित्याविभक्तोयमर्थ एव सति किंकृता गुणप्रधानभावप्रत्यवस्था—

गुणभावेन साकाङ्क्षं तत्र नाम प्रवर्तते ।

साध्यत्वेन निमित्तानि क्रियापदमपेक्षते ॥४८॥

१. विद्यते—ग १. ३. ४.

२. असत्यभू—ग १. ३. ४.

३. °स्तत्—ग १. ३. ४.

४. सम्प्रकाशते इति मूलकोशेषु नियमेन ।

वृत्तिकोशानुसारी पाठ एव युक्त इति स

एवास्माभिसदृतः ।

५. साम्यत्वेन—स.

६. निमित्तादि—ग १. ३. ४.

इह साध्येनानुपकारकेणाङ्गिना मुखेनार्थेन प्रयुक्तानि सर्वतः सिद्धानि परार्थान्युपकारं प्रति शेषभावेनौत्सुक्यवन्तीवाङ्गादि उपादीयन्ते । साध्यत्वेनैव तु निमित्तानि क्रियापदमपेक्षते । एतदुक्तं भवति । अर्थेषु सतीमसती वा शब्दवृत्त्यनुकारेण पुरुषो व्यपेक्षां समीहते । तां शब्द एव प्रकाशयति । सा हि नित्यनिविष्टरूपेव शब्दात्मनि ॥४८॥

अथात्र परस्परगोपेक्षायां समानायां विशेषमभिधानुमाह—गुणभावेन इति ।

नाम कारकपदं क्रियायां गुणभूतं सत् पदान्तरमाकाङ्क्षति । क्रियापदं तु प्रधानभावेनावस्थितं कारकपदान्यपेक्षते इति ॥४८॥

अपर आह—

सन्त एव विशेषा ये पदार्थेषु व्यवस्थिताः ।

ते क्रमादनुगम्यन्ते न वाक्यमभिधायकम् ॥४९॥

अर्थत्वमापद्यमानेषु यावन्तो विशेषाः सन्निहिता नियतप्रसिद्धिव्यवस्थास्ते शब्दान्तरविषयेण कालवृत्त्यनुग्रहेण प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाख्येन प्रतिपत्तृभिरनुगम्यन्ते, नापरं वाक्यं नाम किञ्चिच्छब्दरूपमभिधायकं विद्यते ॥४९॥

क्रमो वाक्यमित्युद्दिष्टम् । क्रमपक्षं व्याख्यातुमाह—सन्त इति ।

पदार्थेषु देवदत्तादिपदवाच्येषु गोकर्मिकायामभ्यौजिक्रियायां देवदत्तपदार्थस्य कर्तृत्वं गोपदार्थस्य देवदत्तकर्त्रेकायां कर्मत्वमित्यादयो विशेषाः सन्त एव पदभ्यः क्रमेण प्रतीतिभ्योऽनुगम्यन्त इति क्रम एव वाक्यम् । न वाक्यमभिधायकम् इत्यनेन क्रमव्यतिरेकेण शब्दात्मकं न वाक्यमभिधायकमस्तीत्युच्यते ॥४९॥

शब्दानां क्रममात्रे च नान्यः शब्दोस्ति वाचकः ।

क्रमो हि धर्मः कालस्य तेन वाक्यं न विद्यते ॥५०॥

न हि पदेषु प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां कालेनानुगृह्यमाणेष्वपरः शब्दः कश्चिदुपजायते येनार्थान्तरं प्रत्याख्येन । क्रमो हि शब्देषु कालशक्तिरूपविशेषस्य निवेश इव । स कालात्मनो न व्यतिरिच्यते । तेन वाक्यमित्यवस्तुकमेवेदमभिलापमात्रं पदमेवार्थवदिति ॥५०॥

एतदेव स्फुटीकुर्वन्नाह—शब्दानाम् इति ।

अनपेक्षितविशिष्टानुपूर्वीकः क्रमः क्रममात्रम् । तस्मिन्सत्यर्थप्रतीतेर्नान्यस्तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्स्फोटादिः शब्दो वाचकोभ्युपगन्तुं युक्तः । अपि तु क्रम एवोपलभ्यमानो वाचकः ।

अथ क्रम इति किमुच्यते इत्याह—क्रमो हि इति ।

१. अव्यवस्थिताः—इ १. अयं चापपाठः ।

छन्दोभङ्गात् ।

२. °नुमन्यन्ते—ग ३.

३. °मभ्याज—का०.

४. नान्य—क १. २. ५. ७, ग १. ३. ४.

५. इदं स्याद्वादीदरत्नाकरे ४१९०॥ सूत्रव्याख्याने संगृहीतं मीमांसकमतनिराकरणे च विनियुक्तं न त्विहेव तदुपपादने । तत्र शब्दो न विद्यते इति पाठभेदः ।

क्रमवत्पदपदार्थोपश्रित्वेनापि कालस्य स धर्म उच्यते ॥५०॥

किमर्थं तर्हि क्रमवतां कालशक्तिरूपनिवेशानुग्रहाद्वर्णानामेवार्थवत्ता
नाभ्युपगम्यत इत्याह—

ये च संभविनो भेदाः पदार्थेष्वविभाविताः ।

ते सन्निधाने व्यज्यन्ते न तु वर्णेष्वयं क्रमः ॥५१॥

यथा ह्युच्चरिते पदे संभविनां भेदानां

(अत्र ग्रन्थपातः)

युक्तं चैतन् यत्क्रम एव वाक्यमित्याह—ये च इति ।

पदार्थेषु ये भेदाः पूर्वोक्ताः सन्ति ते केवलेष्वविभाविताः सन्तः क्रमवत्पदार्थान्तरसन्निधाने-
भिव्यज्यन्ते इति दर्शनात्क्रम एव वाक्यमिति पदक्रमो वाक्यमुक्तम् । वर्णक्रमस्तु न तथेत्युक्तं
न तु वर्णेष्वयं क्रमः इति ॥५१॥

एतदेवोपसंहारेण स्फुटयितुमाह—

वर्णानां च पदानां च क्रममात्रनिवेशिनी^३ ।

पदाख्या वाक्यसंज्ञा च

वर्णक्रमः पदमुच्यतां नाम । वाक्यसंज्ञा पदक्रम एव युक्ता तथार्थप्रतीतिदर्शनात् ।

क्रम एव शब्दो न वर्णपदे इत्युक्तमुपसंहर्तुमाह—

शब्दत्वं नेष्यते तयोः ॥५२॥

तयोर्वर्णपदयोः शब्दत्वं श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वेपि वाचकत्वलक्षणं नेष्यते । अपि तु क्रमस्यैव ॥५२॥

पदक्रमस्य शब्दत्वं वाक्यार्थेनार्थवत्तायाम् । वाक्यार्थभागैस्तु पदानामर्थवत्त्वम् । एवं वर्ण-
क्रमस्यापि शब्दत्वं पदार्थेनार्थवत्तः, तदर्थवतां वर्णानां किं नाङ्गीक्रियत इत्याह—

समानेपि तु शब्दत्वे दृष्टः संप्रत्ययः पदात् ।

प्रतिवर्णं त्वसौ नास्ति पदस्यार्थमतो विदुः ॥५३॥

वर्णपदलक्षणस्योभयरूपस्यार्थं शब्दत्वे समाने पदानां क्रमाद्वाक्यार्थस्यावगमो दृश्यते न
वर्णादित्यतः पदान्येवार्थवन्ति । तत्क्रमश्चैव वाक्यम् । संसर्गो वाक्यार्थ इति ॥५३॥

इदानीं सङ्घातः क्रमस्तथैकोनवयवश्च शब्दः स्फोटोऽस्मिन् व्याख्यातानि त्रीणि वाक्यलक्षणानि
श्लोकत्रयेणोपसंहरति । तत्र सङ्घातपक्षमुपसंहर्तुं तावदाह—

यथा सावयवा वर्णा विना वाच्येन केन चित् ।

अर्थवन्तः समुदिता वाक्यमप्येवमिष्यते ॥५४॥

१. इतः पूर्वं—ततोभिन्नमिति शेषः इत्यधि-
क्रम—छ ४.

२. भावाः—ग १. ३. ४.

३. °निवेशिता—क २.

४. सामान्येपि—क २.

५. त्व—ग १. ३. ४, छ ५, ज. अयं चापपाठः.

विरुद्धार्थप्रतीतिः ।

६. °स्याप्य—छ ५, ज.

वर्णानां समुदायाथर्वत्वे केवलानामनर्थकत्वं यथा तथा पदानां केवलानामर्थसंभवात्तत्समुदाय एव वाक्यमिति व्याख्यातम् ॥५४॥

क्रमपक्षमप्युपसंहृतमाह—

अनर्थकान्युपायत्वात्पदार्थेनार्थवन्ति वा ।

क्रमेणोच्चारितान्याहुर्वाक्यार्थं भिन्नलक्षणम् ॥५५॥

पदानि केवलान्यनर्थकानि, केषां चिन्मते स्वार्थेनार्थवन्ति, क्रमेणोच्चारितानि वाक्यम् । तथाविधाद्वाक्याद्वाक्यार्थं भिन्नलक्षणं व्यतिरिक्तस्वरूपं संसर्गात्मकं विशिष्टमेव वा संसर्गवशाच्चिग-
काङ्क्षविशेषावस्थितपदार्थस्वरूपमेव व्यतिरिक्तमवगम्यते ॥५५॥

स्फोटपक्षमप्युपसंहृतमाह—

नित्यत्वे समुदायानां जातेर्वा परिकल्पने ।

एकस्यैवार्थतामाहुर्वाक्यस्याव्यभिचारिणीम् ॥५६॥

इह देवदत्त गामभ्याज शुक्रां दण्डेन इत्यादिकानि भिन्नवक्त्रुदीरितानि पदसमुदायात्मकानि शब्दरूपाद्भिन्नान्येव । अयमर्थः । तत्र तत्र वक्तरि भिन्ना अपि ध्वनय एकमेव स्फोटे व्यक्तिस्फो-
टात्मकं नित्यमभिव्यञ्जन्ति । देवदत्त गामभ्याजेत्यादिकेषु भिन्नवक्त्रुदीरितेषु वा स्फोटजातिर्नित्या देवदत्तपदसमुदायाभिव्यङ्ग्या वाक्यार्थस्यैकस्य प्रतिभात्मकस्य प्रतिपादिकेति मतभेदाजातिव्यक्ति-
स्फोटोपसंहारः ॥५६॥

तदेवं सङ्घातादीनि त्रीणि वाक्यलक्षणानि व्याख्यातानि । आख्यातं वाक्यमिति व्याख्या-
स्यति । एषां च मध्याद् इति सूत्रकाराभिप्रायमनुसृत्याखण्डपक्ष एव वाक्यवाक्यार्थयोर्हभयोरभ्युप-
गम्यत इति प्रदर्शितम् । इदानीं भाष्यकाराभिप्रायेणापि स एवाभ्युपगन्तव्य इत्युपक्रम्यते । तथा च
भाष्यम्—न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ।^१ तथा । यथालक्षण-
मप्रयुक्तं^२ इति । अत्र यदि पदानां सत्यता स्यात् तदा तेषां स्वत एव सिद्धत्वात् पदानि कुर्वन्तीति
पदकारा इत्येतदसङ्गतं स्यात् । लक्षणेन च तदननुवर्तनं वस्तुसत्त्वात्तेषाम् । पदकारैर्नाम लक्षणमनु-
वर्त्यमित्यप्यसंगतम् । तथाप्रयुक्तपदविषये पदानां सत्यत्वात् तत्प्रविभागोऽयं न सिद्ध इति । यथा-
लक्षणं लक्षणानुसारेण पदकरणमप्रयुक्तमित्येतदनुपपन्नमेव । आह चैवं भाष्यकारः । तस्मान्मन्यामहे

१. °थन्वे—छ ४.

६. एकस्यैकार्थं—क ५. ७, ज.

२. व्याख्यातमिति पदं क्रमपक्षमित्यादिना न
मन्वन्धुं युक्तम् । पुरस्ताद् इति व्याख्या-
तानि त्रीणि लक्षणानि श्लोकत्रयेणोपसंहर-
तीत्युक्तत्वाद् अत्र पौनरुक्त्यं स्यात् । अतः
काशिकेन परिष्कर्त्रा न साध्वपाटीति विद्मः ।

७. °वाच्यस्या°—ज.

८. भिन्नवदुदीं—छ १. जसंज्ञके तु पूर्वं भिन्न-
वक्त्रुदीत्यादि विन्यस्य पश्चाद् भिन्नवदुदी-
त्येवं विपरिवर्तितम् ।

९. हभयो इति नास्ति—झ.

३. अनर्थकान्यपा°—ग १. ३. ४.

१०. पा० महा० भा० ३।१।१०९।।२ वार्तिके.

४. क्रमेणोच्चारिता°—ग १. ३. ४.

११. पा० महा० भा० १।१।२४।।३ वार्तिके.

५. निगकाङ्क्ष—ज.

पदान्यमत्यानि, एकमभिन्नस्वभावकं वाक्यम् । तदनुध्वोधनाय पदविभागः कल्पितं इति । तदेवा-
भिधानुमाह—

अभेदपूर्वका भेदाः कल्पिता वाक्यवादिभिः ।

यत्र एव सूत्रकारस्य भाष्यकारस्य चाखण्डपक्षोभिर्नितः । तस्माद्वाक्यवादिभिः स्फोटवादि-
भिरभेदकल्पनमाश्रितम् । काल्पनिकः पदवादोभ्युपगत इत्यर्थः ।

पदवादिमतमपि प्रसङ्गादुपदर्शयति—

भेदपूर्वानभेदांस्तु मन्यन्ते पददर्शिनः ॥५७॥

भेदप्रतिभासपूर्वकानभेदान् स्वाभिमतान् पददर्शिनः, पदमेव सत्यं ये मन्यन्ते ते, व्यक-
खण्डं वाक्यं नाम काल्पनिकमाहुः ॥५७॥

पदप्रकृतिभावश्च वृत्तिभेदेन वर्णयते ।

पदानां संहिता योनिः संहिता वा पदाश्रया ॥५८॥

...ति तत्पुरुषवृत्त्या शब्दसंस्कारमाचक्षाणा विवक्षितमर्थं प्रतिपादयन्ति ।
तेषां तु चतुर्णामेव पदजातानां संसर्गमात्रेण पदेष्वेव प्रसिद्धः सम्बन्धः कश्चिद्-
र्थात्मा प्रकाश्यते । ते बहुव्रीहिवृत्त्या शब्दसंस्कारमाचक्षाणाः तथैव विवक्षितमर्थं
प्रतिपादयन्ति । तत्र केषां चित्पौरुषेणान्नायपदानि शब्देषु स्मृतिपक्षस्य वा ।
केषां चित्तु पदरूप एवास्नायः संहिता पौरुषेयी स्मृतिपक्षस्य वा (?) ।

केषां चित्तु नित्यावुभावप्येतौ समान्नायौ । पदसमान्नायस्तु प्रतिपादकत्वेन
नित्यः, इतरस्तु प्रतिपाद्यत्वेन नित्यः । केषाञ्चिन्नित्यस्यैकस्यास्नायस्य द्वे एते
विभागाविभागशक्ती प्रतिपादकप्रतिपत्तव्यरूपेण वर्तन्ते ॥५८॥

अथ यदि नैवं स्थितिः तत्कथं पदप्रकृतिः संहिता इति प्रातिशाख्यम् । अत्र हि पदानि
प्रकृतिर्यस्याः संहिताया इत्यर्थो व्याख्यायते । पदानां चासत्यत्वात् तत्कारणिका संहिताऽप्युक्त-
स्यादित्यालोच्याखण्डपक्षेणाप्येतत्संवादगितुमाह—पदप्रकृतीति ।

वृत्तिभेदमेव प्रदर्शयितुमाह—पदानाम् इति ।

अखण्डपक्षे पदप्रकृतिः संहितेति प्रष्टीसमासेन व्याख्यायते इत्यर्थः ॥५८॥

पदास्नायश्च यद्यन्यः संहिताया निदर्शकः ।

नित्यस्तत्र कथं कार्यं पदं लक्षणदर्शनात् ॥५९॥

१. नेदं भाष्यकृद्बचनम् । तस्य भगवतोऽखण्ड-	४. वर्त्यते—ग ३.
पक्षोभीष्ट इति भाष्ये श्रुत्या नोक्तम् ।	५. एतद्विषय इहैव (२।२॥) टिप्पणे दृश्यम् ।
लक्षणेन पदकारा इत्याद्युक्तेः फलितार्थोयम् ।	६. यदास्नायश्च— ग १. ४.
२. °दांश्च—क १. २. ५. ७, ख.	७. निदर्शितः—ग ३.
३. व्यक्तिभे°—ग ४.	८. पद—ग १. ३. ४.

यद्यन्य एव पदान्नायो नित्यः पुरुषप्रयत्नव्यतिरेकेण सिद्धस्तत्रायं भाष्य-
ग्रन्थः समर्थयितव्यः । न लक्षणैः पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्, यथा-
लक्षणं पदं कर्तव्यम् इति । लोकेष्यर्थेन प्रयुक्तेषु शब्देषु शास्त्रेण धर्मनियममात्रमेव क्रियते ।
अतः शास्त्रेण नित्यस्य लक्ष्यस्यानुविधानं कर्तव्यं न तु नित्येन लक्ष्येण
शास्त्रमनुविधेयम् । अपि च बहुशक्तेः समाप्तायस्य कैश्चित् पदकारैः काचिद्वि-
भागशक्तिरनुगम्यते । वक्षस्सुहृक्मेति वक्षस्सु हृक्म इति । तदेवं विभागशक्त्यन्तर-
दर्शनेन प्रवृत्तेर्विभागशक्त्यन्तरस्यापसारितत्वात् न शक्त्यन्तरदर्शनप्रक्रमो यथा-
लक्षणं पदानां करणं संभवति ॥५९॥

इदानीं येनाभिप्रायेण भाष्ये न लक्षणेनेत्यादिकमुक्तं तमभिव्यङ्क्तुमाह—पदान्नायश्चेति ।

यदि हि पदान्नायः संहिताप्रदर्शको नित्यः सत्यभूतोऽभ्युपगतस्तदा कथं लक्षणदर्शनात्
पदं कार्यमिति न लक्षणेन पदकारा इत्यादिना भाष्यकारो दर्शयेत् । यतश्च पदान्यसत्यानि तस्य
प्रतिभासन्ते तत एवमभिहितमिति भाष्यकारस्याप्यखण्डपक्षोभिप्रेत इति दर्शितम् ॥५९॥

अपरे तु मन्यन्ते—वाक्यार्थ एकः, तेन चात्यन्तप्रमथकान्येव पदानि यथैव
च पदार्थेन वर्णाः ।

प्रतिवर्णमसंवेद्यः पदार्थप्रत्ययो यथा ।

पदेष्वेवमसंवेद्यं वाक्यार्थस्य निरूपणम् ॥६०॥

यथैव वर्णे वर्णे पदार्थप्रत्ययो नोत्पद्यते इत्यर्थो न विभज्यते तथैव पदे पदे
वाक्यार्थस्यासंनिधानात् प्रतिपदं तद्विषयोपि प्रत्ययो न निरूपयितुं शक्यते ।
अर्थनिर्भासा हि प्रकाशस्वरूपत्वादात्मनिरूपणा एव । अतश्च बाह्यमर्थानामपि
संवेद्यत्वं न व्यतिक्रामन्ति ॥६०॥

इदानीं पदवादिनं प्रति दृश्यमाह—प्रतिवर्णम् इति ।

देवदत्तादौ पदे यथा न दकागदिवर्णे वर्णे प्रति देवदत्तप्रत्ययो जायते तथैव देवदत्त
गामभ्याजेत्यादिवाक्यार्थस्य देवदत्तादिपदं पदं प्रति नास्ति प्रत्ययः । अत उच्यते एतान्यनर्थ-
कान्येव, वाक्यादेवार्थप्रतीतिदर्शनात् वाक्यमेवार्थवदिति ॥६०॥

यस्य तु वाक्यार्थे पदानि प्रतिभेदमर्थवन्ति तस्य पदार्थेन वर्णाः प्रतिभेदम-
र्थवन्तः प्राप्नुवन्ति ।

वाक्यार्थः संनिविशते पदेषु सहवृत्तिषु ।

यथा तथैव वर्णेषु पदार्थः सहवृत्तिषु ॥६१॥

यदि पदेषु सहवृत्तिष्वपि सन्निविष्टो वाक्यार्थः प्रतिपदं निविष्ट इति
कल्प्यते तथैव सहवृत्तिषु वर्णेषु कामं संनिविष्टः पदार्थः कल्पयितव्यः ॥६१॥

एतावत् प्रतिविधातुं पदवाद्याह—वाक्यार्थ इति ।

इह पदे वर्णा अर्थवन्तो वाक्ये पदान्यपीति द्रष्टव्यम् । केवलं यथा समुदिनेषु पदेषु मन्मु वाक्यार्थः संनिविशते स्वरूपं प्रतिलभते । तथैव वर्णेष्वपि बुद्धौ सहवृत्तिष्वेव पदार्थ उपजायत इति । नेतावता वर्णदृष्टान्तेन पदानामनर्थकत्वम् ॥६१॥

यदि तर्हि पदार्थः प्रतिवर्णं निविष्टः कस्मात्पदस्यैव प्रयोगे वर्णस्यापि प्रयोगे कश्चिदर्थो न प्रतीयते—

सूक्ष्मं^१ ग्राह्यं यथान्येन संसृष्टं सह गृह्यते ।

वर्णोप्यन्येन वर्णेन संबन्धो^२ वाचकस्तथा ॥६२॥

यथा हि सूक्ष्मं ग्राह्यं दूरात्केशमक्षिकाद्यन्तिके च वातायनरजः केवलं नोप-
लभ्यते । संसृष्टं त्वसंयुक्तमप्युपलभ्यते । वर्णोप्येवमेवासत्यपि शब्दान्तरप्रादुर्भावे
ज्येन सम्बद्धः सत्यप्यर्थयोगे पूर्वमगृहीतस्यार्थस्य प्रत्यायको भविष्यति ॥६२॥

एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयितुमाह—सूक्ष्मम् इति ।

ग्राह्यमपि सूक्ष्मं वस्तु रजःप्रभृति यथान्येन केन चित्सजातीयेन त्रिलक्षणेन वा संसृष्टं मद्
गृह्यते । एवमर्थवानपि वर्णं एकैकं न संप्रत्यायकोऽन्येन संसृष्टस्तु वाचक एव । एतदुक्तं भवति ।
अर्थवन्त एव वर्णाः, प्रतिपत्त्रा तु पाठविविहादेकैकं न तथा गृह्यन्त इति नात्र तेषामपराधः ॥६२॥

पदस्योच्चारणादर्थो यथा कश्चिन्निरूप्यते ।

वर्णानामपि सान्निध्यात्तथा सार्थः प्रतीयते ॥६३॥

पदे किलोच्चारिते योऽर्थो निरूप्यते तेनार्थेन तदुच्चरितं पदं तदर्थवदिति वा
प्रतिज्ञायते । वर्णेष्वप्युच्चरितेषु पदवत्स एवार्थस्तथैव प्रतीयते । तस्माद्येनैव हेतुना
पदार्थवादी पदस्यार्थवत्तां प्रतिजानीते तेनैव हेतुना केवलवर्णार्थवाद्यपि वर्णस्यार्थ-
वत्तां प्रतिजानीते इति ॥६३॥

न चानर्थकमेव पदमिति वक्तुं युक्तं प्रत्यक्षविरोधादित्याह—पदस्येति ।

न हि किं चित् पदं केन चिदर्थेनानिरूपितमिति युज्यते वक्तुमनुभवविरोधात् ।

यथा चैवं पदोच्चारणकालेऽस्ति काचिदर्थप्रतीतिरेव तेनैवार्थेन संहता अभ्यथेवन्त इति
प्रतिपादयितुमाह—वर्णानाम् इति ।

केवलं सान्निध्यात्सहोच्चारणादसार्थस्तेषां प्रतीयते । तस्माद्यथा समुदिताः परस्परशक्त्या-
वेशाद्गर्णा वाचका एवं पदान्यपि तथैवेति वर्णपदव्यतिरेकेण वाक्यं नाम नास्तीति । तदुक्तम् ।

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥ इति ६३॥

येषामत्यन्तसंसृष्टस्याश्रयविशेषवद्भिः सार्धनैः क्रियाविशेषस्यार्थभेदेष्व-

१. सूक्ष्म—ग १. ३. ४.

४. °र्थेना—ज.

२. °प्येनेन—क १. २. ५. ७.

३. संबन्धो—मूलकोशाः . टीकागतस्य पाठस्य
साधीयस्त्वात्स एवादृतः ।

५. सी० श्लो० वा० स्फोटवादे एकोनसमतः
श्लोकः ।

लब्धपदविभागमेकमभिन्नस्यार्थस्य वाचकं वाक्यं तेषामङ्गभेदे यत्र प्रतिनिधिरुपादीयते तत्र क्रियायाः प्रतिनिधिः प्राप्नोति । अप्रतिनिधेया च क्रिया, तस्मात् प्रसक्तानुप्रसक्तं प्रतिनिधिसम्बन्धेनेदमुच्यते—

प्राप्तस्य यस्य सामर्थ्यान्नियमार्था पुनः श्रुतिः ।

तेनात्यन्तं विशेषेण सामान्यं यदि बाध्यते ॥६४॥

इह यजेतेत्याह द्रव्यदेवनास्सामर्थ्याप्राप्ताः । न हि द्रव्यं देवतां साधनं चान्तरेण यजतिशब्दप्रयोगलक्षणात्प्रत्याभिधाव्यक्तिरस्ति । तत्र द्रव्यं यजतिक्रियारूपैकदेशभावादङ्गत्वेन श्रुतिप्राप्तसंनिधानम् । व्रीहित्वादयस्तु सामान्यविशेषा विरुद्धैकार्थसमवाया अप्यविरुद्धैकार्थसमवायेन द्रव्यत्वेनादृष्टसाहचर्यव्यभिचाराः सामान्यमात्राप्राप्तसंनिधानाः । तेषां नियतेषु सन्निधाने शब्दरूपेणानुपादानाद् द्रव्यत्ववद्ङ्गभावो न प्रतीयते । यस्य तु सामर्थ्यमात्रेणऽपि प्राप्ता व्रीहित्वादयः पुनः श्रुत्या नियम्यमानानां यवत्वादीनां सामान्यविशेषान्तराणां निवर्तका इति दर्शनं तस्य व्रीहित्वेन यवत्वादिसहचारिणो द्रव्यस्यात्यन्तं श्रुतिलक्षणमपसारणं प्राप्नोति ॥६४॥

यदि च पदार्थनिवन्धनो वाक्यार्थविभासो नाङ्गीक्रियते तदा प्रतिनिधिकल्पनं, पिकादि-नियतपदप्रश्नः, श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे श्रुतिर्वलीयसीति, अवान्तरवाक्यानामर्थवत्त्वं च न स्यात्, लक्षणानुपपत्तिश्चेति पञ्च चोद्यान्यापतन्ति । तानि क्रमेण प्रदर्शयितुमाह—प्राप्तस्यति ।

इह यजेनेत्याख्यातपदप्रतिपादो यजनविधिरुपदिश्यते । तत्र क्रियाप्रधानमाख्यातम् इत्यत्र यजतिक्रिया साधननिवर्त्येत्यसौ कारकमात्रस्याङ्गैपिका । कदाचिद्विशिष्टस्यैवेति द्वयी गतिः । तत्र यस्य व्रीहित्वस्य यजतिक्रियासामर्थ्यात्प्राप्तस्य व्रीहिभिर्यजेत इति पुनर्व्रीहिश्रुतिरुद्धरन्ती नियममवगमयति व्रीहिभिरत्र न यत्ररिति । ततश्च तेन द्रव्यविशेषेणात्यन्तं द्रव्यसामान्यमात्रं यदि बाध्यते ॥६४॥

यजेतेति ततो द्रव्यं प्राप्तं सामर्थ्यलक्षणम् ।

व्रीहिश्रुत्या निवर्तेत न स्यात्प्रतिनिधिस्तर्था ॥६५॥

यदि सामान्यलक्षणप्राप्तं यवादिद्रव्यं व्रीहिश्रुत्या शास्त्रेण प्रतिषिध्यते तच्छास्त्रान्तराभावाद्यथैवान्यानि द्रव्याण्ययज्ञियानि तथा व्रीहीणामसन्निधाने नैव प्रतिनिधेयं स्यात् । सत्यप्यर्थित्वे दृष्टेऽपि सामर्थ्ये शास्त्रेणापर्युदस्तस्याधिकारो युक्तः । तस्मान्मा भूत् प्रसिद्धस्यासहचरितस्य प्रतिनिधिरभावात् इति ॥६५॥

अतः किमित्याह—यजेतेति इति ।

यजेतेत्येतया क्रियया निःसाधना क्रिया न भवतीति सामर्थ्याद्यदाक्षिणं द्रव्यमात्रं तद्व्रीहिभिर्यजेनेति पुनर्व्रीहिश्रुत्या बाधितं मन्निवर्तेत, तदभावे प्रतिनिधिर्न स्यात् । क्रियया द्रव्यमात्राङ्गे

१. का०

३. निवर्त्येत—

२. यदा—सर्वेषु टाकाकोशेषु काशिसंस्कारे

४. तदा—स, टीकाकोशाः.

व्रीहिलक्षणस्य द्रव्यव्याभावे तन्मदशं द्रव्यान्तरमेव जीवागदिकं समानीय ननिर्वनेन क्रियते ।
त्रिगिर्यद्रव्याक्षेपे तु तथा कृते तदुपादानं नियमाय पथवस्यनीनि कथं व्रीहिकरणकं यजनमन्यो
निर्वनेयदिति प्रतिनियभावः । तस्माद्द्रव्यमात्रात्तेषां प्रतिनिःपुषपतिः ॥६५॥

इदमन्यद्दर्शनमाश्रीयते । शब्देनानङ्गीकृतं व्रीहित्वमङ्गभावेनाधिकं व्रीहि-
शब्दः प्रकल्पयतीति निगमयति—

तस्माद्व्रीहित्वमधिकं व्रीहिशब्दः प्रकल्पयेत् ।

द्रव्यत्वमविरुद्धत्वात्प्राप्त्यर्थः सन्नं बाधते ॥६६॥

व्रीहिशब्दो ह्यधिकार्थाध्यावापायोपादीयमानो द्रव्यत्वमविरुद्धैकार्थसमवायं
प्राप्त्यर्थः सन्नं बाधते । न हि यवत्वादीनां वृत्तौ तस्य व्यापारोऽस्ति, नाप्यनुज्ञा-
याम् ॥६६॥

तदेतदेव दर्शयितुमाह—तस्मात् इति ।

तस्माद्द्रव्यमात्राक्षेपे व्रीहिशब्दोत्र प्राप्त्यर्थो व्रीहित्वमात्रप्रापणप्रयोजनो व्रीहित्वमेवाधिकं
कृत्वाभ्युपवर्त्यन् प्रकटीकुर्वन् द्रव्यत्वं न बाधते । अविरुद्धत्वात् सामान्यस्य विशेषण
सदाविरोधात् ॥६६॥

इदं च द्रव्यत्वस्य बाधनं यस्सामान्यविशेषान्तरैश्च साहचर्यादवच्छेदः ।

तेन चापि व्यवच्छिन्ने द्रव्यत्वे सहचारिणि ।

असंभवाद्दिशेषाणां तत्रान्येषामदर्शनम् ॥६७॥

न च सामान्यवत्सर्वे क्रियाशब्देन लक्षिताः ।

विशेषा न हि सर्वेषां सतां शब्दोभिधायकः ॥६८॥

यदि तर्हि व्रीहिश्रुतिर्न नियमार्थो तर्हि विकल्पितत्वं यवादीनां कस्मान्न
विज्ञायते । तत्राहुः । असंभवो नाम नियमशब्दव्यापारो नियमसदृशफलः । क्वचि-
द्विषयेऽन्य एव धर्मोऽयमसंभवनियम इति नियमविभागे न्यायविदः केचिदात्र-
क्षते । यत्र व्रीहित्वमधिकं शब्देनाङ्गभावं प्रतिपद्यते तत्र विरुद्धैकार्थसमवायत्वाद-
प्रतिषिद्धान्यापि श्रुत्या यवत्वादीनि न संभवन्ति । यदि च संभवेयुः काममविरोध-
सामर्थ्यप्राप्तसन्निधानानि विना शब्दव्यापारेण समुच्चीयेरन् । न त्वेय विकल्पस्य
विषयः । न च सामान्यवत् क्रियाशब्देन लक्षिता विशेषाः । न हि सर्वेषां सतां
शब्दोऽभिधायकः ॥६७॥६८॥

अतश्च किमित्याह—तन्नेति ।

१. प्रकल्पयेत्—मूळकोशः ।

२. °प्राप्ते—ग १.३.४.

३. इत्यतः परं च इत्यधिकम्—ग १.३.४.

४. दाक्षिणात्यकोशानुसारत एतत्कारिकाया

इदं स्वरूपम्—

तस्माद् व्रीहित्वमधिकं व्रीहिशब्दः प्रकल्पयेत्

द्रव्यत्वमविरुद्धत्वात्प्राप्त्यर्थः सन्नं न बाधते

नेन च व्रीहिशब्देन व्यवच्छिन्ने कृताभ्युच्चये दत्तोपचये द्रव्यत्वे सति । कीदृशे । सहचारिणि अत्रिहैद्वयार्थसमवेने । द्रव्यविशेषाणां तत्रान्येषां समस्तानामसंभवाददर्शनमनाक्षेप एव ॥६७॥

एतदेवोन्मीलयितुमाह—न चेति ।

यजतिना हि क्रियाशब्देनात्र द्रव्यत्वसामान्यवत्सर्वे विशेषास्तदन्तर्गता न लक्षिता आक्षिप्ता अपि तु द्रव्यत्वमेव । तदेव चाभ्युच्चयीकृतं व्रीहिशब्देन । सामान्यमात्राक्षेपः किमिति नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्याह—न हि इत्यादि । न हि सकलसंनिहितविशेषाभिधायकः शब्दः परिदृष्टः तथाऽप्रतीतेः ॥६८॥

शुक्लादयो गुणाः सन्तो यथा तत्राविवक्षिताः ।

तथाऽविवक्षा भेदानां द्रव्यत्वसहचारिणाम् ॥६९॥

तत्रैतत्स्यात् । यथा द्रव्यत्वनियतसन्निधानं क्रियासन्निधानं क्रियापदार्थैकदेशभूतमिव सन्निधानात् क्रियाशब्देन लक्ष्यते, तथा सर्वविशेषाणां द्रव्यत्वसहचारिणां क्रियापदार्थैकदेशभूतानामिव कस्माच्छब्देनोपादानं न विज्ञायते । अत आह नहि सर्वेषां वस्तुत्वेन सतामर्थत्वेन शब्दोऽभिधायको भवति ।

विवक्षानिवन्धनं हि वस्तु । सतामप्यर्थानामर्थत्वेनासत्त्वम् । विवक्षा हि शब्दे रूपसामर्थ्यानिवन्धना । तत्र यथैव द्रव्यत्वसहचारिणो नियतसन्निधाना अपि शुक्लादयो गुणाः सत्यपि सन्निधानाद् द्रव्यत्ववदुपयोगे शब्दशक्त्यनुरोधादभिन्नत्वेन क्रियाशब्दरूपेणाङ्गत्वेन प्रत्याययितुमशक्यत्वादविवक्षिताः । तथैव शब्दसामर्थ्यप्रतिवन्धा व्रीहित्वादीनां द्रव्यसहचारिणामुपयोगवतां भेदानामङ्गत्वेनाविवक्षा ॥६९॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्फुटीकर्तुमाह—शुक्लादय इति ।

व्रीहिभिरित्यत्र यथा शुक्रकृष्णादिगुणयोगो न विवक्षितः तथात्र व्रीहिभिर्यज्ञेनेति भेदानां द्रव्यविशेषाणां सामान्यविरोधिनामविवर्क्षेवेति । ततश्च स्थितमेतत् यदत्र यजतिक्रियाक्षिप्तद्रव्यमात्राभ्युच्चयाभिधायको व्रीहिशब्दो न द्रव्यविशेषवचन इति । ततश्च न क्रिया प्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयते इति मुख्याभावे तत्तदृशनीवारादिद्रव्यान्तरोपादानेन यागनिवृत्तिरिति प्रतिनिधिममाश्रयणेन विध्यर्थानुष्ठानं मिथ्यतीति न तदवसादः ॥६९॥

असंनिधौ प्रतिनिधिर्मा भून्नित्यस्य कर्मणः ।

काम्यस्य वा प्रवृत्तस्य लोप इत्युपर्येद्यते ॥७०॥

१. तत्र वि^०—क १.२.५.७,

२. ^०विवक्षेति—ज.

३. काम्यस्येव—ग ३

४. इत्युपरिदृश्यते—हेलाराजः ।

इत्युपरिदृश्यते का०, टीकाकोशाः .

परमयं पाठटीकाकारस्याचिदित इति टीका-

याम् उपपद्यते इति पदस्योपादानात् प्रतीयते । वृत्तिकोशश्चैवमनुसृतो भवति ।

५. इदं हेलाराजेन जातिसमुद्देशे द्वितीय-श्लोकव्याख्यायां संगृहीतम् । तत्र असम्भवे प्रतिनिधिरित्याकारकः पाठः ।

तत्रैव शास्त्रेणापर्युदस्ते विशेषान्तरसहचारिणि द्रव्यत्वे—

नित्यं यत्कर्म तस्याकरणे प्रत्यवायः । तस्य प्रधानस्याङ्गमात्रासन्निधाने मा भूदावृत्तः, काम्यस्य वा सन्निहितेष्वङ्गेषु प्रक्रान्तस्य मा भूदङ्गभ्रंशे विच्छेद इति शास्त्रेणापर्युदस्तः प्रतिनिधिः प्रथमकल्पसंभवे उपादीयत इत्यविरुद्धं भवति ॥५०॥

तदेतदेव प्रतिनिधिप्रयोजनमाह—असन्निधाविति ।

मुख्यस्यासन्निधानेऽभावे मा भून्नित्यस्य कर्मणो लोप इति प्रतिनिधिरूपप्रयत्ने । काम्यस्य वा प्रवृत्तस्य तथैव लोपो मा भूदिति । प्रवृत्तस्य काम्यस्य इत्यनेनैतदाह यन्मुख्याभावे काम्येऽप्रवृत्तिरेव न ज्यायसी । प्रवृत्तौ वा केन चिद्वैगुण्येनात्मस्वत्तौ समुदायस्य प्रतीतेः तत्रापि प्रतिनिधियुपादानेन तन्निवर्तनं विधेयम् । अन्यथा सिद्धिर्गण्डक्षणः प्रत्यवायः ॥७०॥

विशिष्टैव क्रिया येन वाक्यार्थः परिकल्प्यते ।

द्रव्याभावे प्रतिनिधौ तस्य तत्स्यात्क्रियान्तरम् ॥७१॥

यस्य तु पूर्वोक्तेन धर्मेण क्रियाविशेषः शक्तिद्रव्यसंसर्गभिन्न एको वाक्यार्थः तस्याविभक्तिशब्दार्थत्वाद्विशेषान्तरावगमे तस्मिन्नर्थात्मनि अविकल्पेन वृत्ते विशेषान्तरोपादाने पुत्रीयति प्रक्रियान्तरं मुण्डयति वा प्रतिपाद्यमानोद्देशविभागं तत्प्रतिनिहितं स्यात्, अनिष्टश्च क्रियायाः प्रतिनिधिरिति विभागपक्ष एव न्याय्यः ।

अपर आह । क्रियायाः क्रिया निवर्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य । तस्मात्क्रियान्तरोपादाने क्रियान्तरपरित्यागात् क्रियासु प्रतिनिधिर्भवति । क्रिया त्वर्थगृहीतेषु योग्यताप्रापितेषु साधनेषु विशिष्टद्रव्यविषये नियमे कृते तस्य द्रव्यस्याभावे समर्थद्रव्यान्तरं पूर्वमेव क्रियायामङ्गीकृतमुपादीयते । तत्र नियममात्रं बाध्यत इत्येतस्मिन्नपि प्रतिनिधिदर्शने यस्तु जात्युद्देशे प्रतिनिधिं प्रत्यपरो दर्शनभेदः तत्र वा विभागपक्षाभ्युपगमे क्रियैवाप्रतिनिधेया प्रतिनिधीयत इत्यनिष्टप्रसंगः ॥७१॥ एवं द्रव्यमात्राक्षेपपक्षे प्रतिनिधिमुपपाद्येदानीं पदपदार्थानामनङ्गीकरणेऽखण्डवादिनो दूषणमाह—विशिष्टैवेति ।

येनाखण्डवाक्यवादिना त्रीहिकरणिका यजतिक्रिया निरस्तावयार्था त्रीह्मिभिर्यजेतेत्यत्र वाक्यार्थ इत्युच्यते । तेन द्रव्यस्य त्रीहिलक्षणस्याभावे यदा प्रतिनिधिसमाश्रयणेन तन्निवर्तनं कथं तदा त्रीह्मिभिर्यजेतेति त्रीहिकरणक्रियागलक्षणस्य वाक्यार्थस्य त्यागात् प्रतिनिधिना तन्निवर्तने नीवारणिका यजतिक्रियान्यवानुष्ठिता भवतीति न क्रिया प्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयत इति न्यायस्योपेक्षणात् चोदितस्याकरणमेव स्यात् ।

अथ त्वया प्रतिनिधिर्नाश्रीयत इत्युच्यते । तत्र । मा भून्नित्यस्येत्यादिना तदाश्रयणस्य सप्रयोजनत्वादवश्याश्रयणीयः प्रतिनिधिरिति पदपदार्थानामभावे वाक्यस्याखण्डरूपस्याभ्युपगमे प्रतिनिध्यभाव इति चोद्यम् ॥७१॥

१. इयमवतारिका श्लोकस्य ततः पूर्वं पाठ्या ।

इत्यधिकम्—ज (पृष्ठप्रान्ते).

२. इत्यतः परं कर्तव्यतयेति शेषोत्र बोध्य

३. विशिष्टस्य—क १.२.५.७.

विज्ञानार्थं पदं यच्च तदर्थं प्रतिपादिते ।

पिकादि यदविज्ञातं तत्किमित्यनुयुज्यते ॥७२॥

इतश्च विभागदर्शनमेव युक्तम् । इह वनात्पिक आनीयतां वराङ्गी जर्जरा वृषलाय दीयतामिति बहूनां पदानामर्थेष्वहितप्रत्ययाः प्रतिपत्तारो यदेव पिकाद्य-
विज्ञानार्थरूपं पदं तन्मात्रमेव जिज्ञासमाना विच्छेदनं पृच्छन्त कोयं पिको नाम
यो वनादानेयः का च वराङ्गी नाम या वृषलाय दातव्येति । न च वृक्षवृषभकाण्डी-
रादिषु प्रसिद्धभेदेषु ऋक्षऋषभाण्डीराद्यर्थे निर्ज्ञाते वर्णमात्रविषयो वकारार्थं
ककारार्थे वा प्रश्नो दृश्यते । तस्माद्विभागवमात्रच्युतेन विभागे वाक्यार्थेन
व्यवस्थितेन भवितव्यम् ॥७२॥

पिकादिनियतपदप्रश्नो नोपपद्यत इत्यप्यभिधातुमाह—विज्ञानार्थम् इति ।

वनात्पिक आनीयतामित्युक्ते वनादानीयतामिति पदद्वयं विज्ञानार्थम् । तदर्थं चावगते कः
पिक इति कस्य चित्रागरिकस्य प्रश्नो नोपपद्यते किञ्च । वनादित्याद्यखण्डमेव निरस्तपदप्रविभागं
वाक्यमनंशमेव वाचकं वैयाकरणस्य मतम् । अतः किं पिकपदार्थः पृथगविज्ञातः कश्चिदस्ति । तद्वि-
ज्ञानपिकपदार्थानुयोगो नोपपद्येत । अस्ति च तदर्थं कस्य चित्सन्देह इति पृथगेवार्थवन्ति पदानि
विज्ञानानि वाक्यमित्येव वक्तुं युक्तमिति ॥७२॥

सामर्थ्यप्रापितं यच्च व्यक्त्यर्थमनुष्यते ।

श्रुतिरेवानुषङ्गे सां बाधिका लिङ्गवाक्ययोः ॥७३॥

अप्राप्तो यस्तु शुक्लादिः सन्निधानेन गम्यते ।

स यत्रप्रापितो वाक्ये श्रुतिधर्मविलक्षणः ॥७४॥

इतश्चाविभागपक्षो न युक्तः । श्रुतिवाक्यसमवाये श्रुतित्वाविशेषेण पारदौर्ब-
ल्यासंभवात् । इह श्रुतिर्नामैकशब्दविषयैकपदानिवन्धनार्थाः । तत्र सामर्थ्यप्रापितं
याद्यदेकशब्दोपादानमर्थरूपं शब्दान्तरेण व्यक्त्यर्थमनूद्यमानमनुष्यते तदप्यनाद्ये-
यमम्बन्धत्वात् श्रुतिवाक्यमेव । तद्यथा । पच्यतामवहन्यतां पिष्यतामित्येकत्र सम्ब-
द्धानां चेष्टाविशेषाणां प्रकान्तत्वात् पाक्यपेष्यावघातेषु शब्दरूपसामर्थ्यादङ्गीकृतेषु

१. निज्ञानार्थ—ग १.३.४.

२. पदविज्ञानं—ऋ १. ५. अत्र मूलकोशेषु
पदविज्ञानं यदविज्ञानम् इति पाठद्विविध्यम् ।
नागयां लिप्यां पदाविज्ञानं केरव्यां च
यदविज्ञानमिति विशेषः । नागयां यकार-
पकारयोः साङ्ग्याद्बहुत्र व्यत्यासः केरव्यान्तु
न तथेति यद् इत्येव सायु प्रन्थकृता
विवक्षितं च । तकारनकारयोस्तुभयत्र
सारूप्यात्तद्विषयो भ्रमः मुलभो लेखकपाठ-

कयोरिति नकारस्य विन्यासः कोशेषु ।

यदविज्ञातमित्यस्य किञ्चिदल्पनामन्तरण
संगतार्थप्रत्यायकत्वादयमेव पाठ आस्थितो
ऽस्माभिरित्यल बहुता ।

३. °नुपद्यते—क १.५.७.

४. °नुपद्गेण—क २. ख, ग १.३.४, उ १

५. यश्च—क १.२.५.७ । यच्च—ग १.

६. श्रुतिधर्मं° क १.२.५.७.

यद्गोहादि द्रव्यमात्रं व्रीहित्वादिप्रापणाय व्रीहित्वादिभिर्व्यक्तमात्मानं प्रदर्शयत् क्रियारूपादाश्रितसम्बन्धं सम्बन्धमेव सश्लिषतति तद्वस्तुपनिबन्धनाः सर्वे श्रुतिशब्दाः तद्वस्तुपनिबन्धनत्वेन प्रतिज्ञायन्ते । न त्वधिकार्यप्रापणेन । यथा वा दिवा सूर्य उदेति देवो वर्षति इति व्यक्तार्थोऽनुपङ्गः साधनस्य साधनाश्रयस्य चेति, सर्वस्य चानुषङ्गमात्रे तथाभूता श्रुतिर्वाक्याख्यस्य श्रुत्यन्तरस्य बाधिका विज्ञायते ।

यस्तु शब्दरूपसामर्थ्यात्सन्निहितोपि शब्दव्यापारेणाप्राप्तसंनिधानः शुक्लादि-
गुणः शुक्लादीनां शब्दानामुपादानमन्तरेण वस्तुतः सन्नपि शब्दार्थत्वेनाप्रतीतः
शुक्लादिशब्दसन्निधानेन व्यापारवान् प्रतीयते स यत्तप्रापितसम्बन्धः श्रुत्यर्थ-
लक्षणो वाक्यार्थ एव । तत्र पयसा भुङ्क्ते देवदत्तः श्रुतेनेति वाक्यप्रापितस्य प्रयोग-
विषयस्य श्रवणस्यासम्भवे श्रुतिप्रापितमुपसेचनं निवर्तते । श्रवणानुग्रहाय उप-
सेचनत्वेन यदपि प्रसिद्धं लोके...तेन श्रुतेन श्रवणस्यानुग्रहः कथं स्यादिति न
भुज्यते (?) श्रुतिवाक्यस्य विकल्पसम्भवेन श्रुत्यर्थ एव क्रियते न वाक्यार्थः ॥७३॥७४॥
इदानीं श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे श्रुतिरेव बलीयसीति न्यायो न स्यादिति प्रदर्शयितुमाह—सामर्थ्येति ।

इह श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यालक्षणाः सन्दिग्धवाक्यार्थविचारं वाक्यविदां
प्रसिद्धाः । तेषां च परस्परविरोधे पूर्वः पूर्वो बलीयानिति व्यवस्थाप्यते । तत्र—श्वेतं छागमालभेत्
इत्यत्रालम्भनक्रियया यो द्रव्यस्य सम्बन्धः स द्वितीयश्रुत्या साक्षात्प्रतिपादितः । गुणस्य तु तत्सामा-
नाधिकरण्याद्वाक्यीयः । निर्गुणस्य हि द्रव्यस्याभावाद्गुणस्य च निरधिकरणस्यासम्भवाद्वाक्यीय आश्र-
याश्रयिणोः सम्बन्धः । तदुच्यते—

आश्रयाश्रयिणां वाक्यान्वयमस्त्ववतिष्ठते । इति ।

यदा तु द्रव्यगुणयोर्द्वयोरप्यालम्भनक्रियया साक्षात्सम्बन्धः । यद्वक्ष्यति—

क्रियया योभिसम्बन्धः स श्रुतिप्रापितस्तयोः । इति ।

ततश्च श्वेताभावेऽन्यगुणस्य छागस्यालम्भनमनुष्ठीयते । छागाभावे च श्वेतगुणयुक्तस्य मेघस्या-
प्यालम्भनमिति प्रतिनिधिसमाश्रयणेन नै श्रुतिबाधः । वक्ष्यति च—

तत्र द्रव्यगुणाभावे प्रत्येकं स्याद्विकल्पनम् ।

श्रुतिप्राप्तो हि सम्बन्धो बलवान्वाक्यलक्षणात् । इति ।

यदि च वाक्यीयः सम्बन्धो बलवान्स्थान्तदान्यतराभावे नालम्भनमनुष्ठीयतेति । विध्यथः

१. तथा च जमिनीयं सूत्रम्—श्रुतिलिङ्गवा-
क्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पार-
दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् मी० ३।३।१४॥

२. मृग्यम्.

३. द्वितीयया श्रु०—ज, काशिसस्करणे च ।

अयं चापपाठः । संख्यायां पूरण्यां तात्पर्य-
प्रसङ्गात् । प्रकृते तु द्वितीयाविभक्तिरेवेष्ट्यत
इति ।

४. वा० प० ३।७५॥ उत्तरार्धम्.

५. वा० प० ३।७५॥ पूर्वार्धम्.

६. श्रयणे—ज

७. नास्ति—का०. काशिकः सम्पादकः श्रयणेन
इति तृतीयान्तं पदं पठति नयं च नोपादत्त
इति महान्प्रमादः । अनिष्टार्थप्रसक्तेः ।

८. वा० प० ३।७६॥

९. बलवान् स्यात्—ज.

श्रुतिः । अतः श्रौतस्यैव सम्बन्धस्य वाक्याद्गुणस्त्वादन्वयतगभावे श्रुतिप्रापितमालम्भनमनुष्ठितमिति न कश्चिच्छ्रुतिवाच्यः । तदेतदप्रतिपादयितुमुक्तम्—सामर्थ्यप्रापितम् इत्यादि । निगुणस्य द्रव्यस्याभावाच्छ्रुतगुणयुक्तस्यालम्भने क्रियासामर्थ्यप्रापितं श्रौतमेव । व्यक्तार्थं स्फुटीकरणाय श्वेतमालम्भेति श्वेतादि र्थं सम्भवते । ततः किमित्याह श्रुतिरित्यादि । ततश्च साक्षाद्द्रव्यगुणयोः श्रुतावनुपपत्तौऽभिसम्बन्धः, श्रुतिरेव तत्र लिङ्गवाक्ययोर्वाधिकेति न वाक्यीयसम्बन्धस्तत्र भवति ॥७३॥

श्रौतवाक्यीययोर्भेदमुपदर्शयितुमाह—अप्राप्त इति ।

छागमालम्भेत्यत्र द्रव्यस्यैव साक्षात्सम्बन्धः, शुद्धादिगुणस्य तु सन्निधानवशाद्वाक्यीयो यत्रप्रतिपाद्यः । स वाक्ये यत्रादवगतः श्रुतिधर्मविलक्षणः साक्षात्सम्बन्धविलक्षण इति व्यक्तम् ॥७४॥

अभिन्नमेव वाक्यं तु यद्यभिन्नार्थमिष्यते ।

तत्सर्वं श्रुतिभूतत्वान्न श्रुत्यैव विरोत्स्यते ॥७५॥

यस्याभिन्नमविभक्तोद्देशमेकार्थमेकं वाक्यं मुण्डिकुट्टिसूत्रिवदविकलं श्रुतिभूतं तस्य कथं श्रुत्यर्थाव्यतिरेकेणात्मभूतैर्यत्रप्रापितसन्निधानाभिमतैरसति विरोधे बाधव्यवस्था प्रकल्पते । तत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम् अर्थावप्रकर्षात् इत्येतदसमर्थितं स्यात् । वाक्यनिबन्धने चैकस्मिन्नर्थे परतन्त्राणां शब्दानामभावमानर्थक्यं चाभ्युपगच्छतो वाक्यस्याप्यनर्थक्यं प्राप्नोति । तत्र एकस्यैवार्थतामाहुर्वाक्यस्याव्यभिचारिणाम् इत्येतत् प्रातज्ञानं हीयेत् ॥ ७५ ॥

इदानीं प्रकृते योजयितुमाह—अभिन्नमेव इति ।

यदि पुनरभिन्नमव्यण्डमेव निरस्तपदविभागं वाक्यमभिन्नार्थं श्वेतगुणविशिष्टच्छागालम्भनरूपक एव नाना अर्थो यस्य तत्राभूतमभ्युपगम्यते, तदा कुत्रार्थं प्रविभागोऽयं श्रौतोऽयं वाक्यीय इति । ततश्च सर्वस्य श्रौतत्वात्केन कस्य बाध इति न श्वेतगुणाभावे छागालम्भनं न छागाभावे च श्वेतगुणयुक्त्यान्यस्य स्यादिति श्वेत छागमालम्भेनेत्यत्रान्यतगभावे आलम्भनानुपपत्तेर्विध्यर्थस्य संकोच इति ॥७५॥

वाक्यानां समुदायश्च य एकार्थप्रसिद्धये ।

साकाङ्क्षावयवस्तत्र वाक्यार्थोपि न विद्यते ॥७६॥

इह गौर्दुह्यताम्, उपाध्यायः पयसा भुक्त्वा मामध्यापयिष्यतीति साधनद्रव्यक्रियान्तराविविशिष्टायां क्रियायां यदेकं वाक्यान्तरावयवं वाक्यं वर्तते तदवयवानां साकाङ्क्षाणां पदवदेकार्थनासम्बन्धे सति वाक्यान्यप्यनर्थकानि सम्पद्यन्ते । न च

१. °लम्भन—ज.

२. °प्रापिता—ज.

३. व्यक्तार्थ—छ १, काशिसंस्करणे च । अयं

चापपाठः । स्फुटीकरणाय इत्यनेन व्या-

ख्यातत्वात् । हन्त मूलगतं शुद्धमपि रूपं

नाश्रुति काशिकेन संशोयकेन ।

४. तत्र छ २, ज.

५. तत्सर्वं—क १.२, छ १.

६. कुत्रार्थ—छ १.

७. सर्वत्र—ज.

८. इदं नास्ति—का० प्रमादोपेक्षितं स्यात् ।

९. समुदायाच्च—ग १. ३. ४.

१०. एकार्थं पं न १.३.४.

वाक्यरूपावधिपरिग्रहे नियमोऽस्ति । कदाचिद्गामभ्याजेति वाक्यं भवति । कदाचिद्देवदत्त गामभ्याजेति । कदाचिद्देवदत्त गामभ्याज शुक्रामिति । तत्र नदेवार्थवत्तदेवानर्थकमिति विरुद्धोभ्युपगमः सम्पद्यते । सर्वन्यायलक्षणव्यवस्था- विरुद्धश्चायमविभागपक्षः । तत्र द्वादश षट् चतुर्विंशतिर्वा लक्षणानीति लक्षणममुद्देशे सापदेशं सविरोधं विस्तरेण व्यख्यास्यते ॥७६॥

अवान्तरवाक्यार्थानुपपत्तिमप्यत्रोपदर्शयितं माह—वाक्यानाम् इति ।

एकस्य मुख्याथस्य प्रसिद्धये प्रतीत्ये योयमवान्तरवाक्यानां समुदायः साकाङ्क्षावयवः, साकाङ्क्षा अवयवा यस्मिन्समुदाये स तथाभूतोऽभिजानामि देवदत्त कर्मास्यु वक्ष्याम इत्याद्यात्मकोऽत्रावयवार्थोऽवान्तरवाक्यार्थात्मको न विद्यते कश्चिद् । तत्र युगपत्सकलशास्त्रस्य ग्रहणं प्रतिपादनं वाऽनम्भवीति सकलव्यवहारोच्छेदः ॥७६॥

इह तु प्रदर्शनार्थमुदाहरणमात्रं प्रसक्तानुप्रसक्तं च किञ्चिदुच्यते—

पासङ्गिकमिदं कार्यमिदं तन्त्रेण लभ्यते ।

इदमावृत्तिभेदाभ्यामत्र बाधसमुच्चयौ ॥७७॥

ऊहोऽस्मिन्विषये न्याय्यैः सम्बन्धोऽस्य न बाध्यते ।

सामान्यस्यातिदेशोऽयं विशेषोत्रातिदिश्यते ॥७८॥

अर्थित्वमत्र सामर्थ्यमस्मिन्नर्थो न भिद्यते ।

शास्त्रात्प्राप्ताधिकारोऽयं व्युदासोऽस्य क्रियान्तरे ॥७९॥

इयं श्रुत्या क्रमप्राप्तिरियमुच्चारणादिभिः ।

क्रमोऽयमत्र बलवानस्मिस्तु न विवक्षितः ॥८०॥

इदं पराङ्गैः सम्बद्धमङ्गानामप्रयोजकम् ।

प्रयोजकमिदं त्वेषामत्रेदं नान्तरीयकम् ॥८१॥

इदं प्रधानं शेषोऽयं विनियोगक्रमस्त्वयम् ।

१. इत्यतोऽनन्तरं यः इति काशिसंस्करणेऽ

धिकम् । स चास्थाने निवेशः ।

२. न संभवतीति—ज.

३. तर्कण—ग १.३.४.

४. बाधसमुच्चये—क १.५.७ अयमपपाठः ।

द्वन्द्वस्य परवत्लिङ्गत्वात्पुंस्त्वेन भवितव्यम् ।

बाधसमुच्चयौ—ग १.४. बाधा°—क १.२.५.७.ख. १०. सम्बन्धम°—क १.२, ग १, ज.

५. न्यायात्—क १.५.७ । न्याय—ग १.३.४.

११. तेषाम°—क १. ख, ग १. ३.४.

६. °स्मिन्नर्थिनि—क १.५.७ । °स्मिन्नर्थी न १२. इनियोग°—क १.२.७ ख, छ १.२.४.

—ग १.३.४. उभावपि पाठावभिसंधित्वात्-

मथ नाञ्जसा समर्पयत इति नैनयोः

कक्षीकारः ।

७. विद्यते—क ६.७, ग १. ३. ४.

८. °धिकारार्थो—क २.५.७.

९. °उच्चारणादिति—ग १.३.४.

साक्षादस्योपकारीदमिदमाराद्विशेषकम् ॥८२॥

शक्तिव्यापारभेदोस्मिन्फलमत्र तु भिद्यते ।

सम्बन्धाज्जातभेदोऽयं भेदस्तत्राविवक्षितः ॥८३॥

इह द्वयोरर्थिनोः कार्येण संभविना प्रयोजकत्वेन निज्ञातसामर्थ्ययो-
र्यत्रान्यतरप्रयुक्तैकार्थेनापरोपि सम्बन्धमानः कृतार्थत्वोऽख्य स्वार्थमाविर्भावयति ।

किं चास्मी पदार्थोपनिबन्धना वाक्येषु न्यायाः सकलशास्त्रीयलौकिकव्यवहारनिबन्धनभूताः
पदपदार्थानङ्गीकरणे न प्रकल्पन्त इत्याह—प्रासङ्गिकम् इति ।

एतदेव निज्ञातैर्वाक्यगोचरोर्थात्म। यथावत्त्वश्यने निश्चीयत इत्येतानि मीमांसकलक्षणा-
नीत्युच्यन्ते । तत्र पङ्क्तेः द्वादश चतुर्विंशतिर्वैतानि लक्षणानि तावदिह प्रदर्शयन्ते । एतेषां च
वित्तस्य सोपपत्तिक सनिदशन स्वहं पदकाण्डे लक्षणसमुद्देशे विनिर्दिष्टमिति ग्रन्थकृतं
स्ववृत्तौ प्रतिपादितम् । आगमभ्रंशान्त्वैकप्रमादादिना वा लक्षणसमुद्देशश्च पदकाण्डमध्ये न प्रसिद्धः ।

तत्र तावद् द्वादश लक्षणानि द्वादशस्वभाष्येषु सप्रपञ्च प्रासङ्गिकविचारसहितानि
निर्णीतानि । तथा च तत्र अथातो धर्मजिज्ञासां इत्युपक्रम्य को धर्मः किलक्षणश्चेत्याशांङ्गा-
निगसर्थं चोदनालक्षणे निर्णीतिं चोदनेव प्रमाणमित्युक्तम् । सतभेदेनापि विधिनियोगेत्यादिका
अप्यत्रास्याः सज्ञा उपवर्णिताः । तत्रैव च स्वतः प्रामाण्यं व्यवस्थापितम् । तदनुगोचेन च प्रत्यक्षा-
दीनामपि स्वत एव प्रामाण्यमुपपादितम् । चोदना च शब्दादिवैचित्र्याद्विन्नरूपेति भेद-
प्रतिपादनायास्या एव द्वितीयोऽध्यायः । भिन्नस्य च शेषशेषिभावेन विनियोगप्रतिपादनाय
तृतीयोऽध्यायः । विनियुक्तस्य प्रयोजकाप्रयोजकभावप्रतिपादनाय चतुर्थः । श्रुत्युच्चारणादिभिः
क्रमेण विनियोग इति तदर्थं पञ्चमः । एतन्ममप्रं यदर्थमसावर्थी समर्थः शास्त्रेणापर्युदस्तोऽधिकारीति
तत्प्रतिपादनाय षष्ठ इति । एवं विधिभेदशेषशेषिभावप्रयुक्तिक्रमाधिकारिणां प्रतिपादनायाध्यायाः
पडिति षट् लक्षणानि । तत्र प्रकृतिपदकमुपदेशपदकमिति चोच्यते । तदनन्तरमनुक्तेतिकतव्यता-
कमपि कर्मान्यतो विध्यन्तमाप्नोति सामान्यानिदेशादिति प्रतिपादनाय सप्तमः । क्वचित्सामर्थ्या-
द्विशेषा एवानिद्विद्यन्त इति निरूपणायाष्टमः । अतिदेशप्राप्ते मन्त्रे प्रकृतिदेवता विकृतियाग-
देवतात्वेन द्विपरिणमयितव्येत्यादिसमर्थनाय नवमः । सामान्यस्य विशेषेण चाधाभिधानाय दशमः ।
येन सकृदनुष्ठानादुभयमिद्विस्तत्तन्त्रं तदर्थमेकादशः । यदन्यदर्थमारब्धमन्यदप्येकेनैव प्रयत्नेन
संभवलाघवाभ्यां निष्पादयति तत्प्रासङ्गिकम् । तदुक्तये द्वादशोऽध्याय इत्यनेनातिदेशपदकेन सह द्वादश
लक्षणानि ।

एतत्प्रतिपक्षभूतान्यन्यानि द्वादश यथायोगमेतेष्वध्यायेषु दर्शितानि । तत्र प्रमाणस्य

१. °त्वत्र विवक्षितः—क १. २. ५. ७ । श्लोकानवतारयन्नत्रैव स्पष्टमिममर्थमाह ।

°स्तत्राविवक्षितः—ग १. ३. ४. वृत्तिकोशः ४. अद्यत्वेपि नोपलभ्यते ।

२. अत्र भूयसा पतितग्रन्था हरिकृतिः ।

५. ज० सू० ११११॥

३. इदं हि नामूलं पुण्यराजेनालेखि । तत्र-

६. इत्युपक्रमात्—छ.

भवद्भूतहरिः प्रासङ्गिकमिदम् इत्यादि- ७. °द्याशङ्क्य नि°—ज.

प्रतिपक्षः । तथाप्रमाणं प्रमाणस्थाने नियुज्याभिमतयपनिभवंति । भेदस्य तु शास्त्रादि-
भेदाभिमतस्य तदभेदादभेदः प्रतिपक्षः । तत्र भेदस्य स्वरूपं निर्दिष्टम् —
शक्त्यापारभेदास्मिन्फलमत्र तु भिद्यते ।

∴ बन्धाजानभेदायम्

इति । भेदस्तत्राविवक्षित इति तत्प्रतिपक्षः । तथा शेषशेषिभावस्य गुणप्रधानभावाविवक्षा
प्रतिपक्षः । सा प्रतीयमानत्वादत्र नोक्ता । तत्र शेषशेषिभावस्य इदं प्रधानं शेषोयम् इति
स्वरूपकथनम् ।

विनियोगक्रमस्त्वयम्

साक्षादस्योपकारीदभिदमाराद्विशेषकम् ॥ इत्यस्यैवेतिकर्तव्यतायाः प्रभेदस्य च निर्देशः ।
प्रयुक्तरप्रयोजकः प्रतिपक्षः । तत्र ।

इदं पराङ्गैः सम्बद्धमङ्गानामप्रयोजकम् ॥ इत्यनेनैकफलतया प्रयोजकाप्रयोजकप्रदर्शनं
कृतम् ।

प्रयोजकमिदं तेषामत्रेदं नान्तरीयकम् ॥ इत्यनेन फलभेदेन प्रयोजकाप्रयोजकोपन्यासः ।
तदेवं प्रयुक्तेर्द्विभेदायाः सापवादायाः स्वरूपं निर्दिष्टमनेन श्लोकेनेति विज्ञेयम् । क्रमस्याविवक्षा
प्रतिपक्षः । अस्य

इयं श्रुत्या क्रमप्राप्तिरियमुच्चारणादिभिः । इति स्वरूपम् ।

क्रमोयमत्र बलवानेस्मिन्सु न दिव्यशक्तिः ॥ इति प्रतिपक्षः । अधिकारिणः
स्वरूपापवादौ

शास्त्रात्प्राप्ताधिकारोयं व्युदासोस्य क्रियान्तरे इति कृतौ । सामान्यातिदेश-
विशेषातिदेशयोस्त्वपवादविरहितं स्वरूपं निर्दिष्टम्—

सामान्यस्यातिदेशोयं विशेषोत्रातिदिश्यते इति । ऊहस्य संबन्धावाधोऽपवादः ।
अस्य ऊहोस्मिन्विषये न्यार्यः इति स्वरूपम् । सम्बन्धोऽस्य न बाध्यते इत्यपवादः । तुल्य-
वलानामविरोधात्समुच्चयो वाधस्यापवादः । तुल्यवलानामचरितार्थानां विरोधाद्विकल्पोपि
वाधस्यापवादत्वेन दर्शितः । बाधसमुच्चयो इति वाधस्य स्वरूपमपवादश्चोक्तः । तन्त्रस्याप्यावृत्तिः
प्रतिपक्षः । तस्य इदं तन्त्रेण लभ्यते इति स्वरूपम् । इदमावृत्तिभेदाग्याम् इत्यनेन तन्त्रस्यावृत्तिः
प्रतिपक्ष उक्तः । एकप्रयत्ननिर्वर्त्यमपीच्छावशाद्भेदेनेच्छतीति प्रागहिकस्यापवादो भेदः । तत्र
प्रासाङ्गिकमिदं कार्यम् इति प्रागहिकस्वरूपनिर्देशः । आवृत्तिभेदाभ्यामित्यस्माद्भेदः प्रागहिकस्या-
पवादो योजनीयः ।

१. वा० प० २१८४ ॥

३. वा० प० २१८१॥

२. वा० प० २१८३॥

७. वा० प० २१८०॥

३. वा० प० २१४२॥

८. वा० प० २१७९॥

४. वा० प० २१८१॥

९. वाधा—इ ३.

५. बलवान् इत्यत उत्तरम् इति तस्यैव १०. वा० प० २१३८॥

बलबलचिन्ता इत्यधिम—अ ।

तद्यपि शेषो बोधनेन प्रमाणं प्रसिद्धं तथापीदं टीकाकारा व्यायमात्रस्य प्रमाणत्वस्योक्तिरिति ।
अतः प्रकृतशास्त्रव्याख्यापयोगि तत्तत्स्थाने व्यायजानं प्रसज्यप्रतिषेधोयम् इत्यादिना प्रदर्शयति ।
अत एव चादनायामेव प्रमाणत्वस्याभावात्प्राप्तमेव लक्षणनिर्देशं न कृतम् । सामान्येन
वाक्यधर्माणां प्रागडिकादीनां सापवादानामत्र निर्देशः कृत इत्यभिप्रायः । एतदुक्तं भवति ।
पदपदार्थव्यवस्थापनाप्रस्तावे योयः कश्चिन्नैव व्यवस्थापने व्यायः प्रभवति स सै कतिनायः ।
तदत्र चादनायाः कीदृशं प्राथम्यं प्राधान्यं वा । तत्रप्रसङ्गो तु सूत्रे कृताविति तत्पुरःसरत्वेनैव
पदपदार्थावधानमिति ।

समुच्चयो विकल्प आवृत्तिश्चेत्येवमादिभिः सह द्वाविंशतिलक्षणानि भवन्ति । त्रै लक्षणे
समुद्देशाद्दृष्टे । अथ वा सामान्यातिदेशस्य तदभाव एवापवादः । विशेषातिदेशस्य सामान्यातिदेश
एव विशेषान्तरातिदेशो वेत्यनयोः सप्रतिपक्षत्वमाश्रित्य चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते इत्येवमनेन
क्रमेणेतानि लक्षणानि । एतदेव मनमिकृत्य पद् द्वादश चतुर्विंशतिर्वा लक्षणानीत्युक्तम् ।

अथैषां निदर्शनार्थं लेशतः स्वरूपसहितान्युदाहरणानि टीकाकारेण प्रदर्शितानि । तत्रै
द्वयोरर्थिनोः कार्येण संभविना प्रयोजकत्वेन निज्ञातिसामर्थ्ययोर्थेनान्यतरप्रयुक्तनार्थनापरोऽभिमन्वय-
मानः कृतार्थत्वात्पृथक्प्रयोजकत्वं नोपैति स प्रसङ्गः । तत्रप्रयोजनकं प्रामाणिकम् । तद्यथा
सङ्घाताध्ययनम् । तत्र हि कं चिदेव शिष्यमुद्दिश्य प्रवृत्तेऽध्यापने भेदेनाध्यापनान्तरस्य प्रयोजने
समर्थतरा अभ्येतागः मत्यप्यर्थित्वे पृथगाध्यापनं संभवान्वाध्यापनाच्च न प्रवर्तयन्ति । अपि त्वेकेनैव
यत्नेन तदनुतिष्ठन्ति । वेदे यथा—अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपन्ति । अत्राग्नीषोमीयपदवर्थः प्रयाजानुदाजविव्यन्तः प्रसङ्गादग्नीषोमीयं

१. वा० प० २।८५॥

२. कश्चिद्द्वयव०—ज.

३. सं—का०. अयं च नाजसः पाठः । ओम्निडितो

हि यच्छब्द ओम्निडितं तच्छब्दसंपेक्षते ।

४. मृग्याल्लक्षणसमुद्देशादित्यर्थः ।

५. अत्र भर्तृहरिणा स्ववृत्ताविति शेषो बोध्यः ।

नद्यात्मानमभिप्रयन्पुण्यराजो मनसिकृत्य
इति प्रयुञ्जीत । इत्यञ्चोक्तिः पुण्यराजेन
प्रामाणिकमिदं कार्यमित्यादिकारिकाव्याख्यो-
पक्रम एव निर्वेशिता ।

६. इतः प्रभृति सोदाहरणो लक्षणस्वरूप-
कथनपरः सन्दर्भः पुण्यराजेन भर्तृहरिवृत्ते-
रुद्धत इति नामभवि, अर्थपामिन्यादि-
लिङ्गाज्जापकात् । परमिदं कल्या साकल्येन
वा ग्रन्थतोऽर्थतो बोद्धरणं स्यादिति
विविच्य वक्तुं न पारयामः । इदं हि नः
पुरस्तादनुमानं परस्ताद्भस्तं गतेन विवरण-

ग्रन्थेनोपक्रमसाम्यात्समर्थितं भवति ।

७. भाष्यटीकायां भगवान्भर्तृहरिगाम्नायन
मिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति भाष्यका-
रोक्तिं चित्पुण्यत्वाह—यदर्थोप्रयोजकमन्य-
द्वारेणार्थं प्रतिपद्यते स प्रसङ्ग इत्युच्यते ।
एवमात्राः पृथक्सेकप्रयोजकाः पितरोऽप्रयो-
जकाः तत्र प्रयुक्तमुदकदानं प्रसङ्गेनानुभवन्ति ।

८. श० ब्रा० ५।२।३। तत्रैवं श्रूयते अग्नी-
षोमीये पशुमालभते । तस्मै वपया प्रचर्या-
ग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति ।

इदं वदिकोदाहरणं काशिकः सशोधिकः
प्रदेशीय यथा हि स एतस्य पुस्तकान्तरेऽनु-
पलम्भात्पृष्ठान्त एव निवेशं कुरुते ।
परमिदं नावधत्ते यदिदमन्तरं अत्राग्नी-
षोमीयपदवर्थं इत्यादेर्मूलगतस्यार्थं एव न
स्यात्कश्चिदिति ।

पद्मगोत्रासाम्युपक्रमेति । शब्दानुशासनं यथा । सर्वादीनि सर्वनामानि इत्यत्र गन्तानाम् प्रासङ्गिकमुदाहरणम् । तत्र द्वि सज्जानंजिनस्वन्वधिधानपरे वाक्ये रूपविशेषमात्रादकृतत्वात् इत्यस्याथनत्वं विज्ञायते । शक्यो ह्यस्य स्वरूपनिर्देशात्पृथगणत्वप्रतिपेक्षो वदन्नुचित्येकत्वं प्रवृत्तेनोभयसत्रं वर्तते इति ।

अथ तन्त्रम् । यत्रार्थिनः सर्वं प्रयोजकाभेदेनावृत्त्या वा योर्थः प्रतिपन्नव्यन्तमर्थमकमेव सम्भवान्वाघवाच्च प्रयोजयन्ति तत्तन्त्रम् । तद्यथा । शास्त्रयामेकं प्रदोषं व्याकरणाध्यायिनः प्रयोजयन्ति । वेदे यथा । प्रधानभूता ये षड् यागाः आग्नेयादयस्तदर्थं ये प्रयाजादयः ते पूर्व पश्चाद्वा कृताः सर्वेषां तन्त्रेण साधारण्येनोपकारका भवन्ति इत्युच्यते । शास्त्रे यथा । भिन्नार्थयोस्तपराशब्दयोः तपरस्तत्कालस्य इति तन्त्रिणोः सूत्र उपादानं क्रियते इति । एवं च तत्र तत्र लक्षणेऽपि तन्त्रलक्षणं प्रभवत्येवेति विज्ञेयम् । तद्यथा । संख्यासंज्ञायां रूपविशेषानुगोधानत्वेऽप्यदेशेषु तन्त्रेणैव युगपदुभयप्रतिपत्तिरिति ।

अथावृत्तिभेदयोस्तन्त्रप्रसङ्गप्रतियोगिनोर्निर्दर्शनमुच्यते । आवृत्तौ तावत्तन्त्रप्रतिपक्षभूतायां निदर्शनम् । यथा ऐकं वस्त्रमाभरणं वा रणभूमिषु भटानामुपयोगाय कल्पते इति । वेदे यथा—सप्तदश सामिधेन्दो भवन्ति इति । अत्रैकशब्ददर्शने सामिधेनीषु सप्तदशत्वमावृत्ति-संख्यानात्प्रकर्षयते । यदुच्यते—त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह इति । व्याकरणे यथा । संप्रसारणसंज्ञायां ज्ञापकपक्षानाश्रयणेन वर्णवाक्यविषयया आवृत्त्या कृत्स्नस्य भिन्नप्रतीयमानोपस्कारा प्रवृत्तिराख्यायते । यथा चैकशब्ददर्शने एकाजनेकाजग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानाद् इति परिहार उच्यते । भेदस्य तन्त्रप्रतियोगिनोर्निदर्शनम् । यथा । भिन्नानि पात्राण्यसहभुजां भुजिक्रियायां भेदेनाधिकरणभावं प्रतिपद्यन्ते । वैदिकेऽपि विषये यथा । ग्रहं संमार्ष्टि इत्यत्र यः संमार्ष्टिं प्रहविषये चोदितः स भेदेनैव व्यवतिष्ठत इति । शास्त्रे यथा । न वेति विभार्थ इत्येतस्मिन्योगे प्रत्याख्यात उभयत्र विभाषाणां क्व चिद्विधिमुखेन क्व चित्प्रतिपेक्षमुखेन विभक्तानां विभक्तावृत्ति-राश्रीयत इति ।

१. पा० १।१।२७॥	१२. का० सं० २।३।८॥ श० ब्रा० ३।१।३।३॥
२. स्वरूपस्य—छ.	अञ्जन्ति त्वामन्वरे (क० ३।८।१) इत्यादि-
३. °मत्रा—ज.	त्रयोदश ऋचः सामिधेन्यः । तत्र प्रथमोत्तर-
४. °मेक—छ.	थोरावृत्तौ सप्तदशत्वं भवति ।
५. इदं लौकिकं वचनम् ।	१३. प्रकल्पते—छ १.२.४, ज.
६. अयं मीमांसकानां सिद्धान्तरूपो निष्कर्षः	१४. तै० सं० २।५।७॥
स्यात् ।	१५. पा० महा० भा० १।१।१॥ वा० १०॥
७. पा० १।१।७०॥	१६. °प्रतियोगिनोर् का०. अथ चापवादः ।
८. तत्तत्—ज.	विशेष्यस्य भेदस्यैकवचनत्वाद्विशेषणस्य द्विवच-
९. °धात्प्रदे° छ २.३. ४.	नतायोगः ।
१०. तावत्प्रसङ्गपति°—ज.	१७. मृग्यम्.
११. नैक—ज.	१८. पा० १।१।४५॥

अथ वाधानिर्देशान् क्रियते । अर्थित्वात्मानान्योपदेशाद्वा मति प्रवृत्तिगर्भवं दृष्टादृष्टार्थम-
प्राप्त्यनुमानमात्रं यत्र सा वाधा । यथार्थित्वात्प्रवृत्ते गामान्येन भक्षणे अमक्षयो प्राप्स्यकुक्कुटं
इति प्राप्स्यकुक्कुटभक्षणं क्षुन्प्रतिघातार्थमर्थित्वात्प्राप्तमेनेन वाच्यत इति वैदिकमुदाहरणम् ।
लौकिकं यथा । ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं काण्डिन्यायै इत्यत्र दधिदानमौत्सर्गिकं तक्रदानेन
विशिष्टं विषये वाच्यत इति । शास्त्रे यथा । कर्णवर्णं इत्यस्य आतोनुपसर्गं कं इति कप्रत्ययनेन
वाधेति । एषा च टीकाकृता स्वतन्त्रा सा च तुल्यबलत्वव्यवभवाद् इत्यादिना बहुप्रकारां दर्शिता ।
न चेयत्ता प्रकाशनाभ्यास्तेनापि तत्र दर्शिता यस्मादुक्तम् — मेयमपरिमाणविकल्पा वाधा
विस्तरेण वाधासमुद्देशं समर्थयिष्यते इति ।

अथ समुच्चयः । तुल्यबलानामविरोधिनां समुच्चयः । तथा । देवदत्तं भोजय लवणेन
मर्षिणा शाकेन चेति । वेदेपि । ब्राह्मणेभ्यः पाद्यमाचमनीयं च दीयताम् इति । शास्त्रेयवि-
रोधात्फलभेदाच्च प्रत्ययकृतकृत्यसंज्ञाः प्रत्ययतद्धिततद्राजयेज्ञादधिकत्र समुच्चीयन्ते इति ।

विकल्पोपि वाधाप्रतियोगी । स च तुल्यप्रमाणविशिष्टानां विकल्पानां भवति । वेदे यथा ।
व्रीहिभ्यर्जयेत यवेर्जयेत इति । लोके दधितक्रं कौण्डिन्याय दीयेतामित्येकफलदधितक्रदानचोदने ।
शास्त्रेपि । ष्वुल्लृचौ^१ इत्यादि । विधिप्रतिषेधयोरपि तुल्यबलत्वे विरोधाद्विकल्पो भवत्येव । यथा
वेदे । शोडशिनं गृह्णाति न गृह्णाति^२ इति । लोकेपि । किं चिदस्य दीयतां न दीयतामिति ।
शास्त्रेपि । वाग्रहणानर्थक्यं विधिनिषेधसामर्थ्यादुभयोः सिद्धत्वाद्^३ इति । यथा प्रदर्शितं
स्ववृत्तौ टीकाकारेण । विधिप्रतिषेधयोः खल्वपि तुल्यबलत्वे विरोधात्प्रतिषेधमाह — नासिकादीभ्यो
विभाषायाः सहनद्विवक्ष्यमानपूर्वैभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन^४ । 'अयं'^५ विधिः स प्रतिषेधः ।

१. दृष्टादृष्टार्थप्रा-^३ उ. सुज्ञान चात्रायुक्तत्वम् ।
२. व्याकरणप्रयोजनान्वाख्यानपरो भाष्ये.
३. पा० महा० भा० १।१।४७।१ वातिके ॥
४. विशिष्ट- ज.
५. पा० ३।२।१॥
६. पा० ३।३।३॥
७. स्वसविधे वर्तमाने कोशद्वयेऽगुद्धपाटोपलक्ष्ये.
काशिकेन सम्पादकेन गुद्धपाट इत्थमुत्प्रेक्षित-
तः—न चेयत्ता प्रकाराणामस्यतस्नेनापि
सा न दर्शिता इति । स चायायुः । मेयमपरि-
माणेत्यादिद्वयुक्तेरेव स जानाति न दर्शिन-
ति । यदि स्वयमपि हेतुं व्रूयान्ति हेतुपन्था-
सस्य पौनरुक्त्याद् द्वयुक्तेरानर्थक्यं प्रम-
ज्येत । तेन नाय तद्विकल्पोऽथः पाठो
प्राग्वाः ।
८. अशुभं नोपलभ्यते ।
९. शाकेनेति-उ.
१०. भाष्यटीकायां — यथानन्तर्येणावस्थितेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यः पाद्यमाचमनीयं च दीयतामित्या-
नन्तर्येणापलक्षिताः प्रत्येकं प्रत्येकं प्रतिपाद्यन्ते
इति हेतुत्वे लौकिकत्वमस्य वचनस्यानुमीयते ।
११. पा० ३।१।१३३॥
१२. तै० सं० ६।३।११।३॥ इत्यत्र अतिरात्रं
पशुकामस्य गृह्णीयात् इति विधीयते । षोड-
शिग्रहणाग्रहणयोः पशुकामत्वान्वयव्यति-
रेकायत्त्वाद्विकल्पः सिध्यति ।
१३. लौकिके—उ
१४. मृगयम्.
१५. विभाषया—का० । विभाषा—उ १. उभयः
पाठोऽनर्थकः ।
१६. पा० महा० १।१।२५॥ वा० ३॥
१७. अयं—^०मपि इति सर्वः मन्दर्भः नामिका-
दिभ्य इति वातिकव्याख्यानपरो भाष्यग्रन्थः ।
१८. इत्यत उत्तरं हि इत्यधिक्य—उ २. ३.

विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अयमपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषय एवारभ्यते । स यथैव बह्वुल्लङ्घ्यां संयोगोपध्वलनं च बाधते एवं विद्यमानपूर्व-
लक्षणांमपि । तत्र पुरस्तान्मध्ये ऽपवादा इति वाचकत्वे प्रतिषिद्धे विप्रतिषेधाद्वा व्यवस्था-
प्यत इति ॥७८॥

ऊहः खन्वपि प्रकृतौ समर्थानां विकारे सामर्थ्याभावात्प्रकृतिरूपलिङ्गवचनान्तरोपादानेन क्रियते । तद्यथा । प्रकृतावग्रय इत्यग्निशब्दः समर्थोऽङ्गागर्थो दृष्टः । तत्र विकारे सूर्यायेत्यूहः । इत्येवमादिना निमित्तभेदेन बहुभेदो भवत्यूह इति वैदिकमुदाहरणम् । लोकेपि यथा । देवदत्तस्यो-
च्चानि गृहाणि । आरुह्यो बंधवेय इत्यत्र पद्यन्तमपोह्य निमित्तवशात्प्रथमान्त ऊह्यते । व्याकरणेपि ऊहविषयत्वमापन्नाः सर्वे विभक्तिविपरिणामाः । तेषु हि योगान्तरे यथा विभक्त्या सवद्वो यः शब्द उपलब्धस्तत्स्यन्ध्यागेनेव विभक्त्यन्तरयोगे स प्रतिपद्यते । तद्यथा । उपदेशेऽजनुनासिक इत् । इतो लोपः । भूवादयो धातवः । धातोर्नुदात्तेतो ङित् आत्मनेपदम् इति ।

अथोहप्रतिषेधभूतं संवन्धावाधनमपि निदर्शयते । यथा देवदत्तस्योच्चानि गृहाणि, युक्तं तान्यभिजानस्येति । अत्र यद्विभक्त्यन्तस्यैव श्रुतिः तथा वाक्यान्तरेऽप्यभिसंवन्ध इति । तथा वदगी मृक्षमकण्टका मधुग वृक्षः, पञ्चाला जनपद इत्येवमादिषु सम्बन्धावाधनं भवतीत्याहुः । वेदेषु यथा । यजमानं दण्डेन दीक्षयति । अग्निर्दीक्षयति । मेखलया दीक्षयति इत्यत्र यजमान-
मित्यवाधितमेव सम्यच्यते । शास्त्रेपि । बहुगणवतुडति संख्या इति योगे विधीयमानसम्बन्धस्य स्वरूपपदार्थकस्य संख्याशब्दस्य श्रुतस्य योगान्तरे सङ्गिविशेषणत्वं विज्ञायते । षणान्ता संख्या पद-
संज्ञा भवति ।

अथानिदेशनिर्देशः क्रियते । अन्यत्रान्यधर्मपरिप्रापणमतिदेशः । तस्य च द्वौ प्रकारौ सामा-
न्यातिदेशो विशेषातिदेशश्चेति । सामान्यातिदेशो यथा । अन्यत्र हृदसंवन्धा धर्मा निज्ञानभेदेष्वर्थेषु प्रसिद्धेऽनुमेयभेदसंभवः संवन्धभिर्व्यपदिश्यन्ते । तद्यथा । ब्राह्मणवदासेमन् क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यत्र यावानर्थो ब्राह्मणशब्दं न व्यभिचरति तावत्पर्यं यानि गम्वद्वानि कार्पाणि तान्यत्यन्तमलब्धब्राह्मण-
व्यपदेशे क्षत्रियेतिदिश्यन्ते । तथा गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति । वेदे यथा । दशपूर्णमासवदन्य-
ेष्वपि यागेषु प्रचरितव्यम् इति । शास्त्रेपि । स्थानिवदादेशोऽनखिवधौ इति ।

अथ विशेषातिदेशः । निज्ञातसामान्यकार्येषु ब्राह्मणादिषु पुनरतिदेशसामर्थ्याद्विशिष्टप्रकृति-

१. सूर्याये—छ १.

२. °प्रथमान्तम्—ज.

३. पा० १।३।२॥

४. पा० १।३।९॥ तत्र तस्य लोपः इति सूत्रस्वरूपम् ।

५. पा० १।३।१॥

६. पा० १।३।२॥

अनुदात्तङित् आत्मनेपदम्, इयदेव सूत्रम् ।

७. एतदनुरूपो भावः—

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति श० ब्रा० ३।१

५।३२॥

८. इदं मृग्यम्.

९. तै० सं० ६।१।३।५॥

१०. पा० १।१।२३॥

११. °शब्देन—ज.

१२. अन्वेष्यम् ।

१३. पा० १।१।५६॥

गतकार्यातिदेशः । ब्राह्मणवदस्मिन्ब्राह्मणे वर्तितव्यमिति । अत्र ये ब्राह्मणे ब्राह्मणवदेव वर्तन्ते तान् प्रत्ययमेवंभूतोऽतिदेशो विज्ञायते । येषां तु बुद्धयसंभेदात्प्रसङ्गाद्वा व्यतिक्रमः तेषु नियम एव क्रियते ।
उक्तं च—

सामान्यमात्रं शब्दार्थो विशेषा व्यभिचारिणः ।

सामर्थ्यमन्तरेणातो विशेषो नातिदिश्यते ॥ इति ॥

तत्र वेदे यथा । आग्नेयवस्तौर्ये इत्यत्रैकदेवताकस्यैकदेवताकसंबन्धेव विध्यन्त इति विध्यन्त इति-
कर्तव्यतोच्यते । शास्त्रे रूपातिदेशादिभिः पङ्क्तिभिः प्रकारविशेषातिदेशः परिदृश्यते । तत्र रूपातिदेशो
यथा । द्विवचनेऽर्चि इत्यत्र हि धातुरूपमेवादेशस्यातिदिश्यते । ततश्च या कृ इत्यादीनामेव द्विवचनं
भवति । यथा ययनुश्चक्रनुगिति । निमित्तातिदेशो यथा । पूर्ववत्सनं इति । अत्र पूर्वस्य यन्निमित्त-
मात्मनपदे ङकागदि तदेव सन्नन्तस्यातिदिश्यत इति । तादात्म्यातिदेशो यथा । सुबामन्त्रिते पराङ्ग-
वत्स्वरं इति । मुबन्तमामन्त्रितस्य मृत्पांसूदकवत् तादात्म्यमापद्य तत्स्वरं लभत इति । शास्त्राति-
देशः काष्ठातिदेशो वा यथा । कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इति । अत्र हि शास्त्रातिदेशो यकः शपा
ब्राह्मणं स्यादिति यग्विधौ कर्मकर्तृयुपसंख्यानंभोग्भवते । विप्रतिपद्यादि शपो बलीयस्त्वमिति ।
कार्यातिदेशो तु कर्मवत्कर्मणा इत्यनेनैव यग्विधीयत इति यक एव परत्वान्नास्त्यस्य शपा बाधेति
तोपसंख्यानारम्भः । व्यपदेशातिदेशस्तु व्याकरणे नैव सम्भवति । संज्ञापक्षाद्विशेषाद्वात्करणैवफल्य-
प्रसङ्गाच्चेति ॥७९॥

अथाधिकारस्य निदर्शनम् । अर्थित्वं सामर्थ्यं शास्त्रापयुंदासयोगित्वमधिकारः । स विद्यते
यस्यासावधिकारी । अर्थित्वमधिकारकारणम् । परं हि पुरुषार्थमत्रापवर्गमाचक्षते । अस्मादप्यर्थी
प्रमाद्यति कश्चिदिति सत्येवार्थित्वे सामर्थ्यमधिकारकारणम् । उत्पन्नायामपि ह्यभिनयनदिदृक्षाया-
मन्त्रो दर्शने नाधिक्रियन्ते । अर्थिनः स्वप्नपि सामर्थ्याभावः केषु चित्कर्मसु शास्त्रेण पर्युदासात् ।
यथा शूद्रास्त्रय्या नाधिक्रियन्ते । अदृष्टार्थविशेषं हि सामर्थ्यासामर्थ्ये शास्त्रादेव समधिगम्येते ।
तस्मात्प्रधानमधिकारकारणं शास्त्रोपदेशमाचक्षते । तत्र लोके यथा । अद्य प्रभृति त्वमत्र ग्रामे नगरे
वाऽधिकृत इति राजा नियुङ्क्ते । वेदे यथा । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो ब्राह्मणः^{११} इत्यत्र
ब्राह्मणस्यार्थित्वादिभिरधिकार इति । शास्त्रस्य तु शब्दार्थपुरुषधर्मेष्वधिकारः ।

तत्र षोढा शब्दः । साधुरसाधुश्च । साधुरपि शास्त्रीयः प्रायोगिकश्च । शास्त्रीयोपि त्रधा ।

१. इत्यतः पुत्र यथा इत्यधिकृत—का०.

८. पा० २।१।२॥

२. शब्दार्था—ज.

९. पा० ३।१।८॥

३. मृग्यम्.

१०. भावकर्मणोयग्विधाने कर्मकर्तृयुपसंख्यानम्

४. मृग्यम्.

इति वार्तिकस्वरूपम् पा०महा० भा० १।

इदं पृथं विन्यस्य पश्चादस्वयोन्मादितम्—ज ।

१।६॥ वा०

५. विध्यन्तम् इति का०

११. म० उ० ३।३६॥ तत्र ब्राह्मण इति पदं

६. पा० १।१।५९॥

न श्रूयते ।

७. पा० १।३।६२॥

प्रतिपाद्यः प्रतिपादक उभयरूपश्च । तत्र प्रतिपाद्यो यथा । दाधत्यादिनिपात्यमानः । प्रतिपादको यथा । प्रकृतिप्रत्ययादिः । तेन हि कुम्भकारादिः प्रयोगस्थः प्रतिपाद्यते । उभयरूपो यथा । इतव्यशब्दः । स हि तव्यशब्देन प्रतिपाद्यते, प्रयोगस्थं च स इतव्यशब्दं प्रतिपादयति । प्रायोगिकश्च लौकिकवैदिकभेदेन द्विधा । इत्येवमसाधुता मङ्ग पोडा शब्दः । तेषु सभ्ये प्रतिपाद्येषु व्याकरण-शास्त्रस्याधिकारः । न प्रकृत्यादिषु । न हि ते व्याकरणेन व्युत्पाद्यन्त इति ।

अर्थो ऽष्टादशधा । तत्र वस्तुमात्रमभिधेयश्च । अभिधेयोपि द्विधा । शास्त्रीयो लौकिकश्च । पुनरपि विशिष्टावग्रहसंप्रत्ययहेतुस्तद्विपरीतश्च । मुख्यः परिकल्पितरूपविपर्यासश्च । व्यपदेश्यो ऽव्यपदेश्यश्च । सत्त्वभावमापन्नो ऽसत्त्वभूतश्च । स्थिरलक्षणो विवक्षाप्रापितसंनिधानश्च । अभिधीयमानः प्रतिपाद्यमानश्च । अभिसंहितो नान्तरीयकश्चेति । तत्र वस्तुमात्रं बाह्यार्थो यो वक्तुं प्रतिपादयितुं न समीहितः । यस्तु समीहितोऽसावभिधेयः । तत्रैव च शब्दस्याधिकारः । स च द्विधा शास्त्रीयलौकिकभेदेन । तत्र शास्त्रीय आवापोद्धारिकः । लौकिकस्त्वखण्डः । लौकिके चार्थे शब्दस्याधिकारो न शास्त्रीये । शास्त्रीयो हि पौरुषेयः परिकल्पितः । एवमतथाभूतोपि शब्दसाधुत्वस्य निमित्तभावेन प्रतिपादको विज्ञायते । अतश्च तस्य व्यभिचारं ऽव्यव्यभिचार एव स्मर्तृणाम् । स चानियतावधि बहुधा प्रविभज्यते व्याख्यातभिः । विशिष्टावग्रहसंप्रत्ययहेतुर्थेया । कंसं घातयति बलिं बन्धयतीति । अत्र ह्यर्थो न तथाभूतोपि तु विशिष्टाकारणैव संप्रत्ययेन गोचरीकृतो व्यवहार-विषयतामनुपतति । तद्विपरीतो यो बहिरैव तथा व्यवस्थितः । यथा गौः शुक्र इत्यादि । मुख्यो यथा सास्नादिमान् गौरिति । परिकल्पितो निमित्तवशेन रूपविपर्यासो यस्यासौ परिकल्पितनिमित्त-रूपविपर्यासो गौणोऽथे उच्यते । यथा गौर्वाहीक इति । व्यपदेश्य आवापोद्धारिक एव जातिर्वा द्रव्य वेत्येवमुक्त इति । अव्यपदेश्यस्त्वखण्ड एव वाक्यार्थलक्षण इति । सत्त्वभावमापन्नो व्यपदेश्य एवावापोद्धारिकसंज्ञकः । असत्त्वभूतो वाक्यार्थलक्षण एव । उक्तिभेदादेवात्र प्रायशो भेदकथनम् । स्थिरलक्षणो यथा । राजपुरुष इत्यत्र राजसम्बन्धित्वं पुरुषस्य । तद्वि न व्यभिचरति । विवक्षा-प्रापितसंनिधानो यथा । राज्ञः पुरुषस्येति । अत्र हि सम्बन्धित्वं व्यभिचरति । विशेषणविशेष्ययो-श्रेष्ठत्वात् । अभिधीयमानो यथा । राजसख इत्यत्र राज्ञः सखायमित्यर्थोभिधीयते । तस्मिंस्त्वभिधीय-माने राजा सखा ऽस्थेत्ययमर्थः प्रतीयमान एव । अभिसंहितो यथा । गोशब्दे जातिद्रव्यं वेति । नान्तरीयको यथा । तत्रैव वर्णसंस्थानादिः । इत्येवमभिधेयभेदा उपदर्शनीयाः ॥

पुरुषधर्मा वक्त्रव्यप्रतिपत्तत्वप्रभृतयः । तत्र वक्त्रधर्मा आवाधेर् अस्यासंमतिकोपकुत्सनभन्त-

१. शयितव्य°—ज. नेदं साधु । यतो हि
सेद्वेभ्यो धातुभ्यस्तव्ये प्रत्यये निष्पन्नेषु
सर्वेषु प्रयोगेषु वर्तमानस्य इतव्यशब्दस्या-
यमप्रयुक्त इतव्यशब्दः प्रतिपादकः ।
शयितव्यादिविशेषनिर्देशस्तु न युज्यते

२. बाह्यार्थो—का०

३. आपोद्धारिकः—ज. शास्त्रेऽपोद्धार-

कृतः पदादीनामर्थ इति शिष्यते । अत्रा-
पोपि तदपायत्वेन श्रूयते । तेनास्मदुपात्त एव
समीचीनः पाठः ।

४. आपोद्धारिक—ज.

५. एवापोद्धारिक°—ज.

६. अत्र आवाधे च ८।१।१०॥ इति पाणि-
नीयं मूलं मूलम् ।

नादयश्चेति । प्रतिपत्तुधर्मास्तु कुत्स्यमानत्वप्रभृतय एव । तत्र शास्त्रस्य प्लुतद्विवेचनादिविधायकत्व-
नाधिकार इति । अत्र च य एव धर्माः शब्दानां शास्त्रस्य वानधिकारविषयत्वेनोक्तास्तामेवापेक्ष्यो-
च्येत—व्युदासोस्य क्रियान्तरे इति ॥८०॥

अथ क्रमस्य निदर्शनम् ।

इयं श्रुत्या क्रमप्राप्तिरियमुच्चारणादिभिः । इति ।

श्रुत्यादिभेदेनायं क्रमोऽनेकप्रकारः । तथा च । श्रुतिक्रमोऽर्थक्रमः, पाठक्रमः, काण्डक्रमः,
प्रवृत्तिक्रमः, प्रतिपत्तिक्रमः, प्रयोगक्रमो, बुद्धिक्रमश्चेति ।

तत्र श्रुतिक्रमो यथा । स्नात्वा व्रजतीति । अत्र क्त्वाप्रत्ययेनैव श्रुत्या क्रम उक्तः । वेदे
यथा । हृदयस्याप्रवृत्त्यथ जिह्वायाः^३ इत्यत्र श्रुत्येवाप्रेऽथशब्दाभ्यां क्रम उक्तः । शास्त्रेपि च
परस्मैपदानां णलुत्स इत्यादौ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति श्रुत्येव क्रमः ।

अर्थः सामर्थ्यं तन्निमित्तः क्रमोऽर्थक्रमः । यथा । भुक्त्वा स्नात्वा व्रजतीत्यत्र स्नानादीनामन्यथा
शब्दोपात्तानामर्थ्येत्स्वरूपपर्यालोचनया स्नानादिक्रमो लक्ष्यते । वेदे यथा । अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं
श्रपयति^४ इत्यत्र श्रपणे पश्चाद्विनिर्दिष्टमपि पूर्वमनुष्ठीयते ततोऽग्निहोत्रमित्यर्थक्रमः । शास्त्रेपि गुणकर्मणि
लादिविधिरित्युक्तम् । तथा हि गां दोग्धि पय इत्यत्र गवा कर्मणा पूर्वं दुहेर्योगस्ततः पयसः, न ह्य-
नुपादाय गां कश्चित्पय आदानुमर्हति । तस्मादत्र गोपयसोर्दुहिना यः क्रमेण सम्बन्धः मोर्थसामर्थ्यादु-
पजायते । तस्मात्पत्यपि प्रथाने पयसि दुहेर्गवैव पूर्वं सम्बन्ध इति तत्रैव लादयोन्तरङ्गत्वादुत्पद्यन्ते
गौर्दग्धा मुदोहा गौरिति ।

उच्चारणक्रम एव पाठक्रमो यथा ।

इन्दुस्वर्णेणमातङ्गपुंस्काकिलकलापनः ।

वक्त्रकान्तीक्षणगतिस्वरकेशैस्त्वया जिताः ॥^५

इत्यत्र यथापठितानां यथापठितैरेव सम्बन्ध इति । वेदे यथा । संमिधो यजति, तनूनपातं
यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति^६ इत्येवमात्मकेषु प्रयाजेषु यथापाठमेव
क्रमेणानुष्ठानम् । शास्त्रे यथा । विप्रतिषेधे परं कार्यम् । पूर्वप्रासिद्धम् इति च । अत्र हि शास्त्रपाठ-
मेवापेक्ष्येदं पूर्वमिदं परमिति व्यवस्थाप्यते ।

काण्डक्रमो यथा । येनैव क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियविशां वर्णसमाचारप्रतिपादकानि प्रकरणान्यु-
द्दिष्टानि तैर्नवाभिधीयन्ते इति । वेदे तु कुत्र चिद्यज्ञे कर्मणि येनैव काण्डिकाक्रमेण कर्माणि चोच्यन्ते

१. अत्र वाक्यादेरामन्वितस्यामृयासंमतिकोप-

८. भामहकाव्यालङ्कारे २।९०॥

कुत्सनभर्त्सनेषु ८।१।८॥

९. पद्मेन्दुभृङ्गमातङ्ग^७, वाणीवाल्लैस्त्वया इति

इति पाणिनीयं सूत्रं मूलम् ।

भामह पाठान्तरे ।

२. नैकप्रकारः—का०

१०. तै० सं० २।६।१॥

३. तै० सं० ६।३।१०।४॥

११. पा० १।४।२॥

४. पा० ३।४।८२॥

१२. पा० ८।२।१॥

५. पा० १।३।१०॥

६. मृग्यम्.

१३. चिज्ज्ञाते—का० अयं च नितरां प्रमाद-

७. इदं नास्ति—का०

पठितः पाठः ।

तेनैव क्रमेण प्रवर्तन्ते । यथा याज्यानुवाक्यानामाग्नेयादीनां च । अत्र येनैव क्रमेण याज्यानुवाक्यानां सन्निवशः तनेव क्रमेणाग्नेयादीनां सन्निवशात्काण्डक्रमेण सम्बन्धः । शास्त्रे यथा । द्विवचनकाण्डात्सम्प्रसारणकाण्डमिति । तदेव विप्रतिपेधे सति पूर्वं भवतीति ।

प्रवृत्तिक्रमो यथा । येनैव क्रमेण ब्राह्मणाः समानाः प्रविशन्ति तेनैव क्रमेण यथाम्बं चोदितं कार्यं प्रतिलभन्त इति । वेदे यथा । सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेत इत्यत्र सप्तदशानामजानां प्रोक्षणविशानपर्यात्रिकरणानि क्रमेण चोदितानि । अनुष्ठानुः पुनरिच्छावशात्तेषु प्रवर्तमानस्य यत् एवारभ्य पशोस्तेनानुष्ठाना तेषामाद्यस्यानुष्ठानमागन्धं तेनैव प्रवृत्तिक्रमेण पुनरपरयोरप्यनुष्ठानं विधत्त इति सोऽयं प्रतिपत्तिरिच्छावशात्प्रवृत्तः क्रमः प्रवृत्तिक्रम इत्युच्यते । शास्त्रे यथा । भाष्य उक्रम— यथैवानुपूर्वार्थाणां प्रादुर्भावः तथैव शब्दानामपि । यथा पटव्या मृद्वेत्यत्र प्रथमं लिङ्गसम्बन्धात् स्त्रीप्रत्यय उत्पद्यते तदनु कर्मसंख्यादिमम्बन्धादेकवचनमुत्पद्यते । तथैव च यणादेशादि कार्यं तेनैव क्रमेण प्रवर्तते इति ।

प्रतिपत्तिक्रमो यथा । लुङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तैः इत्यत्र यद्यपि प्रयोगे पूर्वमडागम उच्चार्यते तथापि वयं विधिवाक्यार्थं प्रतिपद्यमाना लुङ्दादीन् प्रतिपद्यामहे पश्चादडागममिति शास्त्रीयमुदाहरणम् लोके यथा । पुरुषो गज इत्युक्तेऽप्युच्चारणक्रममतिक्रम्य राजार्थव्यवच्छेदेनैव पुरुषस्य प्रतिपत्तिः । वेदे यथा । प्रधानयागाः पूर्वमुक्ता अप्यवान्तरयागनिवर्तनानुयोरणैव प्रतिपत्तिमुपागोहन्ति । यथा दीक्षणीयादीनां सोमस्य च । अत्र हि गोमयागस्य प्रधानस्य पूर्वं बुद्धयुपागोहेऽपि दीक्षणीयादियागनिवर्तनपूर्वकमेव सोमप्रतिपत्तिः ।

प्रयोगक्रमस्तु यथा । दुक्ञित्यादौ यानुपूर्व्या अनुबन्धाः प्रयुक्तास्तथैवेत्यंज्ञा लभन्त इति शास्त्रीयमुदाहरणम् । वेदे यथा । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्येन यजते इत्यत्र दर्शपूर्णमासयागपूर्वकमन्यानुष्ठानं विज्ञेयम् ।

बुद्धिक्रमो यथा । शास्त्रे वर्णानाम् इको यणचि इत्यादौ बुद्ध्या पौर्वापर्यं कल्प्यते । तथा च पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चत्पूर्वपराभावाद्संहितम् । एकवर्णवर्तिस्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसि-स्वाच्च वर्णानाम् इत्याशङ्क्योक्तं भाष्यकारेण —

१. पञ्चाध्यायस्यादितः पा० ६।१।१२॥
इत्यन्तं द्विवचनकाण्डम् । तत ऊर्ध्वे ६।१।
१३॥ इत्यन्तं सम्प्रसारणकाण्डम् ।
२. येन—का०.
३. °न्तुपगान—ऋ.
४. ते० ब्रा० १।३।३।३॥ तत्र आलभते इति पाठः ।
५. १।१।१७॥ आरभ्यमाणे नित्योऽस्मावि-
त्यादिश्लोकवार्तिकव्याख्यायाम्.
६. प्रत्ययः—छ १।३, का०, ज.
७. पा० ६।४।७१॥
८. का० श्रौ० ७।१॥ अत्र सूत्रेऽन्ते इतिश्रुते-

रिति पदे अनुपत्ते । भाष्यकृत्ककस्तु देवस्थौ वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासौ । स य एताभ्यामिष्ट्वाथान्येन यजते इत्यादिकां श्रुति ( ) प्रमाणयति ।

९. पा० ६।१।७७॥
१०. पा० महा० भा० १।४।१०९॥ ब्रा० ९
११. पा० महा० भा० १।४।१०९॥ वा० १०.
अत्र भाष्यपरिष्कर्ता कीलहानमहाशयं न-
पूर्वापराभावात्, एकैकवर्णवर्तित्वान् इति
पाठद्वयं पुण्यराजेनोपात्तयोः पाठयोर्भाष्य-
कोशेषु सतोः परिगृहीतमिति कारणेनाव-
भवितव्यम् । मन्ये पुण्यराजटीका तेन
नालोकितेति ।

बुद्धौ कृत्वा सर्वांश्चष्टाः कर्ता धारस्तन्वर्त्तति ।

शब्दानर्थान्वाच्यान्ष्टष्टवा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥

इति शास्त्रे त्रिक्रमः । लोकेपि त्रियुतः क्रमेण प्रवृत्ता बुद्धौ सकलयति । वेदे प्रयाजादीनामुत्पन्नप्रवृत्तिना बुद्धयैव सकलनमिति वाच्यः क्रमः । सर्व एव वा वाच्यः क्रमो न वस्तुसमुत्थ इति । यदाहः—प्रतिपत्तिक्रमो न वस्तुसमुत्थः इति ।

अथ एषां क्रमाणां बलावलम्बितां करोति । क्रमोयमत्र बलवान् इति । यथा वेदे । प्रथमं भोजयितव्यस्ततोऽभ्यञ्जनम् इति । अथ क्रमप्रतियोगिने दर्शयितुमाह—अस्मिन् न विवक्षितः इति । क्रम इति प्रकृतम् । अविवक्षा क्रमस्य प्रतिपक्षः । तद्यथा । वेदेऽनुष्ठातृणां क्रमाविवक्षा निमित्तवशाद्दृश्यते । लोके प्रतिपत्तृणामपि दृश्यते । शास्त्रे यथोक्तं वार्तिककृता—अति-प्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्विति इत्यादि ॥८१॥

अथ प्रयोजकाप्रयोजके निदर्श्यते ।

इदं पराङ्गैः सर्ववृद्धमङ्गानामप्रयोजकम् ।

प्रयोजकमिदं तेषामत्रेदं नान्तरीयकम् ॥ इति

तत्र राजा छत्रच्छायायाः प्रयोजकः, हस्त्यादयस्तदाधारा अप्रयोजका अपि छत्रच्छायाया संवध्यमानाः प्रयोजका उच्यन्ते इत्येकफलतया प्रयोजकभावः । फलभेदेऽप्युदाहरणमिति लोके । वेदशास्त्रयोरप्युदाहरणम् ॥८२॥

अथ शेषिशेषौ दर्शयितुमाह—इदं प्रधानं शेषोयम् इति । वेदे यथा । व्रीहीनवहन्ति इति व्रीहयः शेषि । अवघातः शेषस्तदर्थत्वात् । लोकशास्त्रयोस्त्वमुदाहरणम् । अस्मैव शेषिशेषभावस्यैतिकर्तव्यतां प्रदर्शयितुमाह—विनियोगक्रमस्त्वयम् इति । तदेवं गुणप्रधानभावस्य परिकरवन्ध-सहितस्योपदर्शनं कृत्वा तत्रैवावान्तरभेदमाह—

साक्षात्साधुपकारीदमिदमारद्विशेषकम् । इति ।

तत्र लोके साक्षादुपकारकं यथा स्वात्मन्यलङ्कारादि । आरात्तदेव पुत्रदारादिषु । शास्त्रेपि साक्षादुपकारकं प्रत्ययस्य प्रकृत्यादि । यत् प्रकृत्यादेर्विशेषणं तदासाधुपकारकम् । यथा एरुचं इत्यादा-विवर्णान्तत्वादि धातोर्विशेषणम् । कर्तृविशेषणं च पश्वादीति । वेदेऽप्यवघातादि दर्शपूर्णमासयोः साक्षादङ्गं प्रयाजादिकं त्वासाधुपकारकम् ॥८३॥

इत्येवं सप्रभेदं सपरिकरवन्धं शेषिशेषिभावमुपदर्शयितुमाह—शक्तिव्यापार-भेदास्मिन् इति । शक्तिव्यापारभेदाश्रयणेन बहुविधो भेदो लक्ष्यते । तत्र लोके बलाहकाद्विद्योतते बलाहको विद्योतते इत्यत्र बलाहकस्यापादानाधिकरणकर्तृशक्तीनां भेदः । शास्त्रे चात्रैव विवक्षावशात्

१. वक्ता—ज, का०.

२. तद्वर्त्तति—ज, का०.

३. शब्दानर्था०—ज, का०.

४. पा० महा० भा० १।४।१०९॥

५. मृग्यम् ।

६. इदं मृग्यम्.

७. पा० महा० भा० १।३।१०॥ वा ८॥

८. फलभेदेपीत्यम्—छ १.

९. इदं मृग्यम्.

१०. आरात्तदेव—ज.

११. पा० ३।३।५६॥

१२. चारादु—ज.

व्यापारभेदश्चेत्येव शक्तिव्यापारभेदः शक्तिभेदमात्रं न तु व्यापारभेदः । यथा धनुषा विध्यतीति ।
अत्र हि गर्भीकृतापादानशक्तिः करणशक्तिर्विध्यत्यर्थभेदेन व्याप्रियते । न ह्यन्यथानाश्रितापादानज्ञानं
धनुषः करणत्वं संभवति । अत एवात्र संज्ञयोर्विप्रतिपत्तौ कथ्यते । व्यापारभेदस्तु शुद्धो न संभवति ।
शक्तिभेदमन्तरेण व्यापारभेदस्यासंभवान्

अथ फलभेदेन भेदमाह — फलमत्र तु भिद्यते इति । यथैकस्य दानस्यायुगलेर्गन्धव्ययोरिति
भिन्नानि फलानि । अन्ये त्वायुष्प्रभृतिषु मत्सु प्रीतिविशेषमेवंकं फलमाहुः । तथा यज्ञोना
क्रियाणामेकं फलं यथा व्यवहारदर्शने प्रजानामेको निर्णयः । यथा वक्ष्यति —

भिन्नव्यापाररूपाणां व्यवहारादिदर्शनं ।

कर्तृणां दर्शनं भिन्नं संभूयार्थस्य साधकम् ॥^१ इति ।

प्रकारान्तरणापि भेदं दर्शयितुमाह — सम्बन्धाऽजातभेदोऽयम् इति । यथाख्यातेषु धातूपानायाः
क्रियायाः प्रत्ययवाच्यकर्तृभेदे सति सम्बन्धात् क्रियाया अपि भेदः प्रतीयते । पचतः पचन्तीति ।
यथोक्तम् — साधनभेदात्तिल्लक्षु फलाभावात्फलं भवत्येवावबाधश्चेत्साधनेभ्यः प्रतिद्वोऽसौ^२ इति ।

इदानीमस्यैव प्रतिपक्षभूतमभेदं दर्शयितुमाह — भेदस्त्वत्राविवाचितः इति । अत्र शक्त्यभेदो
यथा । समानकर्तृकयोः^३ इत्यत्र पक्त्वौदनं भुङ्क्ते इति कर्तृकर्मणोः क्रियाभेदेन प्राप्तः शक्तिभेदो वक्ष्या
न विवक्षितः । तथा च सत्यत्र समानकर्तृकत्वमुपपन्नं भवति । व्यापारभेदः प्रागेव दर्शितो धनुषा
विध्यतीत्यत्र । फलाभेदोपि पूर्वमुक्त एव । यथा दानस्यैका प्रीतिः फलमिति केचिदिति । सम्बन्धा-
जातभेदत्वस्य प्रतिपक्षो यत्र न सम्बन्धभेदाजातभेदत्वम् । यथास्यते देवदत्तेनेत्यत्र भावे लकार उत्पन्नः
साधनभेदानुपादानान् क्रियाभेदमपि गमयितुं न शक्नोति । देवदत्तेनेत्यस्मानत्प्रतीतिरिति चेदेकपद-
पेक्षयैतदुक्तमस्माभिरित्यदोषः ।

तदेवं शक्त्यादिभेदेन बहुविधोऽयं भेद इति लक्ष्यैः स्वयमेवोत्प्रेक्ष्यः । तथा तत्प्रतिपक्षभूत-
स्तद्वदभेदोपि बहुविध एव विज्ञेयः । अनयोश्च भेदाभेदयोः क्व चिद्वास्तवत्वं क्व चिद्विवक्षामात्रशरण-
त्वम् । विवक्षापि क्व चिल्लौकिकी । क्वचित्प्रायोक्तीयेतदप्यतानुसृतव्यमिति । वेदेपि भेदव्यवहारो
दृश्यते । यजते ददाति जुहोतीत्यादौ यागदानहोमरूपादनुबन्धभेदादपूर्वस्य भेदः । अभेदोपि यथा ।
षण्णाम्प्राग्नेयादियागानामेकस्मिन्नेवापूर्वे साध्ये ऐक्यमिष्यत इति । एवं षड् द्वादश चतुर्विंशतिश्च
लक्षणानि प्राकृतानि वैकृतानि च सप्रतिपक्षाणि दर्शितानि ॥८४॥

इदानीं षड्द्वादशचतुर्विंशतिव्यतिरिक्ता अप्यस्मी बहुप्रकारा न्यायाः पदार्थनिश्चयहेतवः
सन्तीति प्रौढवादितया टीकाकारः प्रदर्शयितुमाह —

प्रमज्यप्रतिषेधोऽयं पर्युदासोऽयमत्र तु ।

इदं गौणमिदं मुख्यं व्यापीदं गुरुलघ्विदम् ॥८५॥

१. °धनुषा — ज.

तु दृगपेनम् ।

२. त्वायुष्य° — का०

३. वा० प० ३।३७९॥

६. पा० ३।४।२१॥

४. इदं नास्ति — छ.

७. °स्मात्प्रतीति० — छ.

५. अत्र संगतिरपि दुर्लभ्या कुतस्त्यमिदमिति

८. यजति — ज.

भेदेनाद्वाङ्मिभावोऽस्य बहुभेदं विकल्प्यते ।
 इदं नियम्यतेऽस्यात्र योग्यत्वमुपजायते ॥८६॥
 अस्य वाक्यान्तरे दृष्टाच्छिद्वाद्भेदोऽनुमीयते ।
 अयं शब्दात्पोद्धृत्य पदार्थः प्रविभज्यते ॥८७॥
 इति वाक्येषु ये धर्माः पदार्थोपनिबन्धनाः ।
 सर्वे ते न प्रकल्पेरन्पदं चेत्स्याद्वाचकम् ॥८८॥

तत्र प्रसज्य प्रतिषेधोऽयम् इति । यत्र त्रिवापदेन नञः सम्बन्धो वाक्यभेदश्च । शास्त्रं यथा । अरुत्तेरि च कारकं इति । वेदं यथा । ब्राह्मणो न हन्तव्यः । नानृतं वदेत् इत्यादि । लोके यथा । अमयपरवा गजदाग इति । पर्युदासोऽयमत्र तु इति पर्युदासः खलु प्रसज्य प्रतिषेध-
 विपरितीस्त्र ह्याख्यातेने नञः सम्बन्ध एकवाक्यता च । उक्तं च—

नामधास्वर्थयोगी नुं नैव नञ प्रतिषेधकैः । इति ।

तत्र शास्त्रे यथा । आदोऽनुपसर्गे कः इति । वेदे यथा । प्रब्राह्मणः सोमविक्रयी इत्यत्र
 अग्निमात्रानुगमेन ब्राह्मणमदशस्य कस्य चिदेव प्रतिपत्तिः । यथा च नोद्यन्तमादित्यमीच्छते इत्येव-
 मादि स्मान्तमुदाहरणमद्वयप्रकृपादत्र वैदिकमेव । लोके यथा । अप्राज्ञमानयेति । इदं गौणम्
 इति । शास्त्रे यथा । तत्पुरुषः समानाधिकरणः इति । अत्रावयवानां समानाधिकरणत्वात्तत्पुरुषस्यापि

१. भेदो नाहा—ग ३. ४.
२. बहुभेद—ख, टीकाकोशाः. एतस्याटपरिग्रहे
नराकाङ्क्षे न भवति किं तद्यद्विकल्पयत
इति ।
३. दृष्टो लि?—क १.२.५.
४. शब्दरूपो?—क १.२.५.७, ग १.३.४.
५. ते न सर्वे—ग १.३.४.
६. प्रकल्पयत—ग १.४.
७. पा० ३।३।१९॥
८. महाभाष्ये तु धर्मशास्त्रं च तथा(१।२।६४॥
३९॥) इति वार्तिकव्याख्यानावसरे संग्र-
हीतम् ।
९. ते० सं० २।५।५॥
१०. प्रसज्यप्रतिषेधस्य पर्युदासस्य च विवेको
भाष्यटीकायां हरिणा प्रादर्शित यथा—

- यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे पर्युदासे चोभयत्रापा-
 द्यनुमानम्, अयं तु विशेषः । प्रसज्यप्रति-
 षेधे विच्छेदोपक्रमा प्रवृत्तिः । पर्युदासे तु
 विशिष्टमेव विप्रतिपद्यमानो विच्छेदोपक्रम
 प्रतिपद्यते । पृ० १६८ क.
११. व्याख्यातेनैव—ज, का०. अयं च द्रष्टः
पाठो लक्षणदोषात् ।
  १२. योगेन—ख.
  १३. मी० श्लो० वा० अपोहवादे तयस्त्रिंशस्य
श्लोकस्य पूर्वाभिः ।
  १४. पा० ३।१३॥
  १५. मृग्यम्.
  १६. वा० ध० म० १२।१०॥ तत्र पश्येत्
इति पाठभेदः ।
  १७. पा० १।२।४२॥

समानाधिकरणत्वम् । वेदे यथा । आदित्यो यूषः, यजमानः प्रस्तरः इति । अत्र गुणात्ताकचक्र्याः
यूषादिरथोदित्यादिस्युक्तं । लोकं च सिद्धो माणवकः, गङ्गायां घोष इत्यादि । इदं मुख्यम् इति ।
अत्र शास्त्रे यथा । आतोः प्रातिपदिकादित्यादावभिधेयस्य मुख्यत्वम् । वेदे यथा । यजमानोऽध्वर्युम-
न्वा लभते इत्यत्राध्वर्युयजमानो मुख्यत्वेन । लोके यथा । अग्ने माणवक इति । व्यापीदिम् इति ।
शास्त्रे यथा । एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ इति । तत्र हि लौकिक्या रसुद्वयं व्यापित्वा । वेद-
ग्रहणे हि शास्त्रीयापि संबुद्धिः परिगृहीता भवति । वक्ष्यति च—

विषयं कृत्रिमस्यापि लौकिकः क्व चिदुच्चरन् ।

व्याप्नोति दूरात्सम्बुद्धौ तथा च ग्रहणं द्वयोः ॥ इति ।

यावत्सु चोभयानुग्रहस्तत्र सर्वमनुगन्तव्यं व्यापित्वेनेति । वेदेपि सर्वे प्रव्रानयागावपि या-
ज्यातिष्ठोमेर्न इत्याद्यधिकारविधयः । लोकेपि यथा । कयाचिदितिकर्तव्यतया संनिहत्याममरसिन्धुना-
नम् । यदुच्यते—

उपोष्य रजनीमेकां संनिहत्यां नरोत्तमः ।

सौर्ये तमसि गङ्गायां चान्द्रे चापि विमुच्यते ॥ इति ।

अत्र सकृदेव स्नानात्त्रैलोक्याभ्यन्तर्गतसर्वतीर्थस्नानमिति व्याप्युदाहरणं प्रसङ्गादुक्तम् ।
गुरुल्लङ्घितमिति । तत्र शास्त्रे यथा । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् इति शिष्टप्रसिद्धसाधुशब्दौघप्रति-
पादने लघुरुपायः । स एव तु प्रातिपदिकादनभिहितकर्मादिर्गन्तकत्वाद्दौ स्वाद्य इत्यादिना गुरुः ।
लोकेपि लोहितशालिमानयं ग्राम इत्यादिवचनव्यक्तिषु कर्मधारयमत्वर्थीययोरैकत्वं क्रियमाणयोः
गुरुप्रक्रम उपजायते लघुत्वं तु प्रक्रमस्य बहुव्रीहस्तैवेति । वेदे तु गुरुलाघवव्यवहारस्तन्वप्रसङ्गावृत्तिषु ।
तत्रावृत्तौ गुरुः प्रक्रमो यथा । त्रिः पथममन्वाह त्रिरुत्तमाम् इति । तन्वप्रसङ्गयोस्तु लाघव-
व्यवहारो यथा निर्दिष्टं प्रागिति ॥८५॥

१. तै० ब्रा० २।१।५।२॥

२. तै० सं० १।७।१।१॥, तै० ब्रा० ३।३।१।

२॥

३. °यूपादिगादित्या°—ज.

४. तत्र—ज.

५. श० ब्रा० ३।६।२।१॥ इत्यत्र श्रूयते—

तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते,
प्रतिप्रस्थातारमन्वयुरध्वर्यु यजमानः ।

६. पा० १।२।३॥

७. वा० प० २।३॥

८. इदमन्वेष्यम्.

९. संनिहत्याममर°—का०. संनिहत्यमर°—छ२.

संनिहती नाम तीर्थः । अयं च शब्दो

महाभारते इत्थं व्युत्पाद्यते—

मासि मासि नरव्याघ्र संनिहत्यां न संशयः ।

तीर्थसंनिहनादेव संनिहत्येति विश्रुता ॥

वनपर्व० अ० ८१. श्लो० १९५.

१०. मृग्यम्.

११. पा० ६।३।१०९॥

१२. इत्यस्मादनन्तरम् उपाय इत्यधिकम्—ज

१३. गुरुक्रमः—ज.

१४. बहुव्रीहिसु—छ, का०.

१५. क्रमो—छ १.

१६. तै० सं० २।५।७॥

भेदेनाङ्गाङ्गिभावोऽस्य इति । यथा शास्त्रे संयुक्तविधानेषु तस्यापरस्य, कर्तरि कृत् इत्यादि ।
वेदे यथा । एकस्यैवावयवः सम्बन्धमानो व्यवहितेऽपि वाक्यान्तरं संबन्धमुपयाति । यथा ।
अच्छिद्रेण^१ इत्यादिश्चिप्ल्यादिभिरिति । पूर्वमेकैकस्यैवाङ्गाङ्गिभाव इदानीं वहनामङ्गिनां यथा
प्रदक्षितमेकमङ्गमिति पुनरस्योपादानम् । लोकेऽपि—

मणिः शाणोल्लीठः शरदि सरिदश्यानपुलिना^२

कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालललना^३ ।

मदङ्गीणो नागः समरविजयी हेतिनिदद-

स्तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थेषु नराः ॥^४

इत्यादिदीपकालङ्कारेष्वेकस्या एव क्रियाया बहुभिर्वाक्यैः सम्बन्ध इति । बहुभेदं
विकल्प्यते इति । तत्र शास्त्रे यथा । क्व चित्प्राप्तविकल्पः । क्व चिदप्राप्तविकल्पः । क्व
चिदुभयविकल्पः । वेदे यथा । यत्किं चित्प्रागग्नीषोमीयात्तत्सर्वमुपांशु कर्तव्यम्^५
इत्यत्रोपांशुस्वर प्राप्ते दीक्षणीयायां यथेष्टमुच्चःस्वर्गविधानमित्यादि । लोके यथा । किं तारुण्यतरोरि-
यम्^६ इत्यादि मद्गाकविभिस्तप्रेक्षिता विकल्पाः । इदं नियम्यते इति । शास्त्रे यथा । पतिः समास
एवं, ते प्राग्धातोः^७ इत्यादि । वेदे यथा । नत्तत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्^८ इति । अत्र नियत एव
काले वाग्विसर्गो नियमितः । लोकेऽपि यथा । पार्थ एव धनुर्धरः^९ इत्यत्र धानुर्धरं पार्थं नियम्यते ।
अस्यात्र योग्यत्वमुपजायते इति । यथा शास्त्रे । उः स्थानं उणः प्रसज्यमानस्यैव स्पर्त्वं प्रति
योग्यत्वमुपजायते इति । यथा वा पद एकस्मिन्नुदात्ते स्वरिते वा क्रियमाणे वज्र्यमानंशेषस्य
तिघाते योग्यत्वमुपजायते । वेदे यथा । ज्योतिष्टोमेन यजेत^{१०} इत्यत्र त्रैवर्णिकस्यैव योग्यत्वम् । लोके

१. पा० ४.१.९२॥

२. पा० ३.४.६७॥

३. तै० स० १.२.१.१॥ चित्पतिस्त्वा पुनातु
वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा मविता
पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण इत्यादि ।

४. सरितः—का०

५. श्यानपुलिनाः—का०

६. ललनाः—का०

७. मद्दङ्गीणिविगचिने नीतिशतके पञ्चत्रिंशः
श्लोकः.

८. इति नास्ति—ज.

९. मैत्रायणी सं० ३।८।२॥ तत्र किं च,
प्राचीनं, तदुपांशु चरन्ति इति पाठभेदाः ।

१०. अलङ्कारमर्वस्वे पृ० ४३, साहित्यदर्पणे
मन्देहालङ्कारोदाहरणं, काव्यानुशासने पृ०

३९, इत्यस्य शेषोक्तम्—

रसभरोद्भिन्ना नवा मङ्गरी लीलाप्रोच्छलि-
तस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः ।
उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासवि-
स्रम्भिणः किं साक्षादुपदेशयष्टिगथा देवस्य
गृह्णाग्निः ॥

११. पा० १।४।८॥

१२. पा० १।४।८०॥

१३. का० सं० २.३।५॥ तत्र विमृजते इति पाठः—

१४. सरस्वतीकण्ठाभरणे २।५.१। उदाहरण-
श्लोकः. सम्पूर्णश्लोकस्त्वेवम्—

विवादोऽपार्थ एवाय पार्थ एव धनुर्धरः ।

यो न केवलमात्मीयः परंगण्यभिनन्द्यते ॥

१५. वज्र्यमान—ङ्, ज.

१६. तै० ब्रा० १।५।१।२॥ तत्र ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेतेत्यानुपूर्वी ।

यथोच्यते—धुरि धुर्यो नियुज्यते इति । यो यः कश्चिदर्धी समर्थः गात्रेणापयुदस्तः स योग्य इत्युच्यते ॥८३॥

अस्य वाक्यान्तरं दृष्टान्तिज्ञादभेदः प्रतीयते । इति । शास्त्रे यथा । ओः पुण्यज्यपेर इति वचनाणो कृतं स्थानिवद्भवति । वेदे यथा । अक्राः शर्करा उपदधाति^१ इत्यत्र केनाक्ता इत्याकाङ्क्षायां तेजो वै घृतम्^२ इति घृतस्तुतेर्वाक्यान्तराल्लिङ्गात् घृतेनाक्ता इति विशेषः प्रतीयते । लोके यथा । रामो ऽसौ भुवनेषु^३ इत्यादौ दाशरथिः परशुगमो वेति संशये वाक्यन्तरगताद् एकवाणाहतश्रेणीभूतविशालतालविवरोद्रीर्णैः स्वैरः सप्तभिरिति लिङ्गाद्दाशरथिप्रतिपत्तिरेवेति ।

अयं शब्दादपोद्भूत्य पदार्थः प्रविभज्यते । इति । शास्त्रे यथा । घृषशसा वैयात्ये इत्यस्माद्द्वैयात्यशब्दादपोद्भूत्य वियातभावो वैयात्यमिति विभज्यते । वेदे यथा । वायव्यं श्वेत-मालभेत^४ इत्यस्माद्वाक्याद्वायव्यपदार्थादपोद्भूत्य वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता^५ इति प्रविभज्यते । लोकेपि राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञः गृहकस्येति प्रश्नोत्तरयो राजपदार्थप्रविभागः ॥८७॥

इदानीं प्रकृते चोद्यमुपसंहरतुमाह—

इति वाक्येषु ये धर्माः पदार्थोपनिबन्धनाः ।

सर्वे ते न प्रकल्पेस्त्वपदं चेत्स्यादवाचकम् ॥ इति^६ ।

अनंशो वाक्येऽभ्युपगम्यमानं वाक्येषु पदसमुदायरूपेषु सत्यपदार्थोपनिबन्धनेषु ये धर्मा वाक्यार्थानुप्राहिणः पदार्थविशेषसम्प्रत्ययप्रतिबन्धास्ते सर्वत्राविद्यमानोद्देशप्रविभागेन प्रतिष्ठां लभेरन् यदि सत्यं पदं वाचकं न स्यादिति पदवादी प्रत्यवतिष्ठते ॥८८॥

एवं पदवादिनाऽखण्डवाक्यवादिनो दूषणत्राते समापिते इदानीमेतत्समाधातुमखण्डवाक्य-वाद्याह—

अविभक्तेपि वाक्यार्थे शक्तिभेदादपोद्भूते ।

वाक्यान्तरविभागेन यथोक्तं न विरुध्यते ॥८९॥

१. काव्यप्रकाशे १० उल्लासे १०९ श्लोक- मस्मद्वाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्
द्वितीयचरणः । सम्पूर्णश्लोकस्तु— वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकवाणाहत-
गुणानामेव दौरात्म्याद्दुरि धुर्यो नियुज्यते । श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्रीर्णैः स्वैरः सप्तभिः ॥
असञ्जातक्रिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः॥ इयं राघवानन्दनाटके विभाषणस्य रावणं प्रत्यु-
क्तिरिति चन्द्रिकाख्यायां काव्यप्रकाशव्याख्यायां स्पष्टम् ।

२. पा० ७।४।८०॥

३. तै० ब्रा० ३।१२।१२॥ इत्यत्र शर्करा अक्ता उपदध्यात् तेजो घृतम् इति श्रूयते ।

४. वक्रोक्तिजीविते पृ० २८, सरस्वतीकण्ठा- भरणे पृ० ५८९, काव्यप्रकाशे ४।१०९ ॥

काव्यानुशासने पृ० ३९, सदुक्तिकर्णामृते च. सम्पूर्णश्लोकस्त्वेवम्—

५. पा० ७।२।१९॥

६. तै० सं० २।१।१

७. इति नास्ति—का०.

८. शब्दार्थ—का०.

९. दूषणजाते—ज, का०.

१०. गीतिभेदा—श ५.

रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः समृद्धि परा- ११. यच्चोक्तं—क १.२.५.७.

एतन्मत्र यथोक्तमस्मत्पक्षे न विरुध्यते । तथाचास्मत्पक्षे अविभक्ते निर्विभागे वाक्याय एकस्मिन्नपि तस्मिन्मानकर्यादिव्यमाश्रीयमाणे शक्तिभेदसमाश्रयणेन चापोद्घाते कृतापोद्घाते सत्यवान्तरवाक्यार्थोपजननात्म्यमेतत् सिद्धयतीति तात्पर्यम् ।

यथा शाक्यदर्शने निर्विभागमेकमेव सकलत्रैलोक्यविलक्षणं सत्त्वं स्वलक्षणमभ्युपगम्यते । तत्तदितरपदार्थव्यावृत्तिसमाश्रयणेन च जात्यादिव्यवहारः कश्चिन्निर्वाच्यते तथैवास्त्रण्डवाक्यवादिना शक्तिभेदाद्वाक्यार्थप्रविभागे कृते सर्वं युज्यत इति न कश्चिदोपः

वाक्यान्तरविभागेनाविभक्कपि वाक्यार्थे इति च वाक्यवाक्यार्थयोरैकयोगक्षेमत्वाद्भुक्तम् । पदार्थोपसम्भवपूर्वके चोद्ये वाक्यान्तरविभागेन इत्युत्तरमसमीचीनमिव लक्ष्यत इति चेत्—वाक्याश्रकभावादिन्यायो वाक्येष्वपि दृश्यते । ततो महावाक्यापेक्षयावान्तरवाक्योपप्लवनेन तदपि न विरुध्यत इत्युपदर्शितम् । तदुपदर्शनेन परिमितपरिमाणेपि वाक्ये पदार्थापोद्घातनिवन्धना अप्येते न्यायाः सम्भवन्तीत्युपदर्शितमेव भवति ॥८९॥

एतदेव प्रसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनेन द्रढयितुमाह—

यथैवैकस्य गन्धस्य भेदेन परिकल्पना ।

पुष्पादिषु तथा वाक्येष्वर्थभेदो विधीयते ॥९०॥

स्रक्चन्दनादावेक उपसंनिविष्ट एव गन्धः । तस्य त्वपोद्धारसमाश्रयणेन भेदः कल्पयतेऽयं पुष्पगन्धोऽयं चन्दनगन्ध इत्यादि । तथा वाक्य एवार्थापोद्धारसमाश्रयणेन पदार्थभेद उपपाद्यते अयं देवदत्तपदार्थोऽयं ह्योपदार्थ इत्यादि ॥९०॥

दृष्टान्तान्तरमाह—

गद्ये नरसिंहे वाप्येकज्ञानावृते यथा ।

भागं जात्यन्तरस्यैव सदृशं प्रतिपद्यते ॥९१॥

एकज्ञानेनाभिन्नैर्वावृते विषयीकृते परिच्छिन्ने गद्ययादौ सति तदेकदेशं प्रसिद्धं जात्यन्तरस्यैव प्रतिपद्यते । एवमपोद्धारसमाश्रयणेन सदेत्यायमर्थेने कृते तत्समानयोगक्षेमतया प्रतिनिधिः श्रुतिवाक्यविरोधश्च समर्थित एव । अग्रे त्ववान्तरवाक्यानामर्थवत्त्वं समर्थयिष्यते ॥९१॥

अधुना तमेवापोद्धारमाश्रित्य पिकादिसन्देहे^{१०} चोद्यमुपसंहर्तुं प्रस्तावनां करोति—

१. एकस्मिन् ^० —का०.	टीकायामस्यापठितत्वाद् उपपाद्यते इत्येव विवृतत्वाच्च ।
२. निर्विभागमेव—का०.	
३. लक्षणम्—छ १.	६. उपपद्यते—का०. तच्चायुक्तम् ।
४. °पप्लवनेन—छ.	७. °ज्ञानादृते—क १.२। °ज्ञानकृते—ग १.३.४
५. °भिधीयते—ख, ग १.३.४, टीकाकोशाः। परं नेदं जाघटीति । एतस्य परिकल्पनायां कर्मण्यन्वयायोगात् । इदं नाम साधीयो यत् परिकल्पना विधीयत इति । टीकाकोशेष्वपि लेखकप्रमादजमेतत्प्रतिभाति ।	८. °भिन्नेनावृते—ज.
	९. स्तुतिवाक्यं ^० —का. इदं चातीवानुपपन्नम् । अहो अस्यार्थवैधुर्यमपि नेक्षितं काशिकेन सम्पादकेन ।
	१०. संदेहं—ज.

अप्रसिद्धं तु यं भागमदृष्टमनुपश्यति ।

तावत्संसविदं मूढः सर्वत्र प्रतिपद्यते ॥९२॥

तत्र च गवयादौ भागमप्रसिद्धमदृष्टमनिश्चितमनुपश्यति मूढः । परमार्थतस्तु संवित्तस्य सर्वत्र निर्विभागे तस्मिन् कुतश्चित्कारणातोत्पन्ना । सर्वत्रायमसंविदं तावत्पुनः प्रतिपद्यते इति ॥९२॥

प्रकृते योजयितुमाह—

तथा पिकादियोगेन वाक्येऽसन्तविलक्षणे ।

सदृशस्यैवं संज्ञानमसतोऽर्थस्य मन्यते ॥९३॥

वनात्पिक आनीयतामित्येतद्गुणाद्गुण आनीयतामित्येतस्माद्वाक्यान्तर्गत्यन्तविलक्षणमेव । वनादानीयतामिति चात्रासन्नेत्रार्थो वनाद्गुण आनीयतामित्यस्य क्रमवशात् सदृश इति मन्यते । परमार्थतस्तु पिकादियोगात्प्रकृतमेवात्यन्तविलक्षणम् । एकपदार्थसन्देहे सकलमेवाज्ञाते वाक्यमित्युच्यते ॥९३॥

दृष्टान्तमाह—

एकस्य भागे सादृश्यं भागे भेदश्च लक्ष्यते ।

निर्भागस्य प्रकाशस्यै निर्भागेनैव चेतसा ॥९४॥

यथैकमेव नीलपीतादिज्ञानं प्रकाशस्वभावं^१ निरंशमेवोपजातम् । तस्य ज्ञानत्वेन सादृश्यं मन्यते । नीलपीतादिना च भेदः । वस्तुतः पुनर्भिन्नमेव नीलज्ञानं पीतज्ञानादिति न तत्रानुगमः कश्चित् । अथवा चित्रज्ञानयोगेन भागे सादृश्यं भागे भेदं प्रतिपद्यते । किं चित्रं चित्रज्ञानं नीलहरितोत्प्लेखि । किं चिद्वि नीलपीतोत्प्लेखीति नीलादिना तत्र सादृश्यं हरितादिना भेदं प्रतिपद्यते इति ॥९४॥

दार्ष्टान्तिके योजयितुमाह—

तथैव भागे सादृश्यं भागे भेदोऽवसीयते ।

भागाभावेपि वाक्यानामत्यन्तं भिन्नधर्मणाम् ॥९५॥

प्रतीतार्थः श्लोकः ॥९५॥

इदानीमखण्डवादी पदवादिनं दृषयितुमाह—

१. यद्—ख, का०, टीकाकोशाः.

२. तावत्संसविदं—ख, का०, टीकाकोशाः.

अत्र तुशब्देन किं व्यावर्त्यते इति श्रुत्या नोक्तम् । किं च । तावत्: पुनरर्थेऽव्ययस्य परिग्रहे यदिति पूर्वाभिगतं केन सम्बन्धेत ।

यत्तदोर्नित्यः सम्बन्ध इति व्यवस्थितम् ।

तावत्संसविदं—ग ४. इदमशुद्धम् । तावत्स-

संविदान इत्येव साधु ।

३. सदृशस्यैव—क २. ७,

४. स ज्ञानं—ग ३. ४.

५. इत्येतदर्थोऽर्थः प्रत्ययस्य इति संनिवेशयति—छ ३.

६. तेजसा—क १. २. २. ७.

७. प्रकाशस्वभावात्—ज.

८. तत्—ज.

रूपनाशे पदानां स्यात्कथं चावधिकल्पना ।

अगृहीतावधौ शब्दे कथं चार्थो विविच्यते ॥९६॥

यदि पदान्येव सत्यानि तदा दधानयत्यादिसंहितायां रूपविनाशात्पदस्य नियतस्याभावे
कमवधि गृहीत्वा तदर्थो विविच्यताम् । अतः प्रविभागसूत्र्य वाक्यमेवेक सत्यमभ्युपगन्तव्यम् ॥९६॥

अथाखण्डपक्षे श्वेतो धावतीत्येतत्परतद्रूपापाकरणाय कथमेकं वाक्यम् । अत्र हि श्वा इत्ये-
तद्रूपं संहितावशाद्दिनष्टमित्येतत्परदार्थासंभवात्कथं तदवगतिः । तत्राह—

संसर्ग^१ इव^२ रूपाणां शब्दे^३ अन्यत्र व्यवस्थितः ।

नानारूपेषु तद्रूपं तन्त्रेण^४परमिष्यते ॥९७॥

श्वेत इत्यादौ शब्दे अन्यत्राखण्डपक्षे रूपाणां संसर्ग इव व्यवस्थितः । अतश्च तद्रूपमपर
तन्त्रेणावस्थितं तेषु नानारूपेषु प्रत्यायकमिष्यत इत्यदोषः ॥९७॥

तदेव व्याखियासुगाह—

तस्मिन्नभेदे भेदानां संसर्ग इव^५ वर्तते ।

रूपं रूपान्तरात्तस्मार्दनन्यत् प्रविभज्यते^६ ॥९८॥

तस्मिन्नभेदे एकस्मिन्नेव श्वेत इत्येव^७रूपे भेदानां श्वा इतः श्वेतश्च इत्येतेषां संसर्ग इव
स्थितः । तस्मात्तद्रूपं रूपान्तरादनन्यदपि तन्त्रन्यायसमाश्रयणेनोभयार्थप्रत्यायकतया प्रविभज्यत
इत्यस्मिन्पक्षे श्वेत इत्येतदखण्डमेव प्रत्यायकम् ॥९८॥

अर्थात्रैव प्रसङ्गात्प्रत्याय्यप्रत्यायकयोर्विषयभेदेन भेदाभेदौ स्मृतावित्याह—

शास्त्रे प्रत्यायकस्यापि कचिदेकत्वमाश्रितम् ।

प्रत्याय्येनं क चिद्भेदो ग्रहणग्राहयोः^८ स्थितः ॥९९॥

तत्राभेद प्रत्याय्यप्रत्यायकयोः प्रदर्शयति—

ऊं^९ इत्यभेदमौश्रित्य यथासंख्यं प्रकल्पितम् ।

१. कथमर्थो—क १.२.५, ७, ख, टीकाकोशाः.

२. विविच्यते—इ १, ज.

३. संसर्ग इव—क २.

४. शब्दो—क २.

५. नानारूपेण—ग १.३.४.

६. तन्त्रेण परं—ग १.३.४.

७. उपपद्यते—ग ३ । उपवर्तते—ग ४.

८. °इतत् प्रत्यविभज्यते—क १. ७ । °दनन्यत्

प्रत्यविभज्यते—क ५. उभावपि पाठौ सम-

मशुद्धौ क १.५.७ इति सञ्चितानां पुस्तका-

नामादितोऽभिन्नमूलकत्वं प्रसाधयतः ।

९. इत्येव रूपे—का० तदयुक्तम् ।

१०. प्रत्याय्ये तु—का. स च दुष्टः पाठः । अर्थो-

सङ्गतेः । कचित्प्रत्यायकस्यापि प्रत्याय्येन

संकेकत्वमाश्रितमिगन्वयस्य विवक्षितत्वान् ।

अहो काशिकस्य सम्पादकस्योपस्कारः ।

११. विपर्यासेन पाठः—ख, टीकाकोशाः.

१२. स्मृतः—सर्वेषु टीकाकोशेषु.

१३. इत्यभेदत्वमां—ग १.३.४. स चापपाठः ।

उक्तालोङ्गस्वशेषप्लुतः इत्यत्रोक्तम्—ह्रस्वादिषु समसंख्याऽप्रसिद्धिरुद्देशनिर्देशत्र-
यभ्यात् । सिद्धं तु समसंख्यस्वात्, त्रयाणां हि विकारनिर्देशः इति नानथ उक्ताः उच्यते ।
मात्रिक्रिमात्रत्रिमात्राणां संसृज्य निर्देशात्प्रत्यायकप्रत्यायकयोरभेदे समसंख्यत्राविर्देशाभ्यां नद्यातानु-
देशे ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः पृथगागतिष्वन्त इति न कश्चिदोपः ॥

प्रत्याय्यप्रत्यायकयोर्भेदं निर्देशयितुमाह—

लुटुगोर्ग्रहणे भेदो ग्राह्याभ्यां सह कल्पितः ॥१००॥

स्यतामी लुटुः इत्यत्र लृशब्देन लृडलृटौ प्रत्याय्येते इति निमित्तनिमित्तिनोर्यैपम्यसं-
ख्यातानुदेशाभावः प्राप्नोति । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इत्यत्रोक्तम्—संख्यासाम्यं शब्दत्रयं
खलादयः परस्मैपदानाम्, डारौरसः प्रथमस्य, एचोयत्रायाव इत्यनिर्देशः । अर्थतश्चेत् लृ-
लुटोर्नन्तरीहणसिन्धुतशशिलादिषु दांषः इति चोद्यमेव^१ पक्षद्वय उपस्थितम् । तत्रोच्यते—लृलु-
टोरित्यत्र लृरूपमुत्प्लुटानुबन्धयामान्यमात्रं प्रत्यायकमभिन्नमेव न पुनः प्रत्याय्यभेदाद्भिनमत्रान्युपग-
म्यते । ततश्च निमित्तनिमित्तिनोः साम्यात्संख्यातानुदेशः सहच्छत इति न किञ्चिदनिष्टम् ॥१००॥

अथ प्रत्याय्यप्रत्यायकयोरन्यत्राप्यभेदं दर्शयितुमाह—

यस्येत्येतदणो रूपं संज्ञिनामभिधायकम् ।

न हि प्रतीयमानेन ग्रहणस्यास्ति सम्भवः ॥१०१॥

इश्च अश्च तद्यम् । तस्य यस्य । यदेतत्संस्काराकारयो रूपमणः^२ प्रत्यायकं तत्संज्ञिनानि-
वर्णावर्णानामभेदात्प्रत्यायकं भवति । तेन ईकाराकारयोरपि सौपर्णयो वनतेय इत्यत्र लोपः प्रवर्तते ।
यदि चात्र प्रत्याय्यप्रत्यायकयोरभेदो नाश्रीयते तदा प्रतीयमानेन प्रत्याय्यमानेनान्येषां ग्रहणस्य प्रत्या-
यनस्यैव सम्भव इति नात्रेष्ट सिध्येत् । तस्मात्तन्त्रेणोच्चारितमेकमेवोभयोः प्रत्यायकं संसृष्टरूपत्वादित्य-
स्त्येव श्वेतो धावतीत्यस्मादुभयार्थप्रतीतिः ॥१०१॥

१. पा० १।२।२७॥

२. ऽप्रसिद्धेह—का०. स चापपाठः ।

३. पा० महा० भा० १।२।२७॥ वा० १॥

४. पा० महा० भा० १।२।२७॥ वा० २, ३॥

५. इति नास्ति—हा०.

६. लृडलृटोर्ग्रहणे—ख, टीकाकोशाश्च. नायं
समीचीनः पाठः । यदि लृडलृटौ ग्रहणौ
स्यातां तर्हि तयोर्ग्रह्यं किं स्यादिति चोद्यम-
वतरति तच्चासमायेयम् । टीकाकृतापि नायं
पाठः प्रतीयः । स्यतामी लृलुटोरित्यत्र
लृशब्देनान्योऽस्तेनैव वक्ष्यमाणत्वात् ।

७. परि—टीकाकोशाः ।

८. पा० ३।१।३३॥

९. पा० १।३।१०॥

१०. पा० महा० भा० १।३।१०॥ वा० ४, ५॥

तत्र प्रथमस्यायवायाव एव इति पाठः ।
अत्र काशिकः सम्पादकोऽपेक्षिततमस्यपि
दोष इति पदे किमित्युपेक्षत इत्युत्प्रेक्षित-
नार्हामः ।

११. चोद्यमेव—ज.

१२. °मगोः—क०. अत्र द्विवचन किनिमित्त-
मिति तत्र भवान् काशिकः सम्पादक-
स्य वेदः ।

१३. प्रत्यायनस्य सम्भवः—क०. न च नान्य-
पाठः । विरुद्धार्थप्रतीतिः । एतद्ग्रहण-
भानमेव वीजं स्यात् ।

अत्रान्तरवाक्योपप्रावनेनेतद्रोभयार्थप्रत्यायकं भविष्यतीति दृष्टान्तेन प्रदर्शयितुमाह—

ऊ इत्येतदभिन्नं च भिन्नवाक्यनिबन्धनम् ।

भेदेन ग्रहणं चास्य पररूपमिव द्वयोः ॥१०२॥

ऊकाल इत्येतदुपात्तम् । तद्वस्वदीर्घप्लुतानां त्रयाणां सामान्येनाभिन्ने रूपं बोद्धव्यम् । तत्रैतदेकं प्रदृगकवाक्यस्थानीयमवान्तरवाक्यनिबन्धनं भवतीत्याह—भिन्नवाक्यनिबन्धनम् इति । ऊकालोज्झस्वमंजः । ऊकालो दीर्घमंजः । ऊकालः प्लुतमंजो बोद्धव्य इति । अतश्च यदा संमृत्वा-
दस्याभेदेनैव ग्रहणं प्रत्यायकं स्थितं तदा ऊ इत्येतद्रूपं भिन्नवाक्यनिबन्धनमेव भवति । यथा पररूपं संमृत्वादेकमपि द्वयोः प्रत्यायकं दृश्यते तथैतद्रोद्धव्यम् । ततश्च श्वेतो धावतीत्यादाववान्तरवाक्योप-
प्रावनेनाभयार्थता भविष्यतीति योजनीयम् ॥१०२॥

शब्दानां भेदपक्ष एव वार्तिककारस्याभिरुचित इति दर्शयितुमाह—

प्लुतस्याङ्गविवृद्धिं च समाहारमचोस्तथा ।

व्युदस्यता पुनर्भेदः शब्देष्वत्यन्तमाश्रितः ॥१०३॥

प्लुतावैष इदुती इत्यत्रोक्तम्—अङ्गविवृद्धिर्नोपपद्यते । न ह्यचोवयवोऽकार इकार उकारा वा इत्येवमङ्गविवृद्धिं व्युदस्यता नावत्र शब्दानेकत्र संमिलितविति र्ये उपदर्शितः प्रागभेदः स पराकृतः । तथाऽचोः समाहारं व्युदस्यता भेद एवेत्यत इति यदाह—समाहारोऽचोश्चेन्नाभावादौ इति । तस्मात् श्वेतो धावतीत्यादौ सदृशयोर्मेलनमनुपदमवान्तरवाक्योपप्रावनेन, तन्त्रन्यायसमाश्रयणेन वा समर्थनं तज्ज्याय इति ॥१०३॥

अथ तन्त्रमुपगंहतमुपक्रमे—

अर्थर्चादिषु शब्देषु रूपभेदः क्रमाद्यथा ।

तन्त्रात्तथैकशब्दत्वे भिन्नानां श्रुतिरन्यथा ॥१०४॥

यथा क्रमवशेन कचोर्द्धम अर्थर्च इति एकस्यैव शब्दस्य रूपभेदस्तथा तन्त्रन्यायाश्रयणेनैक-
शब्दत्वे भिन्नानां रूपाणामन्यथा श्रुतिर्भिन्ना श्रुतिर्वोद्भव्येति तन्त्रमुपगंहतम् ॥१०४॥

१. यस्य—क १.२.१.७, ग १.३.४.

२. पा० ८।२।१०६॥

३. इदं भाष्ये एतयानुपूर्व्या नोपलभ्यते ।

इदमर्थत उद्धरणम् ।

४. इति नास्ति—का०, अत्र परिष्कर्तवापरा-
ध्यति ।

५. पा० महा० भा० १।२।३१॥१ वा० ॥

६. न ज्यायः—ज. पौर्वापर्यपरामर्शनास्यासाधु-

त्वमभिव्यज्यते । वार्तिककारीय मतं व्या-

ख्याय तदेव चाङ्गीकारपूर्वकं हेतुकृत्य

पूर्वोक्तस्य समर्थनस्य ज्यायस्त्व कथं

प्रतिषेधेत् । अतस्तदप्रतिषेधनमेव न्याय्यम्

तदिति पाठोपि न नो बद्धी रुचिः । यदि

तच्छब्द उपेक्षयेत् तार्थो मनागपि हीयेत ।

७. क्रमो यथा—क १.२.५.७.

८. अचोर्द्धम्—का०, अनर्थकः पाठः ।

एतदेव स्फुटीकर्तुमाह—

संहिताविषये^१ वर्णाः स्वरूपेणात्रिकारिणः ।

शब्दान्तरत्वं यान्तीव शक्त्यन्तरपरिग्रहात् ॥१०५॥

स एव शब्दोऽनेकशक्तिवर्णतया संहिताविषये प्रतिभासत इत्येकस्यैव श्वेतशब्दस्य संहितयो-
च्चारणाच्छक्त्यन्तरपरिग्रहेणोभयार्थप्रत्यायकत्वं मन्यते ॥१०५॥

एकस्यापि निमित्तभेदाद्देद उपजायत इति दृष्टान्तप्रदर्शनेनाह—

इन्द्रियादिविकारेण दृष्टं ग्राह्येषु वस्तुषु ।

आत्मत्यागादृते भिन्नं^२ ग्रहणं सै क्रमः श्रुतौ ॥१०६॥

यथा काचाद्युपहतचक्षुषामेकाकारमपि वस्तु नानारूपतयावभासते तथा संहितावशादेकोपि
शब्दो रूपान्तरेणावभासते ॥१०६॥

एतदेवोपसंहरतुमाह—

अभिधानक्रियायोगाच्छब्देष्वविकृतेष्वपि ।

रूपमत्यन्तभेदेन तदेवैकं प्रकाशते ॥१०७॥

अभिधानक्रिया संहितयोच्चारणमेव । तथा योगात्तत्सम्बन्धादविकृतेष्वपि शब्देष्वेकमेव
शक्त्यन्तरपरिग्रहादत्यन्तभेदेन प्रकाशते ॥१०७॥

अथेतदेवागमविषये दृश्यते तेन संवादयितुमाह—

ऋचो^३ वा गीतिमात्रं वा साम द्रव्यान्तरं न तु ।

गीतिभेदाद्विगृह्यन्ते ता एव विकृता ऋचः ॥१०८॥

ऋच एव तथोदीरिताः सामाख्यां यथा प्रतिलभन्ते । विशेषेणोदीरणमात्रं वा साम । यथो-
च्यते—गीतिषु सामाख्यां इति । ऋचो वा सामेत्येतत् ज्ञापयितुमाह— गीतिभेदाद् इत्यादि ।

तदेव भेदाभेदविवक्षाभिनेन प्रत्याय्यप्रत्यायकभावेन अत्यन्तभेदरूपेण वा संहिताविषये

१. °विषया—ग १.३.४.

२. भिन्न—ज

३. स—क १.२.५.७, ग १.३.४, छ १.

अयुक्तः पाठः । किञ्चिद्ब्रथन्यत्र वर्तमानम-

न्यत्र संक्रामति यथा तथा श्रुतौ शब्दे

संहितावशाद् रूपनानात्वमित्यर्थसौलभ्येपि

आत्मत्यागादृते इन्द्रियादिविकारेण ग्राह्येषु

वस्तुषु भिन्नं ग्रहणं दृष्टमिति वाक्येन्वयदौ-

र्लभ्यान्नायं पाठोभिरुचितोऽस्माकम् ।

४. °क्रियाभेदात्—क १.२.५.७, ग १.३.४.,

ज, का०.

५. °छन्देषु वि०—क १.२.५.७, ख

६. तदेवैकं—ग १.३.४ । तदेकत्वं—क १.५.७

उभयः पाठोऽसमञ्जसः । तदेति श्रूयमाणं

कदेत्याकाङ्क्षा भवति ।

७. ऋच्यध्वुडं साम गीयते इति हि च्छन्दोगा

आमनन्ति ।

८. भेदात्तु गृह्यन्ते—ग १.३.४.

९. ज० सू० २।१।३६॥

वर्णाः इत्यत्रोक्तप्रकारेण तन्त्रेण तत्प्रतिपक्षेण वाऽवान्तस्वाक्योपप्लवनरूपेण श्वेतो धावनीत्यत्रैकत्रेपि वाक्यस्वार्थभेदो भविष्यतीति नास्मत्पक्षे पदानामनभ्युपगमेपि काचित्क्षतिः ॥१०८॥

अथ पुनरपि तन्त्रन्यायेनैतन् समर्थयितुमाह—

उपायाच्छ्रुतिसंहारे भिन्नानामेकशेषिणाम् ।

तन्त्रेणोच्चारणे तेषां शास्त्रे साधुत्वंमुच्यते ॥१०९॥

उपायात्तन्त्रलक्षणाद्भिन्नानामपि शब्दानामेकस्यां श्रुतौ संहारः संश्लेषो गीर्णत्वम् । कीदृशानां भिन्नानामित्याह—एकशेषिणाम् इति । एकशेषसाधर्म्यात्तन्त्रेणोच्चारिता अप्येकशेषिण उच्यन्ते । यथोक्तवार्तिककृता हलन्त्यमेकशेषनिर्देशाद्वा इति । तैकशेषिणां तन्त्रन्यायवतामिति यावत् । उपायादित्यादेः पूर्वस्य श्लोकस्य स्फुटीकरणायोक्तम्—तन्त्रेणोच्चारणे इत्यादि ॥१०९॥

तस्मादेवत्रिये त्रिये भिन्नानामपि शब्दानां किञ्चित् सादृश्यमुपादाय तन्त्रेणैव प्रतिपादनं कार्यमित्याह—

परिगृह्यं श्रुतिं चैकां रूपभेदवतापि ।

तन्त्रेणोच्चारणं कार्यमन्यथा ते न साधवः ॥११०॥

यद्यपि च सरूपाणां वाक्यानां शास्त्रेण साक्षात्तन्त्रेण प्रतिपादनं न कृतम् । नाप्येकशेषस्य प्रतिपादनम् । तथापि समानन्यायत्वात्पर्यवस्यति शब्दानुशासनोपयोगीति प्रतिपादितमुक्तमेवेत्युच्यते इति प्रतिपादयितुमाह—

सरूपाणां च वाक्यानां शास्त्रेण प्रतिपादितम् ।

तन्त्रेणोच्चारणादेकं रूपं साधूपलभ्यते ॥१११॥

एतदेव दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकमुपसंहरतुमाह—

१. इत्यत्रोक्तं प्रकारेण—का०. अपपाठः ।

२. इति काशिसंस्करणे न धृतम् । एवं कुर्वता संस्कर्त्रा न सम्यगनुष्ठितम् । तन्त्रेणेति पदसम्भरणे तच्छब्देन तदपगमश्च तत्प्रतिपक्षेणेत्यस्याभिधेयमेव दुर्वोधं स्यात् ।

३. °न्यायनं तन्—छ १.

४. उपायाः श्रुति°—ग १.३ ४.

५. °मिष्यते—ख, टीकाकोशाश्च.

६. पा० महा० भा० १।३।३। वा० ५॥ तत्र हलन्त्यमिति मन्त्रं, शिष्टं वार्तिकम् ।

७. परिगृह्य—टीकाकोशाः.

८. चैकं—ख, छ इति विहाय टीकाकोशाः, का०.

९. रूपं भेद°—ख, छ ५ इति विहाय टीकाकोशाः, का० चैकं रूपम् इत्येतौ पाठौ न सम्यगुच्यते घटनामिति नोपात्तौ ।

१०. इत्यस्य श्लोकस्यावतरणिकैव व्याख्यानमिति न व्यतिरिक्तात्र टीका व्यरचि पुण्यराजेन । एवमेव १११ तमेपि बोद्धव्यम् ।

११. शास्त्रेणाप्रति°—क १.२.५.७.

एतच्चावतरणिकया न सहच्छत इति नाहृतम् । तत्र हि टीकाकारः कारिकापाठप्रतिपादितमित्येवंरूपं धृत्वा उक्तमित्यनेन व्याचष्टे ।

एकस्यानेकरूपत्वं नालिकादिपरिग्रहात् ।^१

यथा तथैवं तन्त्रात्स्यात् बहूनामेकरूपता ॥११२॥

यथैकोपि ध्वनिर्नालिकादिपरिग्रहोपधानवशात्तानाविधपडजकपभादिरूपभेदवानुपजायते । तथा तन्त्रममाश्रयणेन आ इतः श्वेत इत्येवमात्मकानां भिन्नानामपि शब्दानामेकरूपता श्वेत इत्येव-
रूपतेति न कश्चित्तत्र दोषः ॥११२॥

इदानीं यदुक्तमवान्तरवाक्यानामर्थवत्त्वं न स्यादिति तत्प्रतिविधानुमाह—

यथौ पदसरूपाणां वाक्यानां सम्भवः पृथक् ।

तथा वाक्यान्तराभावे स्यादेषां पृथगर्थता ॥११३॥

यथाऽखण्डपक्षे वाक्यानां पदसरूपाणामवान्तरवाक्यानामपोद्धारबुद्ध्या सम्भवमुपकलयार्थस्तेषां
सङ्गवाक्योपयोगी व्यवस्थाप्यते । यदि तथा न प्रकल्येते न तदा महावाक्यार्थमभ्यनयः स्यात् ।
तथा वाक्यान्तराभाव एषां पृथगर्थता स्यात् । यावताऽपोद्धारसमाश्रयणेन वाक्यान्तराण्युपकलय
पृथगर्थत्वमसत्यमप्येषामभ्युपगम्यत इति नास्त्यवान्तरवाक्यानुपपत्तिचोद्यम् ॥११३॥

इदानीं प्रयोजनं वाक्यार्थं इति पक्षं^२ दृषयितुमाह—

अभिधेयः पदस्यार्थो वाक्यस्यार्थः प्रयोजनम् ।

यस्य तस्य न सम्बन्धो वाक्यानामुपपद्यते ॥११४॥

वाक्यस्यार्थो वाक्यप्रयोजनमुच्यते । न त्वभिधेयः । कस्यायमर्थः स्यादित्याह—अभिधेयः
पदस्यार्थः इति । पदानामर्थोऽभिधेय उच्यते । एतन्निराकरोति—यस्य तस्य इत्यादि । एवंवादिनः
परस्परं वाक्यानां सम्बन्धो न स्यात् । कीलायःशलाकाकल्पानां वाक्यानां किंकृतः सम्बन्धो भवति ।
अभिधेयद्वारकः परस्परं संबन्धः स्यात् । अभिधेयं च वाक्यानां नास्तीत्यसम्बन्धानि वाक्यानि
प्राप्नुवन्तीति यत् किञ्चिदेतर्त् ॥११४॥

अथान्विताभिधानसमाश्रयणेनैतत्समर्थयितुमाह—

तत्र क्रियापदान्येव व्यपेक्षन्ते परस्परम् ।

क्रियापदानुषक्तस्तु सम्बन्धोऽर्थः^३ प्रतीयते ॥११५॥

१. एकधानेक^०—ग ३.४.

२. एतदनुसृतं भाष्यटीकायां हरिराह यथा—

यथा वा नालिकयोच्चार्यमाण एव देशविशे-
षादनेकः प्रतिश्रुतव्याच्छब्द उपलभ्यते
न चास्यानेकत्व लोके । पृ० १३६ क.

३. तथैक—ग ३.४.

४. तत्र स्यात्—ज, का०. अनर्थकः पाठः ।

तत्रेति पाठस्याभ्युपगमे न ज्ञायते कया
विधया बहूनामेकरूपता भवतीति । एत-

द्विदुषा काशिकेन परिष्कर्त्रा नात्र विमर्शः
प्रवर्तित इति चित्रीयामहे ।

५. तथा—का०.

६. प्रकल्पेत—छ ४, ज, का० । कल्पेत—ज

७. पक्षे—का०. अपपाठः ।

८. चित्—ज, का०.

९. ^०नुषक्तश्च—टीकाकोशाः.

१०. ऽतः—टीकाकोशाः मूलकोशेषु तु नैकत्राय
पाठः समुपलभ्यत इति नैष मूले धृतः ।

क्रियापदमाक्षिप्तमस्तथापन्नवात् निराकाङ्क्षं सम्पद्यते । क्रियापदानुपक्तः परस्परगम्बन्धो
निराकाङ्क्षस्त्वस्मादुपापन्न इति न कश्चिन्न क्षतिः ॥११५॥

तनु चाक्षिप्तनाभिधानं न युक्तमिव प्रतिभाति । तथा हि यदि प्रथममेव सकलविशेषयुक्तो
वाक्यार्थोन्नतः स्यात् तदुत्तरकारुभाविनां गवादीनामभिधाने न किञ्चिन्प्रयोजनमुत्पद्यामः । अवग-
तार्थानां हि पदानां पुनर्वचने वचनप्रमापयत इत्याशङ्क्य समर्थयितुमाह—

आवृत्तिरनुवादो वा पदार्थव्यक्तिकल्पने ।

प्रत्येकं तु समाप्तोर्थः सहभूतेषु वर्तते ॥११६॥

अवगतार्थानामव्यावृत्तिर्नियमाय भविष्यति । उक्तस्य वार्थस्य स्फुटीकरणायानुवादस्तेषा-
मसाविति नास्त्यानर्थक्यम् । एवमपि पूर्वस्य पूर्वस्य तिरोहितत्वात्सहत्वाम्भवादन्यस्यासम्भवादर्थ-
नवगम एव । एकस्मादेव च पदात्समस्तविशेषान्वितस्य वाक्यार्थस्याप्रतीतेरुत्तरेषां चानवगतार्थानां
नियमानुवादपरिकल्पनायोगादसमञ्जस एवान्विताभिधानपक्षः । यदा पुनः सहभूतेष्वेवासौ प्रत्येकं
समाप्तोर्थे इत्युच्यते । यथोक्तम्—

व्यक्तोपव्यञ्जना^१ सिद्धिरर्थस्य प्रतिपत्तु^२ इति । तदा नास्त्येव सहभूतानामुपादाने
वैफल्यमिति न कश्चिद्दोषः ॥११६॥

तदेवं सङ्घातादीन्युद्दिष्टानि प्रासङ्गिकविचारसहितानि व्याख्यातानि । आख्यातं वाक्यमिति
दर्शयिष्यते । वाक्यव्याख्याप्रसङ्गेन च वाक्यार्था अपि संसर्गसंसृष्टिनिराकाङ्क्षपदार्थप्रयोजनलक्षणाश्चत्वार
उपदर्शिताः । प्रतिभां क्रियां च दर्शयिष्यति ॥११६॥

नन्वेकस्यैव वाक्यार्थस्य कथं विकल्पप्रपञ्च इत्याशङ्क्य निरूपयितुमाह—

अविकल्पेऽपि^३ वाक्यार्थे विकल्पा भावनाश्रयाः ।

वाक्यार्थोऽविकल्प एव निर्विभाग एवाभ्युपगन्तुं युक्तः । तस्मिंश्च तथाभूतेपि येऽमी विक-
ल्पास्ते पुरुषाणामनेकशास्त्रभावनासमाश्रया बोद्धव्याः । न वस्त्वनुपातिन इति । तद्वाक्यार्थे एक एव
युक्तः ॥

एतदेव प्रतिपादयितुमाह—

अत्राधिकरणे वादाः पूर्वेषां बहुधा गताः ॥११७॥

अस्मिन्नधिकरणे विचारस्थाने पूर्वेषामाचार्याणां प्रवादा बहुधा गताः शास्त्रसंस्कारवासित-
चेतसां नेषामिति कस्य पर्यनुयोगः क्रियते ॥११७॥

परमार्थतस्तु वाक्यार्थे एक एव, सर्वोपि शब्दः प्रतिभाया एव हेतुगति तत्स्वरूपमिदानीं
प्रस्तावयितुमाह—

१. युक्तचापन्नमिव—छ १.

२. पदार्थापत्तिक०—ग ३.

३. इति नास्ति—का०, ज.

४. वा० प० २११८॥

५. व्यञ्जनात्—ज.

६. अविकल्पित—ग १.३.४.

७. वाचां—ग १. ३. ४. वाचामित्यनुक्तमपि

गस्यत इति तदुपादानं नानीवोपयुज्यत

इति वादा इत्येवोक्तं ।

८. गता—क १.२.५.७.

अभ्यासात्प्रतिभाहेतुः सर्वः' शब्दोऽपरैः' स्मृतः' ।
बालानां च तिरश्चां च यथार्थप्रतिपादने ॥११८॥'

अपरैराचार्यैः । सर्वः यः कश्चिच्छब्दः स प्रतिभाहेतुः । जडानामपि प्रतिभाहेतुरित्याह—
बालानाम् इत्यादि । आस्तां विदितसमयस्य किं न भविष्यत्यसौ प्रतिभाहेतुः । येयविदितसंकेता
अमी बाला जडप्राया वा निर्यश्चः तेषामप्यनादिवासनावशात्तदर्थः प्रतीयमानो दृश्यते शब्दः । तथा
च जडानामपि प्राणिनां नियतपदः शब्दः सम्बोधनायोदीर्यते । तेन प्रतिनियतजात्यनुसारेणैव निय-
तैव काचित्प्रतिभा प्रबोध्यत इति तन्मूल एव सर्वः कश्चित्तेषां व्यवहारः ।

अनेनेतदुच्यते—यदि यं प्रतिभा सर्वप्राणिसंबंधे शब्दनिमित्ता सकलव्यवहारमूलभूताऽनपद-
वनीया । तदपहं स्वस्मैव विप्रलभ्यते । तत्प्रतिभाभ्युपगमो वश्याश्रयणीयः ॥११८॥

अभ्यासात्प्रतिभाहेतुरित्युक्तम् । तत्राभ्यासः किमिदानीन्तन उत जन्मान्तरभावी तस्य च किं
स्वरूपमित्याशङ्क्याह—

अनागमश्च सोऽभ्यासः समयः कौश्चिदिष्यते ।'

१. सर्वः शब्दः—क १.२.५.७. तत्त्वसंग्रहे
विधिविवेके च । शब्दः सर्वो—सर्वेषु टीका-
कोशेषु.

२. परैः—क १.२.५.७.

३. समामतः—तत्त्वसंग्रहे विधिविवेके च.

४. तत्त्वसंग्रहे विधिविवेके च पृष्ठयोः २८६, १०

उदाहृतं व्याख्यातं च. तत्त्वसंग्रहे तावदेवं
व्याचष्टे कमलशीलः—शब्दस्य क्वचिद्विषये
पुनः पुनः प्रवृत्तिदर्शनमभ्यासः । नियत-
साधनावच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनुकूला प्रज्ञा
प्रतिभा । सा प्रयोगदर्शनावृत्तिमहितेन
शब्देन जन्यते । प्रतिवाक्यं प्रतिपुरुषं च
सा भिद्यते । स तु तस्या अपरिमाणो भेदः
शब्दव्यवहारस्यानन्यात् शक्यते विधानु-
मित्यत आह—बालानां च तिरश्चां चे-
त्यादि । यथैव शङ्कुशाभिघातादयो हस्या-
दीनामर्थप्रतिपत्तौ क्रियमाणायां प्रतिभाहे-
तवो भवन्ति । तथा सर्वेऽर्थवत्स-
म्मता वृक्षादयः शब्दा यथाभ्यासं प्रति-
भामात्रोपसंहारहेतवो भवन्ति न त्वर्थे
साक्षात् प्रतिपादयन्ति । अन्यथा हि कथं

परस्परपराङ्मताः प्रवचनभेदा उत्पाद्यकथा-
प्रबन्धाश्च स्वविकल्पोपरचितपदार्थभेदशो-
तकाः स्युर्गिति ॥

विधिविवेके न्यायकणिकायां वाचस्पतिमिश्रा
एवं व्याकुर्वन्ति—

अभ्यासजनितां भावनामभ्यासशब्देनाह ।
कार्यं कारणोपचारात् । नाभिधानार्थानोर्थ-
बोधः शब्दादपि त्वभ्यासाधीनः । यथा
द्वि खलु कशाङ्कुशाभिघातादयो नभिधायका
अपि त्राजिगजादीनामभ्यासात्स्वनः प्रवृत्ति-
निवृत्तिहेतुमर्थप्रतिभासां प्रतिभां भावयन्तः
प्रवर्तका निवर्तकाश्च तथा संक्षेपतः सर्वैः
शब्दो व्युत्पन्नानामव्युत्पन्नानां चेह जन्मनी-
त्यर्थः ॥ अयं च प्राग्भवीयोऽभ्यासो वरया-
भ्युपेय इत्यत्र दृष्टान्तमाह—बालानां च
तिरश्चां च यथाऽर्थप्रतिपादने । अथाभास-
प्रतिभोत्पादनेन चार्थप्रतिपादनमुक्तम् ॥

५. विधिविवेके ११ पृष्ठ उदाहृतं व्याख्यातं
च. हेलाराजेनापि सम्बन्धसमुद्देशे सम्बन्ध-
शब्दे इत्यादिश्लोकव्याख्यायां संगृहीतम् ।

स चाभ्यासोऽनागम इदानीन्तनो न भवति । न हि बालस्य तदेवोपदिष्टं केन चिदिति जन्मान्तरभाष्येव । स च समय इष्यते । संकेतस्वरूपोवाविष्यत इति स्वरूपमेवास्य स्फुटयितुमाह—

अनन्तरमिदं कार्यमस्मादित्युपदर्शकः ॥११६॥

स चानन्तरमिदं कार्यमित्युपदर्शनस्वभावः । यथा कशाभिघातमात्रसमन्तरमेव बाजिनोति-
यौन्ति अङ्कुशाभिघातेन च गजा, एवमन्येपि यथास्वं प्राणिनोऽनादिवासनाभ्यासवशेन प्रतिभातः
समुचितव्यवहारं कुर्वन्तो लोकयात्रां निर्वाहयन्तीति स्थितम् ।

एवमखण्डमेव वाक्यं प्रतिभा च वाक्यार्थ इति समाश्रयणीयम् । पदपदार्थापोद्धारमाश्रित्य
प्रतिनिध्यादिकल्पनं प्रायश्चित्कादिन्यायनिर्वाहश्च भविष्यतीति व्यवस्थापितम् ॥११९॥*

अथ पदार्थप्रविभागश्चेत्समाश्रितस्तदुच्यतां पदस्यार्थ इति प्रविभागप्रसङ्गात्पदार्थविवेचनं
सतभेदेन कर्तुमाह—

अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् ।

अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाहुर्गवादिषु ॥१२०॥*

सर्वशब्दानामपरामृष्टाकारविशेषमर्थमात्रं वाच्यमिति केचिदाहुः । एतत्सर्वशब्दानां प्रत्याख्यल-
क्षणं प्रत्याख्यस्य वाच्यस्य लक्षणं बोद्धव्यम् । केन तुल्यमेतत्स्यादित्याह—अपूर्वदेवता इत्यादि ।
अपूर्वदेवतादिर्पदेषु हि नाकारप्रथमम् । यत्तु गवादिपदेषु आकारप्रथमं तन्नान्तरीयकतया बोद्धव्यम् ।
अन्यथा ऽपूर्वशब्दाद्देवताशब्दात् स्वर्गशब्दादश्वगवादिशब्दवदाकारादिप्रथमं स्यात् । यतश्च तेभ्यो
नास्याकारादिप्रथममतीर्थमात्रमेव तैः प्रत्याख्यत इति युक्तम् ॥१२०॥*

अथ गवादिशब्देभ्य आकारादिप्रथमं दृष्टं ततश्च तद्वक्तुं शक्यं यद्विशिष्टपदार्थप्रत्ययो
युक्त इत्याशङ्क्याह—

१. तदेवो°—छ १, का०.

२. °त्युपदर्शनम्—ख, टीकाकोशाश्च.

३. °नोभियान्ति—ज, का०.

४. श्रीवाचस्पतिमिश्रा विधिविवेके न्याय-

कणिकायामिसं श्लोकार्थमेव व्याचख्युः—

अनागमश्च सोभ्यासः ।

आगम्यन्ते प्राप्यन्ते स्मादिति कारणमागमः ।

अविद्यमान आगमो यस्मिन्नभावनागमोऽ-
नादिरित्यर्थः ।

समयः कैश्चिदिष्यते इत्यादिमत्तामाह ।

नेयायिकादयो हीश्वरनिर्माणं शब्दार्थ-

सम्बन्धं समय इत्याचक्षते । स चाभ्यासस्य,

भावनाया विषय इत्यभ्यास उक्तः ॥

५. तन्त्रवार्तिके १।३॥ इत्यस्य व्याख्यायां

तत्त्वसंग्रहे २८२ पृष्ठं चोदाहृतम् । अनन्त-

रोदिने तु व्याख्यातं च ।

६. देवतादिषु—का०.

७. अत्रास्य तत्त्वसंग्रहपञ्जिकागता व्याख्या
संक्षिप्य लिलिखते—

इतिशब्दो भिन्नक्रमः, अस्त्यर्थ इत्यस्यानन्तरं

सम्बन्धते । अस्त्यर्थ इति यदेतत्प्रतीयते

तत्सर्वशब्दानां प्रत्याख्यस्याभिधेयस्य लक्ष-

णम् । तेन गवादिष्वर्थेषु विषयभूतेषु

यद्गवादिशब्दप्रत्याख्यं तदपूर्वदेवतास्वर्गैस्तु-

ल्यमित्याहुः । यथैव ह्यपूर्वादिशब्दा नाकार-

विशेषं बुद्धिषु संनिवेशयन्ति तथा दृष्टार्थेष्वपि

गवादिशब्देषु तुल्यम् । यस्तु गवादिशब्देषु

आकारविशेषपरिग्रहः केषां चिदुपजायते स

तेषां सिद्धान्तबलम् ॥

प्रयोगदर्शनाभ्यासादाकारावग्रहस्तु यः ।

न स शब्दस्य विषयः स हि यत्नान्तराश्रयः ॥१२१॥

मात्नादिनस्त्वव यदा गोशब्दप्रयोगे पठ्यति तद्दर्शनाभ्यासाच्च तत्राकारपरिग्रहो यः स शब्दस्य प्रययो न भवति । कर्मादियाह—स हि इत्यादि । तस्मात्प्रयागाभ्यासेन यत्नान्तराश्रय शब्दावगम्यतिरिक्तेन स प्रययं । तत्रश्च शब्दव्यापारो ऽसौ न भवतीति शब्दः यथेसात्रनेत्रापरासृष्टा-कारविशेषे वाच्य युक्तमित्येकः पक्षः ॥१२१॥

इदानीं कश्चिच्छब्दवाच्यः कश्चित्तत्राकारो ऽनुनिष्पादीति पक्षान्तरमाह—

के चिद्भेदाः प्रकाशयन्ते शब्देस्तदभिधायिभिः ।

अनुनिष्पादिनः कांश्चिच्छब्दार्थ इति मन्यते ॥१२२॥

के चिद्भेदा जात्यादयः शब्दवाच्याः के चित्तत्रार्थप्रयोजका अनुनिष्पादिन एव, तथा ताश्च शब्दार्थे इत्यपरे मन्यन्ते ॥१२२॥

एतदेव प्रत्याख्यातुमाह—

जातेः प्रत्यायके शब्दे या व्यक्तिरनुषङ्गिणी ।

न तद्व्यक्तिगतान् भेदान् जातिशब्दोवलम्बते ॥१२३॥

जातिशब्दा जातिमात्रं प्रत्याययन्ति । व्यक्तिस्तु तत्रानुषङ्गिणी । निगधिकरणाया जातेरस-म्भवादिति कृत्वा । तद्व्यक्तिगतानाकारविशेषान् जातिपदार्थपक्षे जातिशब्दो नावलम्बते ॥१२३॥

एतदेव व्यक्तीकृतुमाह—

घटादीनां न चाकारान् प्रत्याययति वाचकः ।

वस्तुमात्रनिवेशित्वात्तद्वृत्तिर्नान्तरीयका ॥१२४॥

घटादीनां प्रसिद्धानामाकारान्वाचकः शब्दो घटादिभिः प्रत्याययति पृथुवुद्भादगात्रागमात्रनि-शित्वात् । न हि सकलविशेषमहितमर्थे शब्दः प्रत्याययितुमलमिति तत्राकारविशेषावगतिर्नान्तरीय-क्येवानुनिष्पादि यव बोद्धव्या ॥१२४॥

नान्तरीयकत्वमेव प्रदर्शयितुमाह—

१. तु—ग ४.

२. यत्राकार°—का०. अपपाठः ।

३. शब्दा व्यापारो—का०.

४. °च्छब्दार्थानि—क १. २. ५. ७, ग १. ३. ४.

परमिदमशुद्धम् । निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि

न कर्मवृत्तिरिति नियमव्याक्रोषान् ।

५. जाति—ख, टीकाकोशाश्च.

६. तद्—क १. २. ५. ७, ख.

७. तान् व्यक्ति°—का०. एतत्परिग्रहे तु या व्यक्तिरनुषङ्गिणी इति प्रतिनिवेश्यमाकाङ्क्षति तन्न न श्रूयते । अर्थासङ्गतिरपि न कुटा ।

८. °पञ्चो—का०. अपपाठः.

९. °नान्तरीयकी—टीका कोशाः । परं तद् ह्यं सूत्रपादम् । महादिभ्यश्चे डीवृद्धम् ।

क्रिया विना प्रयोगेण न दृष्टा शब्दचोदिता ।

प्रयोगस्त्वनुनिष्पादी शब्दार्थ इति गम्यते ॥१२५॥

यत्रेतेति शब्दचोदिता क्रिया कर्त्रेकर्मसाधनसामग्री विना न दृश्यते । तत्रासौ साधनयोगो यथा तत्रानुनिष्पादी तथा शब्दार्थो ऽवगन्तव्य इत्युपसंहृतम् ॥१२५॥

अथ सर्व एवाकारा गुणप्रधानभावेन पदस्यार्थ इति तृतीयं पक्षं दर्शयितुमाह—

नियतास्तु प्रयोगा ये नियतं यच्च साधनम् ।

तेषां शब्दाभिधेयत्वमपरैरनुगम्यते ॥१२६॥

येन केनचिद् विना शब्दस्याभिधेयं न निर्वहति तत् सर्व साध्यसाधनात्मकं शब्दाभिधेयं वक्तुं युक्तम् । किं चित्प्रत्याप्यते, अन्यत्र नान्तरीयकत्वादवगम्यत इत्यपि न शोभनम् । किन्तु सर्वाकारमेवाभिधेयं गुणप्रधानभावेन तस्मात्प्रतीतमित्ययं पक्षः शोभनः ॥१२६॥

समुदाय एव तुल्यकक्ष्यतया शब्दस्यार्थ इति चतुर्थे पक्षं दर्शयितुमाह—

समुदायोऽभिधेयो^१ वाच्यविकल्पसमुच्चयः ।^२

ननु यद्याकारसमुदायं समुच्चितमेव प्रत्याययति तर्हि बहुवचनमेव तत्र स्यात् । अथ विकल्पितं प्रत्याययति तदा वचनविकल्पः स्यादित्याशङ्क्याह—अविकल्पसमुच्चयः इति । अविद्यमानौ विकल्पसमुच्चयौ यस्यासौ तथाभूतस्तस्मात्प्रतीयत इति सम्भाव्यते । एतच्चोपमासमुद्देशेऽर्थ-त्रिचाराणावसरे सविस्तरं प्रदर्शयिष्यति ।

अथ जातिगुणक्रियात्मकस्यार्थस्यासत्यभूतः संसर्ग एव शब्दार्थ इति पञ्चमं पक्षं दर्शयितुमाह—

१. मन्यते—टीकाकोशाः. परं नेदं टीकाकारेण पठितमिति शब्दार्थोऽवगन्तव्य इति तदुक्ते-
रवसीयते । लेखकस्तु २।१२१॥ इत्यत्र
गतेन 'शब्दार्थ इति मन्यते' इत्यनेन वासि-
तान्तःकरणैरत्रापि तथैव लिपीकृतमिति
नामम्भवि ।

२. गुणप्रधानं—का०. अपपाठः.

३. यस्मात्प्रतीतं—का. अपपाठः.

४. भिधेयः स्यादविकल्पं—टीकाकोशाः. मूल-
कोशेषु तु नैकत्राय पाठः ।

५. अथ श्लाकार्थस्तत्त्वसंग्रहे - ८४तमे पृष्ठ उदा-
हृतस्तत्र पत्रिकायां व्याख्यातश्च । सा च
व्याख्या विषयवैशद्यकरीति संगृह्यते—
केचिद् ब्राह्मणादिशब्दस्तपोजातिश्रुतादि-
समुदायो विना विकल्पसमुच्चयान्यामभिधी-

यत इत्याहुर्यथा वनादिशब्दैर्वादाय इति ।
तथा हि । वनमित्युक्ते धवो वा खदिरो वा
पलाशो वेति न विकल्पेन प्रतीतिर्भवति ।
नापि धवश्च खदिरश्च पलाशश्चेति समुच्च-
येन । अपि तु सामान्येन प्रतीयन्ते धवा-
दयः । तथा ब्राह्मण इत्युक्ते तपो वा
जातिर्वा श्रुतं वा, तपश्च जातिश्च श्रुतं चेति
न प्रतिपातमेवति । अपि तु साकल्येन
सम्बन्धनरव्यवच्छिन्ना तपः प्रभृतयः सं-
हताः प्रतीयन्ते इति । तत्र बहुवचनियते-
कसमुदायिभेदावधारणं विकल्पः । एकत्र
युगपदभिसम्बन्धमानस्य नियतस्यानैकस्य
स्वरूपभेदावधारणं समुच्चयः । अविद्यमानौ
विकल्पसमुच्चयौ यस्य स तथोक्तः ॥

अस्यो वापि संसर्गः शब्दार्थः केश्चिदिष्यते ॥ १२७ ॥

घटादिभिः शब्दार्थेऽदीनां जान्यादिसंसर्ग उच्यते । स चात्र तद्व्यतिरेकेणानुपलम्भादसत्य-
भूत एवोच्यते । तस्मान् समष्टः पदार्थ एव संसर्ग इति ॥१२७॥

अथ मन्यमेवास्योपाधिविचित्रितं शब्दवाच्यमिति षष्ठं पक्षमाह—

अस्योपाधि परस्मं तद्वा शब्दनिबन्धनम् ।

शब्दस्य वा स्वरूपमेवाभिधेयमिति समसं पक्षं दर्शयितुमाह—

शब्दो वाप्यभिजल्पत्वमागतो याति वाच्यताम् ॥१२८॥

अभिजल्पत्वमध्यास्वरूपत्वमागतः शब्द एव स्वरूपलक्षणः शब्दस्य वाच्यः ॥१२८॥

अभिजल्पस्वरूपमाह—

सोयमित्यभिसम्बन्धाद्रूपमेकीकृतं यदा ।

शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते ॥१२९॥^९

सोयमित्यभिसम्बन्धोऽध्यासाख्य उच्यते । तेन पदार्थस्वरूपमाच्छादितमेकीकृतमिव प्रत्याप्यते,
तदाऽभिजल्पः शब्द उच्यते । अध्यासवशाच्छब्दार्थयोरेकात्मत्वोप्यर्थास्यैव प्राधान्यमुपयोग-
वशात् ॥१२९॥^९

कच्चित्तु विषयभेदेन द्वयोरपि दृश्यत इति प्रसङ्गादभिधातुमाह—

४. अस्योपाधि—ग १.३.४.

अनुपदसस्योपाधि इति वक्ष्यमाणत्वात्तद्-
गतचेना लेखकोत्रापि तथैव न्यवीविशत् ।
यथापरः स्व-गज्ञके कोशे पूर्वत्र असत्यो
वापि इत्यस्य सत्त्वात् परत्रापि श्लोके
तदेवालेखीत् । तच्च विशेष्यतो भिन्नलिङ्ग-
त्वादनर्थकत्वाच्च व्यक्तमशुद्धम् । किं च ।
चिगन्तने तत्त्वसंग्रहे ग्रन्थेऽसत्यो वापि
इत्यस्योपलम्भादनभ्युपेयो दाक्षिणात्यानां
पाठ इति इड प्रतीमः ।

२. इदं तत्त्वसंग्रहे २८४ तमे पृष्ठ उदाहृतं
व्याख्यातं च यथा—

अन्ये तु द्रव्यत्वादिभिर्निर्धारितरूपैः
सम्बन्धो द्रव्यादीनां स शब्दार्थः, स च
सम्बन्धना शब्दार्थत्वेनासत्यत्वादसत्य
इत्युच्यते । यद्वा तपःश्रुतादीनां मेचकवर्ण-
वद्वैक्येन भासनादेषामेव परस्परमसत्यः
संसर्गः । तथा ह्येते प्रत्येकं समुदिता वा न

स्वेन रूपेणोपलभ्यन्ते किन्त्वलातचक्रवदेषां
समष्टः स्वरूपमुत्क्रम्यावभासत इति ॥

३. असत्यो वापि—स्व. यथोक्तमपपाठः ।

४. जन्यत्व—का०. अशुद्धं वक्ष्यमाणे श्लोके
ऽभिजल्पस्वरूपनिरूपणात् ।

५. अयं सम्पूर्णः श्लोकस्तत्त्वसंग्रहे ८४ तमे
पृष्ठ उदाहृतो व्याख्यातश्च यथा—

अन्ये त्वाहुः—यदस्योपाधि सत्यं स शब्दार्थ
इति । तत्र शब्दार्थत्वेनासत्या उपाधेः
विशेषा बलयाङ्गुलीयकादयो यस्य सत्यत्वात्
सर्वभेदानुयायिनः सुवर्णादेस्मान्प्राक्सन
तत्पत्यमस्योपाधि । शब्दनिबन्धनमिति ।
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमभिधेयमित्यर्थः । अन्ये
ब्रुवन्ते—शब्द एवाभिजल्पत्वमागतः शब्दार्थ
इति ॥

३. अयं श्लोकस्तत्त्वसंग्रहे २८० तमे पृष्ठ
उदाहृतो व्याख्यातश्च ।

तयोरपृथगर्थत्वे' रुढेरव्यभिचारिणि ।

किंचिदेव कचिद्रूपं^१ प्राधान्येनावतिष्ठते ॥१३०॥

नयोः शब्दार्थे सारं प्रापयशाद्देनियमादेश्वाव्यभिचारिण्यपृथगर्थत्वे एकत्पत्वे नति किं चिदेव रूपं योगवशात् कचिदेव लोके शास्त्रे वा प्राधान्येनोद्विक्तयाऽवतिष्ठते ॥१३०॥

तत्र लोकेऽर्थाद्येव प्राधान्यमित्यपि दर्शयितुमाह—

लोकैर्यरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते ।

अर्थरूपता प्रतिपन्नोऽर्थेन संदृक्त्वाच्च प्रायः शब्दः प्रवर्तते । अथ गौरित्यादि । तत्रार्थ एव वाच्यतया प्रधानमवर्णयते ।

शास्त्रे तु शब्दस्योभयरूपतापि विभागेन परिदृश्यत इत्याह—

शास्त्रे तुभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥१३१॥

शास्त्रे हि स्वरूपप्रधानो निर्देशः क्वचित् क्वचिच्चार्यप्रधानोपीत्युभयरूपता शब्दस्य दृश्यते ॥१३१॥

इदानीमर्थेषु न शक्तिः पृथगस्ति किं तु शब्दाधीनेति यथा ते शब्दविधीयन्ते तथैवावगम्यन्त इति स्वमाहात्म्योपस्थापित एव शब्दार्थ इत्ययमं पक्षं दर्शयितुमाह—

अशक्तेः सर्वशक्तेर्वा शब्दैरेव प्रकल्पिता ।

एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥१३२॥

अथ वा सर्वशक्तिगर्थो व्यवस्थितः । तस्य प्रतिनियतशक्त्यभिधानं शब्देनेति नवमं पक्षं दर्शयितुमत्रैवोक्तम्—सर्वशक्तेर्वा इति । शक्त्यर्थः कदा चित्क्रियारूपतयाभिधीयते । कदाचित्सिद्ध-रूपतयेति नियता क्रियादिरूपता शब्दार्थतया प्रतिपाद्यते ॥१३२॥

अथ वा बुद्ध्युपासुड एव शब्दस्यार्थो न वाच्य इति दशमं पक्षमुपदर्शयितुमाह—

यो वार्थो बुद्धिषिषयो वाच्यवस्तुनिबन्धनः ।

स वाच्यं^१ वस्त्विति ज्ञानः शब्दार्थ इति^२ गम्यते^३ ॥१३३॥

शब्दस्य बुद्ध्युपासुडस्य वैकल्पिकस्य यो बुद्ध्युपासुडो वाच्यवस्तुनिबन्धनः, यौच्यं वस्तु विक-

१. °पृथगात्मत्वे—क १.२.७, ग १.३.४.

८. कश्चिद्विद्यते—टीकाकोशाः, तत्त्वसंग्रहश्च ।

२. रुढिरव्यभिचारिणी—क १.२.५, ग १.३.४.

सम्यगिष्यते—लघुमञ्जूषायां ३:७ तमे

३. चिद्रूप—का०, अपपाठः.

पृष्ठे । मूलकोशेषु तु सर्वत्र 'इति गम्यते'

४. चा—का०.

उच्येव दृश्यते । मूलकोशानुसरणमेव

५. शक्त्यर्थः—का०, छ १, ज—संज्ञके तु पूर्व

न्यायादापतति ।

शक्त्यर्थ इति विन्यस्य पश्चात्संशोभ्येव

९. अयं श्लोकस्तत्त्वसंग्रहे २८: तमे पृष्ठ

लिखितम् ।

उदाहृतो व्याख्यातश्च सविस्तरम् ।

६. इति नास्ति का०

१०. वाच्य—का०, छ

७. वाच्य—क १.२.७, ख, टीकाकोशाश्च.

त्यजननद्रांण निबन्धने यस्य स तथाभूतः । स च वैकल्पिकोर्था भ्रमवशात् दृश्यविकल्पैकाकाराणा-
बद्दीरूपोऽपि बद्दीरूपतयाध्यस्तोऽध्यस्तमेव वस्त्ववगच्छामि शब्दादिति शब्दनिमित्तमिति शब्दार्थ
इत्यने ॥१३३॥

इदानीं गवादीनां शब्दानामाकारविशेषवानर्थोऽपूर्वप्रभृतीनां संविन्मात्रमपगमृष्टाकारविशे-
पमथ इत्येकादशं पक्षमाह—

आकारवन्तः संवेद्या व्यक्तस्मृतिनिबन्धनाः ।

ये^१ ते^२ प्रत्यवभासन्ते संविन्मात्रं ततोऽन्यथा ॥१३४॥

कश्चिच्छब्दः सन्नयाः प्रत्याख्या आकारविशेषवन्तो व्यक्तस्मृतिनिबन्धनाः प्रत्यवभासन्ते ।
कश्चिन्निगकाराः सन्निद्रुपाः प्रत्याख्यानं । तेषां तथैवार्थो व्यवस्थाप्यते ॥१३४॥

इदानीं प्रतिनियतवासनावशेनैव प्रतिनियताकारोऽर्थस्तत्त्वतस्तु कश्चिदपि नियतो नाभिधी-
यत इति द्वादशं पक्षमाह—

यथेन्द्रियं संनिपतद्वैचित्र्येणोपदर्शकम् ।

तथैव शब्दादर्थस्य प्रतिपत्तिरनेकधा ॥१३५॥

अविपरीतमाप्यर्थमिन्द्रियं दोषवशात्तानारूपमवभासयति यथा तथैव नियतवासनावसितचे-
तसां शब्दार्थप्रतीतिरिति नास्ति कश्चिन्नियत एकः शब्दस्यार्थः ॥१३५॥

एतदेव व्याख्यातुमाह—

वक्तान्यथैव प्रक्रान्तो भिन्नेषु प्रतिपत्तुषु ।

स्वप्रत्ययानुसारेण शब्दार्थः प्रविभज्यते ॥१३६॥

१. अत्रास्य श्लोकस्य तत्त्वसंग्रह—पञ्जिकागता
व्याख्या संक्षिप्य लिख्यते—बुद्धिविषयः
इति । बुद्धौ विपरिवर्तमानः, बुद्धिस्थ
इति यावत् । बाह्यवस्तुनिबन्धनः इति ।
मदसद्बाह्यं वस्तु निबन्धनमक्षरचिह्नस्थानीयं
स्वरूपमुपदर्शयितुं प्रक्रम्यते यस्य स बाह्य-
वस्तुनिबन्धनः । बाह्यं वस्त्विति ज्ञातः
इति । बुद्धिरूपत्वेनाविर्भावितो बाह्यतया
ध्यवसित इत्यर्थः । तथा हि यावद् बुद्धि-
रूपमर्थेष्वप्रत्यस्तं बुद्धिरूपमेवेति तत्त्वभा-
वनया गृह्यते तावत्स्य शब्दार्थत्वं नाव-
सीयते । तत्र क्रियाविशेषसम्बन्धाभावात् ।
न हि गामानय दधि खादेत्यादिकाः

क्रियास्तादृशि बुद्धिरूपे सम्भवन्ति ।
क्रियायोगसम्भवी चार्थः शब्दैरभिधीयते ।
अतो बुद्धिरूपतया गृहीतोऽसौ न शब्दार्थः ।
यदा तु बाह्यवस्तुनि प्रत्यस्तो भवति तदा
तस्मिन् प्रतिपत्ता बाह्यतया विप्रत्यस्तः
क्रियासाधनसामर्थ्यं तस्य मन्यत इति
भवति शब्दार्थः ॥

२. व्यक्तिस्मृति^०—क ५.७, ग १.३.४.

३. एते—ग १.३.४.

४. त्वतो^०—क १.२.५.७, ख, छ १, ज.

५. °दर्शनम्—क १.५.७.

६. °नुकारेण—ग १.३.४, टीकाकोशाश्च.

टीकाकृता टीकायान्तु स्वप्रत्ययानुसारेण
इत्येव धृतम् । इदमेव च श्रेयः ।

तथा हि साख्यजनसौगतप्रभृतयः प्रतिपत्निकौरेणान्यथैव शब्दाथ प्रतिपद्यन्ते । वक्त्रा तु विशेषिकादिना स्वप्रत्ययानुसारेण वक्त्रु प्रकान्तः । तथा च विशेषिकेणावयविन प्रतिपादयितु घटशब्दः प्रयुक्तः, साख्येगुणयमाशास्त्रमभिमन्यते, जनसौगतः परमाणुवचयमात्रमिति तथैव तस्मात्तत्परमर्थप्रतिपत्तिः ॥१३६॥

एतदेव व्यक्तयितुमाह—

एकस्मिन्नपि दृश्येथे दर्शनं भिद्यते पृथक् ।

कालान्तरेण चैकोपि तं पश्यत्यन्यथा पुनः ॥१३७॥

वस्तुत एकस्मिन्नेकरूपे दृश्येथे शास्त्रवासनाभेदादर्शनं ज्ञानमस्मिन् भिद्यते । एकोपि च पुरुषः सुगतदर्शनसंस्कृतयतिरन्यथाध्यवस्यत्यर्थ, कालान्तरेण विशेषिकशास्त्रश्रवणादन्यथेति ॥१३७॥

अतः किमित्याह—

एकस्यापि च शब्दस्य निमित्तैरव्यवस्थितैः ।

एकेन बहुभिश्चार्थो बहुधा परिकल्प्यते ॥१३८॥

एकस्य घटशब्दस्य निमित्तैः शास्त्रसंस्कारैरव्यवस्थितैरेकेन पुरुषेणानियतशास्त्रवासनावशात्क्रमेण बहुधार्थः प्रकल्प्यते । बहुभिश्च नानाशास्त्रसंस्कृतबुद्धिभिर्गुणपत् स्वप्रत्ययानुसारेण बहुधापि परिकल्प्यत इति किमत्र कुर्मः ॥१३८॥

अतः किमित्याह—

तस्माददृष्टतत्त्वानां सापराधं बहुच्छलम् ।

दर्शनं वचनं चापि नियमेवानवस्थितम् ॥१३९॥

यत् एव तस्माददृष्टतत्त्वानां पुरुषाणां दर्शनमनवस्थितम् । अदृष्टतत्त्वतया च सापराधम् । अत एव बहुच्छलं बहुविधवाधकाघ्रातम् । तथा सति वचनमपि तेषां तथैवेति तत्त्वकथनं सुदुर्गमवस्थितम् ॥१३९॥

ननु मन्येव परावगज्ञा मुनयः, तदनुसारेण सर्वे व्यवस्थापयिष्याम इति तदर्थमाह—

ऋषीणां दर्शनं यच्च तत्त्वे किं चिदवस्थितम् ।

न तेन व्यवहारोस्ति न तच्छब्दनिबन्धनम् ॥१४०॥

परमर्षीणां भगवतां दर्शनं तात्त्विकं भवति किन्तु परमार्थत व्यवहागमम्भवः । व्यवहारमाधनानां शब्दानां निबन्धनं न भवतीति न तेन व्यवस्था । व्यवहाग्वेलाया वा तेष्यदृष्टतत्त्वमदृशा इति पुनरव्यवस्थैव । यदुच्यते—

१. °नुसारेणा°—का०. निकृष्टः पाठः ।

नितान्तमुत्तानम् ।

२. क्वचित्—क २, ख.

४. नुसारेण—ठ १, का०.

३. वैकोपि—का०. विकल्पस्यात्र स्फुटमनभि-

५. वापि—क १.२.५.७, ग १.३.४.

प्रेतत्वात्समुच्चयवचनश्चकार एवेष्यत इति

६. विपर्यासेन पाठः—क १.

रूपणव्यपदेशाभ्यां लौकिके वर्त्मनि स्थितौ ।

ज्ञाने प्रत्यभिलाषे च सदृशौ बालपण्डितौ ॥ इति १४०॥

ननु पुरुषबुद्धयो विचित्रा भवन्तु । प्रत्यक्षेण खलु वयं यथावदर्थो दृष्टः तथैव व्यवहरिष्याम
इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षव्यवस्थितिमाह—

तलवद् दृश्यते व्योम खद्योतो हन्यवाडिव ।

नैव चास्ति तलं व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥१४१॥

अतिनिर्मलं गगनतलमित्यत्रिस्तुतदशामप्युक्तिर्दृश्यते । तदत्र किं कुमः ॥१४१॥

यत्पुनरुपपत्त्या निश्चीयते तद् दृष्टमित्येव तथैवोपगम्येतत्पुनमहरनाह—

तस्मात्प्रत्यक्षमप्यर्थं विद्वानीक्षेत युक्तितः ।

न दर्शनस्य प्रामाण्याद्दृश्यार्थं प्रकल्पयेत् ॥१४२॥

यस्य यथैव स्वदर्शनानुसारेण प्रतिभाति तथैव तस्य स शब्दार्थ इत्येवाश्रयणीयमित्यलं निर्व-
स्तुबहुविकल्पप्रदर्शनेनेत्याह—

असमाख्येयतत्त्वानामर्थानां लौकिकैर्यथा ।

व्यवहारे समाख्यानं तत् प्राज्ञो न विर्कल्पयेत् ॥१४३॥

तस्माद्व्यवहारवेलायामसमाख्येयतत्त्वानामर्थानां यथा लौकिकैरन्वाख्यानं क्रियते तथैव तद-
नुसारेण शब्दार्थमाश्रित्य व्यवहारं निर्वाहयेन्न पिष्टपेषणमाचरणीयमिति ।

एवं मतभेदेन प्रदर्शितस्य द्वादशधा पदार्थस्य पदकाण्डे जात्यादिप्रपञ्चः प्रविभज्य स्वरूपं
निर्णेष्यति । एतदत्र वैजाकरणस्याखण्ड एव स्फोटलक्षणो वाक्यार्थोऽध्यासः सम्बन्धः पदार्थस्त्वसत्य
एवेति निर्णयः ॥१४३॥

१. वा० प० ३।१०७॥

२. इत्यतो नन्तरं चकारोधिकः पठ्यते—का० ।
स चानर्थक इति न तिरोहितम् ।

३. हन्यवाडिति—क १.२.

४. न चेवास्ति—छ, महा० भा० । न
चेन्नास्ति—ज.

५. महा० भा० शान्तिपर्वणि १११ तमेऽध्याये
पट्टपट्टश्लोकः ।

६. इत्यस्यावतरणिकेव टीका बोध्या । अत्र
तस्माद्व्यवहारवेलायामित्यादिका वक्ष्यमाण-
श्लोकटीका कोशेषु संनिवेशितोपलभ्यते
परं न तस्या अनेन श्लोकेन कश्चन संबन्ध
इति नातितीरोहितं मरुत्वावताम् ।

७. तद्वत्—क १.२.५.७.

८. कल्पयेत्—क १.२.५.७.

९. अत्र न पिष्टपेषणमाचरणीयमित्युक्तिरन-
र्थिकेव प्रतिभाति । परं कोशेष्ववमेव
विन्यासः । छ '५ इत्यत्र तु व्यवहारम्
इत्यतः परं कीटानुबन्धकृतादक्षरविलोपात्
'पि' इत्येवावशिष्यते । यथेष्टमाचरणीयमि-
ति तु प्रकृतं न संगच्छते तस्मात्

१०. अयं टीकासन्दर्भोऽव्यवहितपूर्वस्य श्लो-
कस्याधस्तात्निवेशितः सर्वत्र कोशेष्वपलभ्यते
इति प्रागभिहितम् । परमयं तेन न
संभवत्सम्बन्ध इति यथास्थानं निवेशितः ।
संनिवेशविपर्यास तूभयत्र श्लोके टीकायां
च तस्मादिति पदोपक्रमसाम्यमेव मूल-
मुत्पद्यमानः ।

अथ प्रतिभास्वरूपमेव पूर्वोपक्रान्तमनुबध्नन्नाह—

विच्छेदग्रहणेरथानां प्रतिभाऽन्यैव जायते ।

वाक्यार्थ इति तामाहुः पदार्थैरुपपादिताम् ॥१४४॥

देवदत्तादिपदेभ्यो विच्छिन्नेभ्यस्तदर्थानां विच्छेदेनैव ग्रहणे प्रत्ययत्रेलायामेका प्रतिभा पदार्थमतिव्यतिरिक्तैव जायते । तां च वाक्यार्थं व्याकरणे आहुः । कस्तस्या उपात्त इत्याह—पदार्थैरुपपादिताम् इति । पदार्थैरुपपादितामभिव्यक्त्यामिति ॥१४४॥

कीदृशी तामित्याह—

इदं तदिति सान्येषापनारूपेया कथं चन

प्रत्यात्मवृत्तिसिद्धा सा कर्त्रापि न निरूप्यते ॥१४५॥

सा चोपजायमाना आख्यानुमन्यस्य न शक्यते, केवलं स्वसंबन्धनमित्येवार्थो प्रतिपत्त्रापि स्वसंबन्धनसमये नियतेन रूपेण निरूपयितुमशक्यैव सा ॥१४५॥

किंस्वभावामावित्याह—

उपश्लेषमिवाथानां सां करोखविचारिता ।

सार्वरूप्यमिवापन्ना विषयत्वेन वर्तते ॥१४६॥

असंमृष्टानां पदार्थानामगावुपश्लेषं मेलनं करोति । सर्वरूपे च वाक्ये पदार्थानां वासौ विषयत्वेन वर्तते । तन्निष्ठास्ते साफल्यं भजन्त इति ॥१४६॥

तां च न किं चित्प्राणिमात्रमनिवर्तते अतिक्रम्य तिष्ठतीत्याह—

१. ऽद्यैव—ग १.३.४.
२. प्रत्यर्थवृत्ति^०—ग १.३.४.
३. सिद्धैववासौ—क्रा०. अपपाठः.
४. प्रतिपत्त्रापि—क्रा०. स्फुटमशुद्धम् ।
५. आ--विधिविवेके.
६. इदं विधिविवेके २.५.२ तमे पृष्ठे संगृहीतं व्याख्याते च न्यायक्राणिक्रायाम् ।
७. चासौ—ज.
८. इमं श्लोकं मनसिकृत्याचार्य-मण्डन एव-माह—

विच्छिन्नप्रतीतीनामपि च पदार्थानां किं कथमनुसन्धीयेत इति विचारविकल्पाऽप्रत्ययमृष्टपूर्वशक्तिः समाविष्टपूर्वशक्तिप्रत्ययभासेवोदीयमाना (प्रतिभा) उपश्लेषं विदधाति । तादर्थ्यादनुपश्लेषे तदभावात् । अत्र वाचस्पतिमिश्रा एवं विवृण्वते—वि-

च्छिन्नप्रतिपत्तीनां तापहृदतोयादीनां सहसोपश्लेषं विदधाति । अयमर्थः । संतापतमनसो हि शीतहृददर्शनमात्रादस्तु मिमङ्गलः प्रवर्तन्ते, नान्तरा विचारयन्ति । दृश्यमानहृदगता आपस्तापमपनेतुं समर्थाः, सति शिशिरभावे तोयत्वाद्यत्तोयं शिशिरं तत्तत्सर्वं तापापनोदनसमर्थं, यथा गङ्गातोयं, वयं च तस्मास्तदिदं तत्प्रशमनाय निमज्जाम इति । नाना चिन्तां परस्परपश्लेषमन्तरेण कर्तव्यता । न वास्यामसत्यां स्वतन्त्रचेतन-प्रवृत्तिः । न चोपश्लेषे समुदाचरद्वृत्ति किं चित्प्रमाणमस्ति । तस्मादसंविदितरूपा शब्दभावनैव इदमित्थमनेन कर्तव्यमिति प्रतिभाहेतुरास्थेयः । न चासौ व्यतिरिक्त-विषयेत्याह—सार्वरूप्यमिवापन्ना । तेषां सार्वरूप्यमापन्नेव न त्वापन्ना । तेषां तदा-

साक्षाच्छब्देन जनितां भावनानुगमेन वा ।

इतिकर्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्तते ॥१४७॥

सा साक्षाच्छब्देन कदा चिद्व्यवहारकाले जन्यते । जन्मान्तरभावनानुगमेन वा गजत्राजिप्रभ-
तीनामिति तन्मूल एवेतिकर्तव्यतारूपः सर्वस्य व्यवहारः ॥१४७॥

एतदेव स्फुटयति—

प्रमाणत्वेन तां लोकः सर्वः समनुगच्छति ।

संसारम्भाः प्रतीयन्ते तिरश्चामपि तद्रशात् ॥१४८॥

सर्वः कश्चित्तमेव भगवतीं स्वप्रतिभां प्रमाणत्वेन पश्यति । तथा चोच्यते—

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । इति

तिरश्चां च जातमात्राणां तन्मूल एव व्यवहार इति न तदपद्रवेन आत्मा वञ्चनीयः ॥१४८॥

सिद्धैव चैयं सर्वस्य प्रतिभेत्युपपादयितुमाह—

यथा द्रव्यविशेषाणां परियाकैरयत्नजाः ।

मंदादिशक्तयो दृष्टाः प्रतिभास्तद्रतां तथा ॥१४९॥

यथा द्रव्यविशेषाणां परिपाकव्यतिरिक्तयत्नान्तरनिर्गमेश्च मंदादिशक्तयो दृश्यन्ते, तथैवेय
—रोहिणां वस्तुसत्ताया विचारागमद्वयान् ।
तस्मात्प्रतिभैव ताद्रूप्यमापन्ना विषयत्वेन
वर्तते ॥

१. जनिता—क १.५.७, विधिविवेके, न्याय-
कणिकायां च.

२. इतिकर्तव्यता या—विधिविवेके २९५
तमे पृष्ठे ।

अन्यत्र तत्रैव मूलगतः पाठोऽप्युपात्तः ।

अयमपि साधुः पाठः । “कः पुनरयमर्थः

कर्तव्यमिति । न कश्चित् । प्रतिभा” इति

मण्डनोक्तेः प्रतिभाया इतिकर्तव्यताया-

श्चाभेदस्याभ्युपगमात् । क १.५.७. इति-

संज्ञकेषु कोशेषु इतिकर्तव्यताया इति

पाठः । तत्र तकारस्थाने भ्रान्त्या सकारो

विन्यस्तः स्यात् ।

३. इदं विधिविवेके २५३तमे पृष्ठे संगृहीतम् ।

एतदनुरूपमेवान्यत्र २४८ तमे पृष्ठे श्री-

मण्डनमिश्रा आचक्षते—

प्रतिभानेत्रो हि लोक इतिकर्तव्यतासु
समीहते । किं पुनरस्या निमित्तम् । शब्दः ।
तत्र व्युत्पन्नानां साक्षाद्, भावनानुगमेन
वाऽप्रसिद्धशब्दनिबन्धनव्यवहाराणां बाला-
दीनाम् इति ।

४. समनुपश्यति—टीकाकोशाः मूलकोशेषु तु
नैकत्रायं पाठः । विधिविवेकेपि समनुग-
च्छति इत्येव पाठः ।

५. व्यवहारः—विधिविवेके.

६. प्रतीयन्ते—ख, टीकाकोशाश्च । नेदं साधु ।
प्रवर्तन्ते—विधिविवेके.

७. इदं विधिविवेके २५३तमे पृष्ठे संगृहीतम् ।

८. अभिज्ञानशाकुन्तले १।१९॥

९. मन्दादि°—क १.२, ख, छ ५, वर्जं टीका-
कोशाश्च.

१०. टीकाकोशेषु छ ५ इत्यतोऽन्यत्र सर्वत्र
मन्दादि° इत्येव यद्यप्युपलभ्यते परं नाह
इष्टार्थसमर्पकमिति विपश्चित्तम् ।

प्रतिनियतमस्कारजन्या प्रतिभावतां स्फुटमुपलभ्यत एव ॥१४९॥

जन्मान्तगम्याः त्रेणुकेयमिति सनिदर्शनमुपपादयितुमाह—

स्वरवृत्तिं विकुरुते मथौ पुँस्कोकिलस्यं कः ।

जन्त्वादयः कुलायादिकरणे केनै शिक्षिताः ॥१५०॥

पञ्चमस्वरविगवी मनुमामे पुँस्कोकिल इत्ययत्नजमेतत्पिब्रम् । लूतातन्नूनां कुञ्जयचना च प्रतिभासाहात्म्यादेव दृश्यते ॥१५०॥

एतदेव स्फुटयितुमाह—

आहारप्रीत्यपद्रेपप्लवनादिक्रियासु कः ।

जात्यन्वयप्रसिद्धासु प्रयोक्ता मृगपक्षिणाम् ॥१५१॥

प्रतिप्राण्याहागदिक्रिया नियताऽनादिप्रतिभावशादेवेति प्रसिद्धम् ॥१५१॥

प्रतिभायाश्च शब्द एव मूलमित्याह—

भावनानुगतौ देतदागमादेव जायते ।

आसत्तिविपकर्षाभ्यामागमस्तु विशिष्यते ॥१५२॥

स चागमः कदा चिदासत्तोस्मिन्नेव जन्मन्यवगतः, कदा चिजन्मान्तर इत्यासत्तिविपकर्षाभ्यां शब्द एव प्रतिभाहेतुः ॥१५२॥

स्वभावचरणाभ्यासयोगादृष्टोपपादिताम् ।

विशिष्टोपहितां^{१०} चेति प्रतिभां षड्विधां विदुः ॥१५३॥

केचिदाचार्या मन्यन्ते काचित्स्वाभाविकी प्रतिभा । तद्यथा परस्याः.....
.....थमं सत्तालक्षणमात्मानं महान्तं प्रत्यानुगुण्यं सुषुप्तावस्थस्येव प्रबोधानु-
गुण्यं फलसत्तामात्रं निद्रायाः । चरणनिमित्ता काचित् प्रतिभा । तद्यथा । कारणे-
नैवावधृतप्रकाशविशेषाणां वसि[ष्टादीनाम्] । अभ्यासनिमित्ता काचित् । तद्यथा
कूपनटाकादीनाम् । योगनिमित्ता काचित् । तद्यथा । योगिनामव्यभिचारेण परा-
भिप्रायज्ञानादिषु । तथा काचिद्दृष्टनिमित्ता । तद्यथा । रक्षःपिशाचादीनां परावे-
शान्तर्धानादिषु । काचिद्विशिष्टरूपहिता । तद्यथा । सञ्जयादीनां कृष्णद्वैपायना-
दिभिः ।

१. पुँस्कोकिलः—विधिविवेके.

२. कथं—विधिविवेके.

३. शिक्षिताः—ग १.३.४, विधिविवेके च.

४. कथम्—ग १.३.४, विधिविवेके च.

५. इदं विधिविवेके २५३ तमे पृष्ठे संगृहीतम् ।

६. °प्रीत्यनिद्रेप°—ख. टीकाकोशाश्च ।

°प्रीतिनिद्रेप°—विधिविवेके । आहार-

णीत्यपद्रेप°—ग १.३.४.

७. इदं विधिविवेके २५३ तमे पृष्ठे संगृहीतम्.

८. भावनानुगमा°—क १, ग १.३.४.

९. °पादिता—टीकाकोशाः.

१०. °पहिता—टीकाकोशाः.

study of
Vibh
causative
person
less
Sanskrit
Vyākhyā

एवं प्रतिभा बहुविधाऽपि सर्ववागमिकशाक्यनिबन्धना वाक्यप्रतिपाद्या व्याकरणात्ययेपि सर्वशक्तिप्रत्यस्तमये प्रत्यस्तमितनिविष्टशब्दशक्तिबीजकारणाऽन्तर्भूता निबद्धबीजा वृत्तिकाले प्रथमं सूक्ष्मेणापि वर्तमाना विवर्तमात्रामनुभूय क्रमेण वर्णवाक्यनियताभिरवस्थाभिः समृच्छन्ती प्राप्तबीजपरिपाकाकारा पुनः पुनर्व्यक्तेन रूपेण प्रत्यवभासते ॥१५३॥

तस्याश्च निमित्तभेदेन पाद्विध्यं दर्शयितुमाह—स्वभावेति ।

स्वभावेन यथा कृषिः । चरणादिपृदाहरणान्युद्धानि । एवमखण्डेपि वाक्येभ्युपगते पदप्रदाय-प्रविभागमन्तरेण व्यवहारो न निर्दितीति पदार्थः सामान्येन मतभेदप्रदर्शनपूर्वकं निर्णीतः ॥१५३॥

यथा संयोगिभिर्द्रव्यैर्लक्षितेऽर्थे प्रयुज्यते ।

गोशब्दो न त्वसौ तेषां विशेषाणां प्रकाशकः ॥१५४॥

आकारवर्णवियवैः संसृष्टेषु गवादिषु ।

शब्दः प्रवर्तमानोपि न तानङ्गीकरोत्यसौ ॥१५५॥

द्रव्यपदार्थिकस्य जातिपदार्थिकस्य वा शब्दप्रवृत्तिकाले शब्दार्थविलक्षणभूतोर्थः प्रथममपि प्रतीयमानेन शब्देनोपगृह्यत इत्येष पक्षः । तद्यथा । गवादीनां नियतस्वामिविशेषाणां पयोदानादिसंयोग्युपलक्षणानि परिच्छेदार्थमप्युपादीयमानानि नाभिधेयत्वेन श्रुतिभिः प्रकाश्यन्ते । तथैकादिप्रकाशादिभि(?)रुपलक्षणैर्नित्यसृष्टेष्वकारादयः प्रतिपत्तिहेतुत्वेन आत्मस्यैव बुद्ध्या परिगृह्यमाणाः शब्दाभिधेयत्वं [न] प्रतिपद्यन्ते ॥१५४—१५५॥

इदानीं मुख्यनान्तरीयकविभागेन पदार्थविभागोपक्रममाह—यथेति ।

इह शब्दस्य सामान्यं वाजप्यायनमनेनार्थः, व्यक्तिर्वा व्याडिमनेनार्थः । तत्रेह सामान्यमात्रं वा व्यक्तिमात्रं वा तस्य प्रयोजकमर्थत्वेनावबुध्यते । विशेषास्तु नान्तरीयकतया ततोवगम्यन्ते । ततः शब्दस्यादृष्टव्यभिचारं सामान्यमात्रमेवार्थः । यथा संयोगिनो द्रव्यविशेषाः सूक्ष्मा मण्णादय उपलक्षणमात्रभावेन गवादीनामर्थानां स्थिता न गवादिशब्दवाच्या भवन्ति । तथान्तरङ्गा अर्थाकारवर्णसंस्थानादय इति न तेषामसौ प्रकाशक उच्यते ॥१५४॥

एतदेव स्फुटीकर्तुमाह—आकारेति ।

१. °विभागोपक्रमं—छ २, ३, ४, ५ .

२. संयोगिनि द्रव्यं—का०. टीकाकोशेषु बहुत्र संयोगिनि इति दृश्यते परमेकत्र (छ २) संयोगिनिरिति अपरत्र (छ ५) संयोगिभिरिति दर्शनाज्ज्ञायते भ्रममूल एष विन्यासः कोशेषु । अनर्थकत्वाद्देयश्च । न चायं टीकाकारस्याभिमत इति टीकायां स्पष्टम् । काशिकेन परिष्कर्त्राऽस्यापार्थक्यत्वं

नाशङ्कानि चित्रम् ।

३. प्रवर्तते—क १, २, ५, ७, ख.

४. उक्तं च वार्तिककृता—

आकृत्यभिधानादिकं विभक्तौ वाजप्यायनः । द्रव्याभिधानं व्याडिः १, २, ३, ४॥ वा ३, ५, ४५॥

५. °वर्तते—का० अपपाठः । °वर्णमसंज्ञानादयः ।

आकारादयो व्यभिचारित्वाच्छब्दवाच्या न भवन्तीत्यर्थः ॥१५५॥

संस्थानवर्णावयवैर्विशिष्टे यः प्रयुज्यते ।

शब्दो न तस्यावयवे प्रवृत्तिरूपलभ्यते ॥१५६॥

संस्थानविशिष्टोपक्रमः परिमण्डलो दीर्घश्चतुरश्र इति तदवयवो नाभिधी-
यते । तथा मुष्टिप्रन्थिसन्निव...क्त (?) कुण्डलकादयः शब्दाः तदवयवेषु न प्रयु-
ज्यन्ते । वर्णशब्दानां चित्रः कलमाषः सारङ्ग इति तदवयवेष्वप्रवृत्तिः । अवयवशब्देन
शतं सहस्रं प्रस्थो द्रोणो मासः संवत्सरः [इत्यादयो गृह्यन्ते] । अवयवे गृह्यमाणे
जातिरभिषक्ताऽतः तावति विषये जातिप्रयुक्तः शब्दः प्रवर्तत इति । क्वचिदेव हि
दृष्टे कदाचिद्दन्तशृङ्गे खुरादावप्ययं गौरिति प्रयुज्यत एव । तथा वृको वा ग्राम्य-
सूकर इति । यतः कश्चिदवयवोऽनेन लक्ष्यत इति तदेतन्न्यायापेतं दर्शनमित्यपरे
मन्यन्ते । कथम् । यदि जातिमात्रवाचिशब्दः स जातिमात्रमेव प्रत्याययति किं
तत्रोपव्यञ्जनैः ॥१५६॥

नन्वाकारवाचकानां स्थूलह्रस्वकर्तुरशबलादीनां शब्दानां किमाकारादिवाचकत्वं नाङ्गीकार्यमे-
वेत्याशङ्क्याह—संस्थानेति ।

स्वशब्देराकारादय उच्यन्ते एवेति न सर्वत्र वयं तदप्रतीतिं ब्रूमः । यत्रि प्रयोजकं शब्दस्य
तदेव तस्य वाच्यम् । अन्यत्रान्तरीयकमिति ब्रूमः । अत आकारादिवाचकानां नावयवमात्रे एकदेश-
मात्रे प्रवृत्तिरङ्गीकार्या । अतः शब्दार्थस्य क्वचिद्विशेष उच्यते क्वचित्सामान्यमात्रम् ॥१५६॥

संख्याप्रमाणसंस्थाननिरपेक्षः प्रवर्तते ।

विन्दौ च समुदाये च वाचकः सलिलादिषु ॥१५७॥

यत्राकृतिनिरपेक्षं सामान्यस्य रूपावधारणं तत्र यावदेव भवति तावदेवा-
भिधीयते शब्देन । तथा चोक्तम्—केवलं घृतिमिति विन्दावपि भवति खार्यामपि इति ॥१५७॥

तत्रश्च शब्दोऽप्यगमृष्टविशेषे वस्तुमात्रे एव प्रवर्तत इत्याह—संख्येति ।

एकापि जलकणिकाऽऽपो वैहलमपि सरित्स्त्रोतस्तथैवोच्यते, एकापि शिला शुक्ला हिमवानपि
शुक्ल इति शब्दोः प्रयोजकमात्रमेव जात्यादिकं स्वार्थीकृत्य प्रवर्तन्ते । आकारादिविशेषावभासस्तु
नान्तरीयक इति स्थितम् ॥ १५७॥

कथं तर्हीदं भाष्यं समर्थयते—समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते तैलं मुक्तं
वृत्तं मुक्तमित्येवमादि । तदर्थमिदमुच्यते—

१. विशेषे—वृत्तिकोशः.

२. ऽर्थे—ग १.३ ४.

३. बहुलमपि—उ १.

४. शब्दः—का०.

५. प्रवर्तते—का०, ज.

६. काश्चिकः परिष्कर्ता शब्दा इत्यारभ्य स्थित-

मित्यभिव्याप्य वर्तमानं सन्दर्भं वक्ष्यमाण-
श्लोकस्यावतरणिकां मन्यमानः पृथक्करोति
शुक्ल इति इत्यत्रैव च संख्येत्यादेश्लोकस्य
टीकां पयवसाययति । एवमाचरन् स
विदुषां शोच्यो भवतीति किमत्र वक्तव्यम् ।

संस्कारादिपरिच्छिन्ने तैलादौ यो व्यवस्थितः ।

आहैकदेशं तत्त्वेन तस्यावयववर्तिता ॥१५८॥

इह संस्कारपक्ष उपघातपक्षो वा यदा कस्मिंश्चिन्निर्जातेयं शब्दप्रवृत्तौ व्यवस्थितः तदावयवोपयोगापेक्षायामिदमुपन्यस्तम् । यत्तत्काकेनोपहतं तदनेन भुक्तम् । यद्वा तदातुरार्थं संस्कृतं तद्देवदत्तेन पीतमिति सामानाधिकरण्यमुद्देश-
प्रतिनिर्देशयोरिति । १५८॥

ननु समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते यथा तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुद्धो
नीलः कपिशः^३ इत्युक्तम् । तदेतत्कथम् । उक्तं च—

न जातिगुणशब्देषु मूर्त्तिभेदो विवक्षितः ।

ते जातिगुणसम्बन्धभेदमात्रनिबन्धनाः ॥

तथा—

नेक्षिता जातिशब्दानां समुदायानुपातिता ।

जातिमाचक्षते ते हि व्यक्तीर्वा जातिसंगताः ॥ इति ।

इह च—

संख्याप्रमाणसंस्थाननिरपेक्षः प्रवर्तते ।

विन्दौ च समुदाये च वाचकः सलिलादिषु ॥ इति ।

तदेतदाशङ्क्याह—संस्कारादीनि ।

संस्कारोपघातादिपरिच्छिन्ने तैलादौ तैलघृतादिः शब्दो व्यवस्थितोऽप्येकदेशं समुदायाध्या-
रोपेणाह । एतदुक्तं भवति । न ते जातिशब्दाः, अपि तु तत्सदृशा एव ते नियतपरिमाणाभिधायि-
नस्तदध्यारोपेण तदेकदेशवाचिन उच्यन्ते इति । अतस्तेषामवयववर्तिता भाष्य उक्तेति न कश्चिदोपः ।
उक्तं च—

संस्कारादुपघाताद्वा वृत्तोक्तपरिमाणके ।

तैलादौ जातिशब्दोऽत्र समत्वादवगम्यते ॥ इति ॥१५८॥

१. आहैकदेश—ग १.३.४., वृत्तिकोशः .

३. पा० महा० भा० १।१।१॥१४ वार्तिके ॥

२. तस्यावयववर्तिताम्—ग १.३.४.

४. वा० प० ३। ११७२॥

अयमपार्थः पाठः । तस्यावयववर्तितामिति
कल्प्यम् । एवमुदीचामवाचां च पाठभेदे-
न्वयभेदः । उदीचां पाठमनुमत्यान्वयः
प्रदर्शितग्रीकाकृतेति नार्थस्तत्प्रदर्शनेन ।

५. °नुपातिताम्—का०. अपपाठः.

६. मृग्यम्. अयं श्लोको मण्डनमिश्रकृताया
स्फोटसिद्धौ नवमः श्लोकः ।

अवाचां त्वेवम—संस्कारादिपरिच्छिन्ने तैलादौ
यः शब्दो व्यवस्थितः तस्यैकदेशतत्त्वेना-
वयववर्तितामाह भाष्यकार इति शेषः ।

तत्रापि कुतश्चिदन्यत एव संगृहीत इति
भाति । हेलाराजोपि वृत्तिसमुद्देशे श्लोकमेत
संगृह्णाति । जातिसंश्रयाः इति च पठति ।

७. वा० प० ३।११७१॥

येनार्थेनाभिसम्बद्धमभिधानं प्रयुज्यते ।

तदर्थापंगमे तस्य प्रयोगो विनिवर्तते ॥१५९॥

प्रयुज्यते शब्द इत्यन्ये तत्र प्रयोजनस्याभिधेयस्य नियतं लक्षणमाचक्षते ॥१५९॥

एतदर्थे परमार्थत इदं बोद्धव्यमित्याह—येनार्थेनेति ।

येनार्थेन जात्यादिना प्रयोजकेन ॥१५९॥

यांस्तु संभविनो धर्मान्तर्णीयं प्रयुज्यते ।

शब्दस्तेषां नै सान्निध्यं नियमेन व्यपेक्षते ॥१६०॥

ये शब्दस्याप्रयोजकाः प्रयोजकसहकारिणः सम्बन्धिनः शब्दप्रवृत्तिकाले पदार्थैकदेशभूता इवोपलभ्यन्ते तेषां सान्निध्यमसान्निध्यं वा शब्दप्रवृत्तावका-
रणम् ॥१६०॥

वक्तुरिच्छया धर्मान्तर्भावनेन तु प्रयुज्यमानोपि शब्दो न तेषां संज्ञां नियमेन प्रत्यायनं करोतीत्याह—यांस्तु इति ।

यथा रोमशफादीनां व्यभिचारोऽपि दृश्यते ।

गोशब्दो न तथा जातेर्विप्रयोगे प्रवर्तते ॥१६१॥

शृङ्गरोमशफादीनां प्रयोजकानामसान्निध्येपि गोशब्दस्य मुख्या प्रवृत्तिः । ननु(?)गोत्वेन प्रत्यये तु जातिविशिष्टे जात्याश्रये द्रव्ये वर्तते । तत्रावयविप्रवर्तना-
[याम] वयवेषु । अभक्ष्यो ग्राम्यस्मूकर इत्यत्र भक्षयतिक्रिया तथाभूतमेव साधन-
[भूतं द्रव्यावयवमपेक्षते] । दृष्टा च विकारे च प्रकृतौ च प्रकृतिशब्दप्रवृत्तिः । अवयवे च समुदाये च समुदायशब्दप्रवृत्तिदर्शनम् ॥१६१॥

एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटीकुर्वन्नाह—यथा रोमेति ।

दुर्लभं कस्य चिल्लोके सर्वावयवदर्शनम् ।

केश्चिन्वयवैर्दृष्टैरर्थः कुंत्सोऽनुमीयते ॥१६२॥

न हि परिपूर्णावयवं कश्चित्कलापं प्राकृतदर्शनो ह्यवि.....प्रतिपद्यते । तत्र केषाञ्चिद्वयवानां ग्रहणे व्यक्तिजानीयोऽवयवी निर्धार्यते । तद्यथा । गवादीनां पूर्वाधिस्यापरार्धस्य वा दर्शने । क्वचित्तु सन्देहो नैव निवर्तते । तद्यथा । दधिमात्र-
दर्शने । पटप्रावरणादिदर्शने त्ववयवा दृश्यमाना नियतानियतानुमानहेतवो भवन्ति । तत्रापि केचिज्जात्यन्तरनिवृत्त्यर्थायां श्रुतौ श्रुतिपक्षस्य मन्यन्ते । केचिद्देशान्तर्भूते-
भ्यस्तेभ्योऽवयवैर्भ्योऽनुमानात् स्वविषये शब्दाः प्रवर्तन्त इत्यान्वक्षते ॥१६२॥

१. येनार्थेनाभिसम्बन्धम्—क १.२.५.७ ।

०भिसम्बन्धम्—ग १.३.४.

२. तदर्थापंगमे—क १.२.५.७.

३. ऽपि निवर्तते—ग १.३.४.

४. ०न्तर्णीय का०, ज. अयमपपाठः ।

णत्वे विधेयेऽन्तरित्यस्योपसर्गवद्वृत्तेरुप-
संख्यानात् । ५. स-क ७.

६. व्यभिचारे—ख, छ ४, ज.

७. कुत्र न नीयते—वृत्तिकोशः.

८. वालधिमात्रेति पाठः स्यात् ।

एवं च न शब्दस्यैव रूपं प्रत्यक्षमप्यर्थसाक्षात्कारोपनायकमेवमेवाथम्बरूपपरिच्छेदकं दृष्ट-
मित्याह—दुर्लभम् इति ।

युगपत्सर्ववियवदृशनेस्यापम्भवात्कतिपयावयवदर्शनेन सकलार्थपरिच्छेदस्तत्रानुमानिक एवेति
प्रत्यक्षमपि नैव सकलमर्थस्वरूपं परिच्छिनत्ति ॥१६२॥

तथा जात्युत्पलादीनां गन्धेन सहचारिण^१ ।

नित्यसम्बन्धिनां^२ दृष्टं गुणानामवधारणम् ॥१६३॥

गन्धोत्पलबुद्धयनुमितो हि जात्युत्पलादिषु यः शब्दः प्रयुज्यते न स गन्ध-
मात्रमाश्रित्य गन्धसमवायं वा द्रव्यमात्रं प्रत्याययति । सहचारीणि गुणान्तराण्यपि
तत्रानुमीयन्ते । न च तद्वाचिनशब्दा दृष्टे सहचारिण्यनुमानेन हेतौ प्रवर्तन्त
इत्यभ्युपगम्यन्ते । केषाञ्चित्समुदायवाचिनामुत्पलादिशब्दवाच्यत्वमिति (?) संख्या-
प्रमाणसंस्थानजनकत्वेन विना गवादिषु गोशब्दस्य विषाणादिसन्निधिप्रयुक्ताभिमु-
ख्या प्रवृत्तिर्दृश्यते ॥१६३॥

तथैव शब्दादेकदेशावगायेन नित्यसहचारिधर्मन्तिरावगमो जायत इत्याह—तथेति ।

जानिगन्ध उत्पलगन्ध इति शब्दाद्विशिष्टस्य गन्धमात्रस्यावगतिः । तत्सहचारिरूपस्पर्शाद्य-
वधारणं तत्र नान्तरीयकं न मुख्यमिति बोद्धव्यम् ॥१६३॥

उपगन्धतुमिदानींसाह—तस्मात् इति ।

तस्मात्सम्भविनोर्थस्य शब्दात्सम्प्रसये सति ।

अदृष्टविप्रयोगोर्थः^३ सम्बन्धित्वेन गम्यते ॥१६४॥

तस्मात्संप्रतीयमानोपि सहचारिणः संभविनशब्दार्थ इति विज्ञायते । नहि
तथाभूतेनार्थात्मना शब्दस्य सम्बन्धोऽपि युज्यते ॥१६४॥

नैयमेनादृष्टविप्रयोगो जात्यादिरैव शब्दस्य सम्बन्धित्वेन वाच्यत्वेन गम्यत इति
बोद्धव्यम् ॥१६४॥

वाचिका श्रौतिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः ।

स्याद्वा संख्यावतोर्थस्य समुदायोभिधायकः ॥१६५॥

विना संख्याभिधानाद्वा संख्याभेदसमन्वितान् ।

अर्थान् स्वरूपभेदेन कांश्चिदाहुर्गवाद्यः ॥१६६॥

१. सकलार्थ-ज.

२. यथा—टीकाकोशाः. नाय युक्तः पाठः ।

न हि शास्त्रकारः पूर्वोक्तमेवार्थं निदर्शयति
किन्तर्हि कश्चिद्विशेषमाह । स च तथेत्य-
नेन साधु समुचीयते ।

३. सहचारिणा—ग १.३.४.

४. °सम्बन्धिना—ग ४. ४.

५. तत्सहचरित—छ ५.

६. °विप्रयोगार्थः—ग १.३.४.

७. वर्तते—टीकाकोशाः. परं नेदं टीकाकृता
कारिकायां पठितमिति वाच्यत्वेन गम्यत
इति तदुक्तेरवगीयते ।

यथैत्र वाक्यात्पदार्थप्रविभागेन व्यवहारः क्रियते तथा पदादपि प्रकृतिप्रत्ययापोद्धारेण शास्त्रं भूयान् व्यवहारो दृश्यते । तत्र के चित्सावन्मन्यन्ते—सत्येवान्वयव्यतिरेके यावानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थः समधिगम्यते तावानेवास्ति, न तु कश्चिदन्यः समुदायार्थः । स तु समुदायार्थः पदस्य वाक्यवदशब्द इति । न्यायविदस्तु मन्यन्ते—स्वबुद्धिपरिकल्पितसमर्थापिता एव शिष्टैर्बहुधा प्रकृतिप्रत्ययादयः । तेषां चार्थाः शास्त्र एवमाचार्यार्थं निमित्तभूता अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वरावहारिकाभ्यां कृतप्रविभागा एवाश्रीयन्ते । कथं बुद्धयोर[र्थ]प्रतिपादनोपायमात्रमेतत् । सर्वथा च प्रतिपत्तौ लौकिकस्यार्थस्य भेदो नास्ति । तथा हि केषां चित्स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादयः प्रातिपदिकेनाभिधीयन्ते, द्योतिकास्तु कर्मादीनां विभक्तयः । केषां चित्स्वार्थद्रव्यलिङ्गमात्राभिधायिनी प्रकृतिः, वाचिकाः संख्याकर्मादीनां विभक्तयः । प्रातिपदिकार्थं विकल्पेन संख्याकर्मादीनां यथासम्भवमभिधानं विज्ञायते । लिङ्गमपि केषां चित् द्योत्यं केषां चिदभिधेयम् । द्योतनमपि द्विविधम् । अनाविर्भूताविर्भावनम् । अव्युदासप्रसङ्गे वा प्रकारान्तरव्युदासेन कस्याचिदवधारणम् । तद्यथा प्रतिष्ठते उत्पुच्छयते अभिमनायत इति । तदपि प्रसिद्धाप्रसिद्धावियुतप्रयोगाणाम् । उपास्ते प्रपन्नति, अधीते अध्येतीति यथा । सहाभिधानं वा । यावकः गोपायिता ब्राह्मणाधीनं जुगुप्सत इति ।

अथवा संख्यावतोर्यस्याविभक्तोद्देशः समुदायः संसृष्टानेकशक्तिरभिधायकः । विना संख्याभिधानेन शब्दप्रवृत्तिकाले तैस्तेरभिधीयमानैः संख्याविशेषैः काककण्ठे गुणकम्बलादिवनीयैः (?) परिच्छिन्नास्तद्वन्तोर्थाः स्वरूपभेदयुक्तैः समुदायैरभिधीयन्ते ॥१६५-१६६॥

एवं नामपदस्यार्थविचारं कृत्वेदानीं तस्यैव भागार्थविचारं प्रस्तौति । तत्र प्रत्ययभागस्यार्थविचारं तावदाह—वाचिका इति ।

तेन प्रत्ययभागस्य संख्याकर्मादयो वाच्यत्वेन द्योत्यत्वेन वार्था इति ज्ञेयम् ।

इदानीं प्रकृतिभागस्यार्थमभिधातुं प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव संख्यादिविशिष्टस्यार्थस्याभिधायक इत्याह—स्याद्वा इति ।

अथवा संख्याद्युपलक्षितमेवार्थं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायोभिधत्त इत्यभिधानुमाह—विनेति ।

स्वरूपभेदेन द्वित्वादिभेदेनेत्यर्थः ॥१६६॥

ये शब्दा नित्यसम्बन्धा विवेकज्ञातशक्तयः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषामर्थो विभज्यते ॥१६७॥

भिन्नेषु कूपयूपादिवत्समुदायेषु यथायथं शब्देषु नित्यसम्बन्धेषु परिकल्पिता-
नामवयवानां सम्बन्धिभिरव्यभिचरितसम्बन्धानां बुद्ध्या कृतापोद्धारप्रविवेकानां
रूपभेदप्रत्ययपरिकल्पप्रत्ययविषयाणामौपचारिकाभ्यां प्रतिपादनार्थमन्वयव्यतिरे-
काभ्यामभिधायकत्वेन द्योतकत्वेन वा व्यभिचारप्रविभागः क्रियते ॥१६७॥

ननु यदा शब्दा नित्यसम्बन्धा विवेकेन ज्ञातशक्यः स्वार्थस्य प्रतीतो तदा कथमेतदवगतमयं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थे इत्याशङ्क्यापोद्धारस्यान्वयव्यतिरेको निमित्तमिति प्रतिपादयितुमाह—ये इति ।

विवेके सति शब्दार्थविभागे कृते, सति च प्रातिपदिकं प्रत्यये चाप्यन्येकत्वादिविहितं वृक्षत्वमात्रमवगम्यत इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागे व्यवस्थाप्यते ॥१६७॥

यत्र चाव्यभिचारेण तयोः शक्यं प्रकल्पनम् ।

नियमस्तत्र न त्वेवं^१ नियमो नुट्शवादिषु ॥१६८॥

अन्वयव्यतिरेकावर्थरूपविषयावनुगम्यमानावव्यभिचारेण यावदनुगन्तुं शक्येते तावदनुगम्येते । कूपयूपसूपेषु तु रूपसमन्वयेऽपि अर्थासमन्वयान्नुगम्येते । तथा शब्दादीनामर्थसंज्ञाप्रतिपादितेषु प्रत्ययत्वे लिङ्गादिष्वदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थो न प्रकल्प्यते । तत्रापि कैश्चिदेकत्वादिनिबन्धनत्वमेव लिङ्गामभ्युपगम्यते । तथा कैश्चित् स्यति स्यतः स्यन्ति इत्येकमेव प्रत्ययरूपमन्वाख्यानेन प्रतिपादितम् । भाष्येऽपि भूशब्दः प्रकृतिः अतिशब्दस्तु प्रत्यय इत्युक्तम् । अधुनादीनां चापे.....ण रूपाणां न कश्चिदर्थः प्रकल्पितः । केवलं त्वर्थवतो ह्यागमः तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्युक्तम् ॥१६८॥

तत्रापि शक्यत्वाशक्यत्वाभ्यामन्वयव्यतिरेकावाश्रित्य तत्प्रतिपादनं कर्तव्यमित्याह—यत्र चेति ।

यत्रान्वयव्यतिरेकावुपलभ्येते तत्रैव नियमः^२ । न त्वशक्ये विषय इत्याह—नियम इति ।

भवतामतीत्यादावसति नुडादावर्थदर्शनाद्वृक्षाणां पचतीत्यादौ तस्य साहाय्यमात्रं स्थापितं न पृथगर्थतेति । उक्तं च—भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकर्था इति चेदेकद्विवहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वात् । विकरणार्था इति चेत् कृताभिहितेषु विकरणाभाव^३ इति ॥१६८॥

सम्भवे वाऽभिधानस्य लक्षणत्वं न कल्प्यते^४ ।

आपेक्षिक्यो हि संसर्गे नियताः शब्दशक्तयः ॥१६९॥

अभिधानसंभवे सति यः कश्चिदपि शब्दाभिधेयमर्थमभ्युपगच्छति न तस्य लक्षणभावाभ्युपगमो युक्तः । शब्दसामर्थ्यमेवं सति बाधितं स्यात् । इच्छातश्च सर्वस्य लक्षणत्वमभ्युपगम्येत । तस्मादागमे यस्य सम्प्रत्ययः स तस्याभिधेयत्वेन व्यवस्थाप्यते । यद्यपि केवलानां प्रयोगेष्वदृष्टः त्वसंसर्गादप्रविभागा इवावस्थिताः

१. प्रविभागे—का°.

२. यथा—क ५.२.५.७, ख । यावच्च—ग १.

३. ४. वृत्तिकोशः. टीकाकृता धृतः पाठ एव श्रेयानिति मूलकोशेष्वसन्नपि समादृतो मूलानुसारिभिरप्यस्माभिरिति पारतन्त्र्यं नः ।

३. तत्त्वेन—ग १.३.४.

४. नियमेन शवादिषु—ग १.३.४.

५. नियतः—का°. अपपाठः.

६. शन्विकरणार्था—का°, ज.

७. पा° महा° भा° १।३।६७॥ वा १,२॥

८. सम्भवेना—क १.२.५.७.

९. लक्षणं तु—ख, टीकाकोशाद्व.

१०. न कल्प्यते—ज । प्रकल्पते—ग १.३.४.

इशक्तयः तथापि स्वासामितरेतरानपेक्षैवाभिव्यक्तिरभ्युपगम्यते । प्रतिनियमन
कृतप्रविभागा व्यवस्थिताः शब्दानां शक्तयः प्रतिज्ञायन्ते ॥१६९॥

यत्र तु पृथगेव तयोः प्रकृतिप्रत्यययोरथर्वत्वं दृश्यते तत्र पृथगर्थाभिधानमेवाहीकार्यं न
तुपलक्षणार्थत्वं कल्पनीयमित्याह—सम्भवे इति ।

प्रकृतिप्रत्यययोः पृथगर्थाभिधानसम्भवे प्रकृत्यर्थ एव पदवाच्यः प्रत्ययार्थस्तुपलक्ष्यमाणः,
प्रत्ययार्थ एव पदवाच्यः प्रकृत्यर्थस्तुपलक्ष्यमाण इति न युक्ता कल्पना । ननु यदि प्रकृतिप्रत्यययोः
पृथक् पृथगर्थमभिधातुं शक्तिरस्ति तत्किमिति परस्परापेक्षितया स्वार्थाभिधानमित्याह—आपेक्षिक्य
इत्यादि । यस्मात्संसर्गे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः शब्दशक्तयोन्वयव्यतिरेकापेक्षिता नियता एव प्रातिस्विक्य
एव प्रतीयन्त इति ॥१६९॥

न कूपमूपयूपानामन्वयोऽर्थस्य दृश्यते ।

अतोर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यते ॥१७०॥^४

यदि तर्हि यावत्किञ्चित्तुल्यरूपं तस्यैकत्वमभ्युपगम्यते, यावांश्च भिन्नोऽर्थः
सर्वोऽसौ भिन्नरूपनिबन्धनः प्रतिज्ञायते सत्यपि सम्बन्ध्यन्तराभेदे, तथास्ति कूप-
सूपयूपेषु योऽयमर्थभेदः स वर्णमात्रनिबन्धनः प्रयुज्यते । स्यादेतदेवं यदि भेदाभेदा-
वत्र विषये स्याताम् । न त्वभिन्नमस्ति यदूपशब्दोऽनूपतद्विभागव्यवस्थां कुर्यात् ।
तस्यान्वयाभावाद् विषयाप्रविभागेनाव्यतिरेकेण व्यवतिष्ठत इत्यर्थान्तरनिबन्धन-
त्वमविभक्तावयवार्थानां समुदायानामाश्रीयते ॥१७०॥

यत्र त्वपेक्षायामपि न पृथगर्थतोपलभ्यते तत्रापेक्षारो नाश्रयणीय इत्याह—न कूपेति ।

न हि एकापगमे क्व चिद्या का चिदर्थानां वेदनोपजायते ॥१७०॥

अन्वाख्यानानि भिद्यन्ते शब्दव्युत्पत्तिकर्मसु ।

बहूनां सम्भवेर्थानां निमित्तं किं चिदिर्ष्यते ॥१७१॥

लौकिकस्याभिधेयस्याभेदेन सव्यापारमुपलक्षणभूतं वा निमित्तमुपादायो-
पादाय विशिष्टैः साधुविषयाणि निपातनेन लक्षणेन वा क्रियमाणशब्दव्युत्पत्ति-
कर्मसु बहुधा भिन्नान्यन्वाख्यानानि दृश्यन्ते । अनेकशक्तिर्युक्तेऽर्थे या काचिन्नि-
मित्तभावेनाश्रीयमाणा शक्तिः साधुत्वान्वाख्यानेऽङ्गत्वं प्रतिपद्यते । तद्यथा वृन्दु-
दितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च । शक्यो ह्यन्येभ्योपि धातुभ्यः शब्दव्युत्पत्तिकर्मण्यु-
लचप्रत्ययो विधातुं तण्डादेशश्च कर्तुमिति ॥१७१॥

तदेवं शक्याशक्यातन्वयव्यतिरेकावाश्रिन्यापोद्वारेणान्वाख्यान पदभागयोः कार्यमित्युक्तम् ।
नतश्च किं सनिमित्तमथ निमित्तमेवेत्याशङ्क्य सनिमित्तमेव पदभागयोः पदस्य चान्वाख्यानं कार्य-
मितीदानीमुपपादयितुमाह—अन्वाख्यानानि इति ।

१. इव—का०, ज.

४. इदं १।१ २ सूत्रभाष्यप्रदीपे संगृहीतम् ।

२. कूपयूपमुपानामं—क १. २. ५, ख.

५. अन्वाख्यानानि—क १. २. ५, ख.

३. चिद्यते—ग १. ३, ४, कैयटश्च.

६. किञ्चिदर्थानि—टीकाकोशाः.

यत्र खलु बहूनि निमित्तानि सम्भवन्ति तत्र किं चिदेव नैयत्येनाश्रित्यान्वाख्यानं क्रियत इत्युच्यते ॥१७१॥

वैरं वासिष्ठगिरिशस्तथैकागारिकादयः ।

कैश्चित्कथं चिदाख्याता निमित्तावधिसंकरैः ॥१७२॥

वीरकर्म वैरं, वीरेषु भवं वैरं, वसिष्ठेन दृष्टं प्रोक्तं वा वासिष्ठं वसिष्ठशब्दो स्मिन्वर्तेत इति वासिष्ठं, गिरौ डश्छन्दसि गिरिशः गिरौ शेत इति वा, गिरौ शिरा इति वा, ऐकागारिकट्ट चौरै, ऐकास्सोढाहिंसोरैजागारिकत्विति (?) ऐकागारिक इति वा । तथा तत्पदमरुद्धयां ददाति वृत्तं चेति निमित्तभूतानामर्थानां प्रकृतिप्रत्ययावधीनां वा नियमेनान्वाख्यातारः प्रवृत्ताः ॥१७२॥

एतदेव दर्शयितुमाह—वैरेति ।

वीरस्येदं वैरं वीराया वा । तथा वसिष्ठस्येदं वसिष्ठेन कृतं प्रोक्तं वा वासिष्ठम् । गिरौ शेत इति गिरौ डश्छन्दसि इति उपत्ययेऽथवा गिरिं श्यतीति आतोऽनुपसर्गे कः इति के गिरिश इत्येव निमित्तावधिसाङ्ख्येणान्वाख्यानं कृतम् ॥१७२॥

यथा पथैः समाख्यानं वृक्षवल्मीकपर्वतैः ।

अविरुद्धं गवादीनां भिन्नैश्च सहचारिभिः ॥१७३॥

एकस्य हि मार्गादिः प्रतिपत्तव्यस्यार्थस्य कश्चिदन्वाख्याता वृक्षेणान्वाख्या-
नमपरो वल्लीकेनान्यः पर्वतादिभिः करोति । सर्वेषां हि तेषां सन्निधानात्प्रतिपादक-
त्वमप्रतिषिद्धम् । गवादीनां चार्थानां सम्बन्धिभिर्जातिगुणस्वाङ्गसंयोजनादिभिः
सर्वथा प्रतिपादनं क्रियते ॥१७३॥

ननु नियतमेव निमित्तमत्र किं चिदुच्यतामित्याशङ्क्योपायानामनियतत्वादनियतमिति प्रति-
पादयितुमाह—यथेति ।

यथा वृक्षादिभिर्भिन्नैरुपायभूतैरेव कस्य चित् पथः समाख्यानमविरुद्धम् । तथा गवादीनां
शब्दानां भिन्नैरेव सहचारिभिरन्वाख्यानमिति बोद्धव्यम् ॥१७३॥

अन्यथा च समाख्यानमवस्थाभेददशिभिः ।

क्रियते किंशुकादीनामेकदेशावधारणात् ॥१७४॥

कश्चिदि काश्चिच्छक्तिं पश्यति । स यथादर्शनं तद् व्याचष्टे । पदार्थं
वाक्यार्थं वा तुल्यरूपमपि पदं कश्चिदेव कया चिच्छक्त्यानुग्रहं करोति । ततश्च
वाक्यात्पदस्यापोद्धारे क्रियमाणे सा शक्तिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते । नियतकालावधयो

१. चिदेव नैयत्येनां—का°, ज.

२. वैरवां—क १.२.५.७.

३. पा० महा० भा० ३।२।१५॥ वा० ४॥

४. पा० ३।१।३

५. पथ—क १.२.५ । पथां—वृत्तिकोशः.

६. वृषवल्मीकपर्वतैः—ग १.३.५

वृक्षवल्मीकं—वृत्तिकोशः.

७. °देशावधारणम्—क १.२.५.७, ग १.३.५,

छ ५ । °देशावधारणात्—छ. १.२.३.

वा शक्तिविशेषाः प्रतिकालं केचित् शब्दविशेषेणोपादीयमानाः साधुत्वे निमित्त-
त्वेनावतिष्ठन्ते । ते च प्रतिकालं तथैवान्वाख्यातृभिः शिष्टैः परिगृह्यन्ते । पर्यायेण
स्मृतिना विरोधिन्य एकस्यापरिमाणाः शक्तयो रूपभेदं दर्शयन्ति । तत्र च विरुद्धै-
र्निमित्तेरुपलक्षणं किंशुकानामिव कालभेदे शक्तौ कस्यां चिच्छब्दस्य व्यवस्थायां
न विरुध्यते ॥१७४॥

अर्थस्य चावस्थाभेदा बहवः सन्ति, येन च योऽवस्थाभेदः परिदृष्टेनेवासौ तत्समाख्यामं
करोतीत्याह — अन्यथा च इति ।

किं शुको नेति किंशुकशब्दं प्रयुञ्जते इति भिन्नमेव निमित्तम् ॥१७४॥

कैश्चिन्निर्वचनं भिन्नं गिरतेर्गर्जतेर्गमेः ।

गवतेर्गदेतेर्वापि गौरित्यत्रानुदर्शितम् ॥१७५॥

यथैव हि गमिक्रिया जात्यन्तरैकार्थसमवायिनीभ्यो गमिक्रियाभ्योऽत्यन्त-
भिन्ना तुल्यरूपत्वविधौ त्वन्तरेणैव गमिमाभधीयमाना गौरिति शब्दव्युत्पत्तिकर्मणि
नामित्तत्वेनाश्रीयते तथैव गिरति गर्जति गदति इत्येवमादयः साधारणास्सामान्य-
शब्दनिबन्धनाः क्रियाविशेषास्तैस्तेराचार्य्यर्गोशब्दव्युत्पादनक्रियायां परिगृहीताः ।
व्युत्पत्तित्राक्यस्थेभ्यो व्याख्यातपदेभ्यः सरूपान्वर्णानुपादाय तत्सङ्घात इव
यि पदमन्वाख्यायते यावद्वात्पर्यमात्रा सनादिमात्रा वा यास्वृश्रु वा (?) वाक्यार्था-
नुप्राहिर्णा लभ्यते । यथा ह्यादित्य इत्येकस्मिन्नेवास्नायवाक्ये तद्धितार्थना-
पत्येन सम्भवो दृश्यते । वाक्यान्तरसम्बन्धिनि तु तास्मिन्नादित्यशब्दे निर्वचनान्त-
राणि क्रियन्ते । यदि निर्वचनेषु विषयात्पत्रं व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते सर्वो रूढिशब्दः
सर्वेभ्यो धातुभ्यो रूढानुगममात्रायां तण्डुलादिवच्च प्रकृत्यादेशान्कृत्वा व्युत्पाद्यते ।
सर्वत्र हि रूढ्यर्थं सर्वनिमित्तं सम्भवति ॥१७५॥

एतदेव व्यक्तीकर्तुमाह—कैश्चित् इति ।

गोलक्षणस्यार्थस्य नानाविधा अवस्था दृष्टाः, तदनुगमेनैवार्थमाहुर्गार्थाः ॥१७५॥

गौरित्येव स्वरूपाद् वा गोशब्दो गोषु वर्तते ।

व्युत्पाद्यते न वा सर्वः कैश्चिन्नोभयथेर्द्यते ॥१७६॥

अपरे त्वाच्चार्या औक्थिकयादयः गौः कस्मात्, गौरित्येव गौरिति निर्वचन-

१. तत्समाख्यातं—का० अपपाठः.

गर्जति वा गौरिति । गुवतेर्ग°—ख २.३.

२. शुकनेति—उ १.५.

(प्रप्रान्ते), ज। गडनेर्ग—ग १.३.४.

३. गदेतेर्वा°—क १.२, ख. नाप युक्तः.

४. अनुदर्शनम् क १.२.५.७, ख.

पाठः । न वा सास्त्रकारस्याभिमत इति

५. यथा—क १.२.५.७.

भाष्यटीकातो जायते । तत्र ह्येवं गोशब्द-

६. भयमिप्यते—का०. मूत्रकोशेषु टीकाकोशेषु

व्युत्पत्तिं प्रदर्शयामास ह्यः—गउति गदति

वा न क्वचिदिदमुपलभ्यत इत्यप्रमाणम् ।

माहुः । गोशब्दवान्यो गोशब्देन नित्यसम्बद्धः । तस्माद्गौरिति वाक्यार्थं पदार्थ-
मात्राशक्तिविशेषसन्निवेशनार्थं विशिष्टं वक्ष्यामीति व्युत्पत्तिरारभ्यते । अजाश्वो वा
पृथूकं वा पादीयं (१) भृत्यभरणीय इत्येवमादिषु । भाष्ये तु दानपि पक्षावेकैकस्मि-
न्नैव कार्यार्थमाश्रितौ । कश्चिद्धि परमार्थमेव निश्चित्य शास्त्रव्यवहारो व्यवतिष्ठते ।
कश्चित्साधुप्रतिपादनोपायं शास्त्रसमयमेवापेक्षते । शास्त्रगनो व्यवहारस्तत्रापरमार्थः
धातुप्रत्ययादिभेददर्शनं च । एकत्वादिवृत्तिभेदस्तु तदा यो यथैव धातुरूपाणि
तथाभ्युपगम्यते । व्यवहारपक्षे तु धातवोपि कैश्चिद्वर्णाश्च धात्वन्तरेभ्यो वर्णान्तरे-
भ्यश्च प्रकृतिप्रत्ययाद्यनुगमेन व्युत्पाद्यन्ते ॥१७६॥

एवं शब्दस्य प्रकृतिवान्यमेव निमित्तम् । ततश्च बहुविधनिमित्तप्रदर्शनम् । इदानीं स्वरूप-
मेव शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमन्वाख्यानोपादीयत इति पक्षं प्रदर्शयितुमाह—गौरित्येवेति ।

अथ कस्माद् गौरित्युच्यते । गौरित्येव हि गौर्गवि वर्तते इत्यौविधवयाः । अतश्च स्वरूप-
मात्रप्रयुक्ताः सर्वे शब्दा इत्यव्युत्पत्तिपक्ष एवेत्याह—व्युत्पाद्यते न वा सर्वम् इति ।

कैश्चिन्स्वरूपं वाच्यं च निमित्तमुच्यते इत्याह—कैश्चिच्छेति ।

एवं सनिमित्तमन्वाख्यानम् । निमित्तं च वाच्यं बहुधा कैश्चित्कथं चित्किञ्चिदुक्तम् । स्वरूपं
निमित्तमुभयमेव वेति दर्शितम् ॥१७६॥

सामान्येनोपदेशश्च ज्ञानं लघ्वर्थमाश्रितः ।

जात्यन्तरवदभ्यांपि विशेषाः प्रतिपादकाः ॥१७७॥

इह रूपानुगमेनार्थानुगमेन वा यावन्सामान्येनोपदेशः शक्यते तावदुपदि-
श्यते । विशेषस्त्वर्थविषयो रूपविषयो वा जात्यन्तरयुक्तमिन्नान्यं शब्दमन्यमिव
त्तार्थं प्रतिपादयति । तत्र यो रूढविषयो गम्यर्थः, नासौ प्राकृते गमनमात्रे वर्तते ।
यथैव सन्नानि स्पन्दते पृचने पतति गतिस्वामान्येपि पठिना गतिविशेष सामान्य-
मात्रयानुगम्यमानं स्वभावादवलम्ब्यन्ते तथा गौरित्यत्र प्रतिपत्तव्यम् । न चावश्यमत्र
गमिः पादविहरणे क्रियते । एवं यावति रूढिशब्दार्थविशिष्टा क्रिया संभवति सर्व-
त्रानेकार्थत्वाद्धानानां प्रवृत्तिरप्रतिपिद्धा गमेः । इष्टं चेदं गुरुतल्पगादिषु व्यापारान्तर-
विषयत्वं गमेः । यथैव रूढिषु क्रियाणां फलरूपभेदः तथा कारकभेदोपि । तस्मा-
द्रूढिषु जात्यन्तरवत् सामान्याभिधानेऽप्यर्थान्तरप्रतिपत्तिरिति ॥१७७॥

इदानीं किं भिन्नमेव रूपं शब्दस्य आद्योस्विदभिन्नमिति विचार्यते । यदि भिन्नमेव तदा
गमनं गरलं गज इत्यादिषु गादीनां भिन्नत्वाद्भेदेनैवोपादानं प्राप्नोति । ततश्चानन्यादशक्यत्वमन्वाख्या-
नस्येत्याह— सामान्येति ।

शब्दभेददर्शनं भिन्नानां सामान्यसमाश्रयेण लघ्ववादुपदेशः शास्त्रं क्रियते । विशेषा ये
तेऽस्यैव जात्यन्तरवत्प्रतिपादका उच्यन्ते ॥१७७॥

१. एकत्वाद् व्यावृत्तिभेदस्त—वृत्तिकोशः. स

२. दन्नस्य—क १.२.५.७, ग १ ।

यथामति शोधितः ।

जात्यन्तरपद न्यस्य—ग ३.४.

अर्थान्तरे च यद्वृत्तं तत्प्रकृत्यन्तरं विदुः ।

तुल्यरूपं न तद्रूढावन्यस्मिन्ननुषज्यते ॥१७८॥

ये रूढिविषया गम्यादयः प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि । कर्मकर्तृविषयवत्सत्यापि तुल्यविषयरूपत्वेऽत्यन्तभेदान्न रूढिविषयाणामरूढिष्वरूढिविषयाणां वा रूढिषु कश्चिदनुपङ्गो विद्यते ॥१७८॥

एतदेवाह—अर्थान्तरे इति ।

तदन्यस्मिस्तुल्यरूपं न रूढावनुषज्यते । रूढौ च तुल्यरूपं स्वरूपेणान्यस्मिन्ननुषज्यते तत्त्व-
तस्तद्विन्नमेव । सादृश्यात्तत्रैकत्वं मन्यते । परमार्थतस्तु भिन्नाः शब्दा गवादयः ॥१७८॥

भिन्नाविजियजी धातु नियतौ विषयान्तरे ।

कैश्चित्कथं चिदुद्दिष्टौ चित्रं हि प्रतिपादनम् ॥१७९॥

यथैव हि रूपसामान्यं सत्यपि स्वभावसिद्धौ रूढिष्वर्थभेदः तथार्थानुगम-
सामान्ये सत्यपि शास्त्रे च स्वरूपसामान्यपरिग्रहणोपदेशे कृतेपि यजेरन्य एवेजिः
किद्विषयः । अस्तेश्चान्यदेव समात्रं स्तः सन्नीत्यन्यदेव विशिष्टविषयम् । एतदपि
च सर्वं परमार्थप्रतिरूपकं व्यावहारिकमेव दर्शनम् । न हि धातुरूपं परमार्थेन
किञ्चिद्विद्यते व्यवहारस्तु कैश्चित् क्रियते । केचिदस्ति सकारमात्रमातिष्ठन्ते, तस्य
त्वकारागमो विषयविशेषे नैर्विधीयते । तद्यथा निग...न्तीति प्रकृत्यन्तरं गत्यर्थेषु
निरुक्ते पठ्यते । तथा हि धातुं पञ्चपदविषयमन्ये वचनार्थं पठन्ति । तथा

गौरिवासितपत्स्य सामुदे चारुहासिनि ।

अहेः पञ्चपदाः, व त्वमेव शरणं मम ॥

इति । इजेरकृतस्वादेर्यशब्दमेके कुर्वन्ति । चित्रा हि प्रतिपादनोपायाः ॥१७९॥

स्वतश्च यजिभिन्न एवेत्वाह—भिन्नाविति ।

अन्यो यजिन्य इजिगिति नियतौ चोद्भव्यौ । इजिः कित्येव यजिस्तु तदितरस्मिन्निति ।

आचार्यः पुनः क्व चिदेवाश्रयेण निर्दिष्टौ क्व चिदभेदेनेति प्रतिपादयितुमाह—

कैश्चिद् इत्यादि । कश्चिद्यजेः किति सम्प्रसारणं शास्ति इष्ट इष्ट्वेति । त्रजादौ तस्य
तन्वेच्छति—यथा यष्टुं यष्टव्यमिति । कश्चिदिजिमेवोपदिशति, तस्य त्रजादौ यादेशं विदधाति इति
प्रतिपादनं चिन्त्यम् ॥१७९॥

एवं च बालवायादि जित्वरीवदुपाचरेत् ।

भेदाभेदाभ्युगमे न विरोधोस्ति कश्चन ॥१८०॥

वैयाकरणा हि व्यवस्थितेषु समुदायेषु परिकल्पितमवयवं व्यवस्थापयन्तः
प्रकृत्यन्तरं वा विदूरशब्दं शास्त्रस्य व्यवहारविषयमलौकिकजित्वरीवदुपाचरन्तो
व्याचक्षीरन् । बालवायशब्दस्य वा तुल्यार्थं विदूरशब्दमादेशं कुर्युः । न हि भेदे-

१. तदं पञ्चते इति न अतम—का., ज.

रेव चिन्त्यतः । अयमेव च सागृहिनि

२. प्रतिपादितम्—क १.२.५.७.

मन्यामहे ।

३. बालवाय इत्यर्थे न तत्र केषुचिदन्तोप्यादि.

नादेशाभ्युपगमे प्रकृत्यन्तरस्य वा नियतविषयस्य प्रतिज्ञाने लौकिकस्यार्थस्य
समुदायशब्दस्य वा कश्चिदपि भेदो विद्यते ॥१८०॥

अवस्थाभेदाश्रयेणापि प्रतिपादनं दृश्यते इत्याह—एवं चेति ।

इह विदूरात्प्रभवति वैदूर्य इति वैदूर्यशब्दं व्युत्पादयन्ति । न च विदूरादसौ प्रभवति ।
वालवायादुत्पन्नो विदूरे केवलं संस्क्रियते । तत्रोक्तम्—

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद्द्वयाजित्वरीवदुपाचरेत् ॥ इति ।

वालवायो वृत्तिविषये विदूरमापद्यते । ततश्च वालवायात्प्रभवति वैदूर्यो मणिरिति सिद्धम् ।
अतो वालवायविदूरयोरभेदोभ्युपगतः । अथ वान्यो वृत्तिविषये विदूरशब्द उच्यते । यथा वणिग्मि-
वाराणसी जित्वरीति । आदिशब्दाद्विश्रवणरवणशब्दाविति भेदोऽवगन्तव्यः । अतोऽभेदाभ्युपगमे
भेदाश्रयणे वा न कश्चिदोषः । भेदपक्षाश्रयणे च सामान्यमाश्रित्य लाघवेनोपदेशः क्रियते । अभेदपक्षे
तन्मिन्नरूपसमाश्रयणेनैवेति न किं चिदवद्यम् ॥१८०॥

अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन पकल्पनम् ।

धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः ॥ १८१ ॥

तथा हि सङ्ग्रामयतेः सोपसर्गाद्विधिः स्मृतः ।

क्रियाविशेषाः संघातैः प्रक्रम्यन्ते तथाविधाः ॥१८२॥

क्रियाविशेषविषया हि धातवः कार्यार्थं भेदेनोपदिष्टाः । निवासयत्यास्फोट-
यति जुगुप्सते मूत्रयतीति ल्यब्द्विर्वचनादीनि विभागे सनीष्टां व्यवस्थां लभन्ते ।
संग्राम युद्धे इति क्रियाविशेषवाची सम्पूर्वः संघात एव प्रक्रम्यते । पुनश्चोक्तम्—
अवश्यं संग्रामयतः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्येति ॥१८१-१८२॥

ततो यदि शब्दभेदपक्षः तदा धातूपसर्गयोः पृथक्त्वकल्पनमित्याह—अडादीनाम् इति ।

अडद्विर्वचनव्यवस्थार्थं केवलं धातवः पृथगुपदिष्टाः । वस्तुतः पुनर्विशिष्टक्रियावचना एव त

इति सोपसर्गणामेव धातुत्वम् ॥१८१॥

एतदेव प्रतिपादयितुमाह—तथा हि इति ।

असङ्ग्रामयते, सिमङ्ग्रामयिषते सोपसर्गस्येवाडद्विर्वचनदर्शनात्सोपसर्गस्येवास्य धातुत्वम् ।

१. सा—का०. अपपाठः. अनेन स्त्रीलङ्गेन सर्वनामपदेन किं परामुश्येतेति चिन्त्यम् ।

२. चेद्दूपाजिं—का०, ज. अपपाठः. किं नाम तत्संस्करणं यत्र विचारसहाः पाठा अविचारिता प्रियन्ते न च विमृश्यन्ते ।

३. पा० महा० भा० ४।३।४॥ श्लोकवा.

४. विषयो—छ १.४.५.

५. श्रयणैव—छ ४.ज

६. विकल्पनम्—टीकाकोशाः, का श-संस्करणं च.

७. इदं व्यक्तिविवेके त्रिशे पृष्ठे संगृहीतम् ।

८. सङ्घाते—ग ३ । सम्पाते—ग ४.

९. यथोक्त—का०. अपपाठः.

१०. असङ्ग्रामयत्—छ, का०. नेदं सावु. धातोर्गनुदात्तेत्वात् ।

अत उपक्रम एनाख्याते विशिष्टैव धातुवाच्या क्रिया निर्वर्तयितुमुपक्रम्यत इत्याख्यातानां स्वरूपप्रदर्शनार्थमाह—क्रियाविशेषाः इत्यादि । संघातैर्धातूपसर्गसमुदायैरित्यर्थः । तथाविधा अभिन्ना भिन्ना वा ॥१८२॥

कार्याणामन्तरङ्गत्वमेवं^१ धातूपसर्गयोः ।

साधनैर्याति^२ सम्बन्धं^३ तथाभूतैव सा क्रिया ॥१८३॥

उपसर्गसम्बन्धाधीना स्वार्थव्यवस्था धातूनाम् । स्वार्थयोगे च सिद्धे सम्बन्ध्यन्तरस्य सन्निधानेन भवितव्यम् । तत्र गौरखरादिवत् विशिष्टार्थे प्रकृतिरूपे प्रतिलब्धे बाह्याः सम्बन्धिन उपजायन्ते । तस्माद् विशिष्टप्रकृतिरूपवाच्या विशिष्टा क्रिया तथाभूतैव साध्या सती साधनसम्बन्धं प्रतिपद्यते ॥१८३॥

अतः किं भवतीत्याह—कार्याणाम् इति ।

एवं धातूपसर्गाश्रयाणि यानि कार्याण्यन्तरङ्गाणीत्युच्यन्ते इति पूर्वं तान्येव प्रवर्तन्ते यथा सुडादयः ।

तथाभूतैव च सा क्रिया साधनसम्बन्धं गच्छतीत्याह—साधनैरिति ।

तथाभूतैव उपसर्गविशिष्टैव कारकसम्बन्धमुपगच्छन्ती । एवं चानुभूयत इत्यत्र कर्मणि लकारः सिध्यति । तथा षत्वतुकोरसिद्धः इत्यारम्भणीयम् । अडभ्यासव्यवायेऽपि^४ इत्यनारम्भणीयमेवेति स्थितम् । उक्तं च—कारकाणां प्रवृत्तिविशिष्टक्रियायाम्^५ । अन्यथा कृत्वा संसौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा च शुष्कौदने^६ इति । वृत्तोपसर्गसम्बन्धायाश्च तस्या वैशिष्ट्यमिति क्रमाश्रयणेन पूर्वमेवोपसर्गेण सम्बन्धः ॥१८३॥

प्रयोगार्हेषु^७ सिद्धः सन्भेत्तव्योऽर्थो^८ विशिष्यते ।

प्राक् च साधनसम्बन्धात्क्रिया नैवोपजायते ॥१८४॥

इह प्रसिद्धं विशेष्यमनेकप्रकारसंभवे सति दृष्टप्रयोगेण शब्देनाभिधीयमानं विशेषणविशेष्यभावं प्रतिपद्यते । साध्यत्वाच्च क्रियायाः साधनसम्बन्धनिर्वृत्तिरुत्पत्त्यात्प्राक् साधनसम्बन्धादनुपजाता क्रिया निरात्मिका द्योतकेनोपसर्गेण सह विशेषणविशेष्यसम्बन्धं नोत्सहते प्रतिपत्तुम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इत्येकेषां दर्शनम् ॥१८४॥

१. °मेव—ज.

२. यदि सम्बन्धः—ग ३.४. । °यदि

सम्बन्धं—ग १. अष्टः पाठः.

३. °रङ्गाण्युच्यन्ते—ज.

४. पा० ६।१।६६॥

५. पा०महा०भा० ६।१।१३५॥ वा० ५,६॥

६. क्रियायाः—छ १, ज.

७. पा०महा०भा० १।३।१॥१११ वार्तिके ।

तत्र कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया इति पाठभेदः।

८. प्रयोगार्हेषु—र्थो इत्यस्य स्थाने प्रयोगा-

वेषु सिद्धैः सत् भेत्तव्यो हि—ग १.३.४.

अष्ट एष पाठस्त्रयाण्येतेषां कोशानामादितोऽभिन्नमूलकत्वं प्रसाधयति ।

